

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Факультет початкової освіти та філології
Кафедра педагогіки

МОНОГРАФІЯ

**Нова українська школа –
діалог з
Василем Сухомлинським**

Хмельницький 2018 р.

УДК 373.3.018.58/.091.4 Сухомлинський (477)

ББК 74.247.11 (4Укр)

Н 72

Рекомендовано до друку рішенням кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (протокол № 2 від 24 вересня 2018 року)

Рецензенти: **Галус Олександр Мар'янович**, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Мачинська Наталія Ігорівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка

Нова українська школа – діалог з Василем Сухомлинським: колективна монографія / [укл. М. М. Балух, Г. В. Бучківська, І. С. Вітюк, І. А. Гайдамашко, В. П. Давидова, Г. І. Дудчак, Н. В. Казакова, Л. А. Машкіна, І. О. Рашина, Н. А. Сівак, Т. М. Цегельник, С. В. Чернюк, О. Л. Шквир, І. М. Шоробура, І. П. Ящук]. Хмельницький: ФОП «О. М. Казаков», 2018. 258 с.

До колективної монографії ввійшли статті викладачів Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії присвячені проблемі впровадження гуманно особистісної педагогіки В. О. Сухомлинського в реформування сучасної освіти. У публікації автори розкривають неосяжний потенціал концепції Василя Сухомлинського для Нової української школи. Зміст монографії допомагає досягнути такі аспекти творчої спадщини педагога як: проблеми освіти, виховання і розвитку особистості дитини, творчості вчителя, значення освітньо-виховного середовища, досвід використання педагогічної концепції за кордоном тощо.

Видання адресовано науковцям, викладачам, студентам вищих педагогічних навчальних закладів, вчителям початкових класів, педагогам-організаторам, батькам, заступникам директорів з навчально-виховної роботи та усім тим, хто здійснює освітню діяльність, відкриваючи нові можливості і перспективи у справі навчання і виховання молодших школярів у Новій українській школі.

© кафедра педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2018

© В. Лисенко, художнє оформлення

ЗМІСТ

І. М. Шоробура	Передмова	9
М. М. Балух	Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у створенні здоров'язберезувального освітнього середовища початкової школи	14
В. В. Бучківська	Професійна підготовка майбутніх педагогів шляхом реалізації ідей Василя Сухомлинського (етнохудожній аспект)	25
І. С. Вітюк	Проблема морального становлення особистості у педагогічній спадщині В. Сухомлинського	37
І. А. Гайдамашко	Педагогічна майстерність вчителя – основа педагогічної концепції В. О. сухомлинського	49
Г. І. Дудчак	Використання спадщини В. О. Сухомлинського у професійній підготовці педагогів сучасних закладів загальної середньої освіти	68
Н. В. Казакова	Учитель Нової української школи: набуваємо нового і зберігаємо позитивне із педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського	95
Л. А. Машкіна	Теоретичні аспекти використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в закладах дошкільної освіти	112
І. О. Рашина	Компетентнісний підхід в освіті через призму ідей В. О. Сухомлинського	143
Н. А. Сівак, В. П. Давидова	Використання педагогічної системи В. О. Сухомлинського в країнах світу	161
Т. М. Цегельник	Погляди В. О. Сухомлинського на навчання та виховання дітей з особливими потребами	174
С. В. Чернюк	Ціннісні виміри виховання дитини у педагогічному світогляді В. О. Сухомлинського	185
О. Л. Шквир	Дослідницька діяльність учителя початкової школи: теорія і практика	215
І. П. Ящук	Педагогічна концепція В. Сухомлинського – явище педагогічної думки ХХ ст.	233

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Балух Микола Миколайович	викладач кафедри теорії та методики фізичної культури і валеології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Бучківська Галина Вікентіївна	кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри декоративно-прикладного мистецтва Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Вітюк Іванна Сергіївна	викладач кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Гайдамашко Ірина Аркадіївна	кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Давидова Віра Павлівна	вчитель-методист початкових класів Хмельницького ліцею №17
Дудчак Галина Іванівна	кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Казакова Наталія Вікторівна	кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, завідувач виробничої практики Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Машкіна Людмила Андріївна	кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Рашина Інна Олександрівна	викладач кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Сівак Наталія Антонівна	кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
Цегельник Тетяна Миколаївна	викладач кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик, методист виробничої практики Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

**Чернюк
Світлана
Володимирівна**

старший викладач кафедри педагогіки
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

**Шквир
Оксана Леонідівна**

доктор педагогічних наук, доцент, доцент
кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-
педагогічної академії

**Шоробура
Інна Михайлівна**

доктор педагогічних наук, професор, ректор
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

**Ящук
Інна Петрівна**

доктор педагогічних наук, професор, декан
факультету початкової освіти та філології
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ОЛЕКСАНДРУ СУХОМЛИНСЬКОМУ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ...

*Створивши «Школу радості» малятам,
Вчив людяності їх та доброти
Сміятися у радості, а в горі співчувати
І не шукати легкий шлях у житті.*

*Виховував і прикладом, і словом,
І особистість учня поважав.
Любити рідний край навчав і мову,
Що солов'їною поет її назвав.*

*Його уроки під блакитним небом
Навчали краще світ спостерігати:
Для чого пташку поважати треба?
Чому квітки та віття не ламать?*

*Він сто порад нам, друзі, залишив
Вони потрібні в праці і в житті,
І в гомоні дітей, і в класній тиші
Для нас, як скарб, його поради ті.*

*Ім'я його відоме в цілм світі,
Він з нами завжди: в серці й на вустах.
Він серце до краплини віддав дітям
Він був, він є, він житиме в віках!*

Тамара Стецюк

«Які б грані людської волі і розуму, серця і мудрості не відкривались у вашій особі перед дитиною: схвалення, похвала, захоплення, гнів, обурення, осуд – кожна з цих граней повинна відкриватися на фоні головного – поваги людської гідності, звеличення Людини»

«Дивно, ще закінчився один день, тихо в класах та коридорах, а я з нетерпінням чекаю завтрашнього ранку, щоб знову почути дитячі голоси»

«Думати про щастя – про щастя народу в цілому, про щастя кожної сім'ї. Думати про нього і дорожити ним»

«Вчителеві треба розуміти Світ Дитини. Педагог – це творець юних душ. Педагог без любові до дитини – це все одно, що співець без голосу, живописець без відчуття кольору»

«Головний осередок, де розквітає справжня людська потреба – наша сім'я. У сім'ї шліфуються найтонші грані людини – громадянина, людини – трудівника, людини – культурної особистості»

«Виховання людської особистості – це насамперед виховання почуття власної гідності»

«Велике зло – байдужість. Байдужа людина легко стає зрадником»

«На твоєму людському шляху – каміння, які ти повинен прибрати, щоб тим, хто буде йти за тобою, було легше».

«Якщо за своє життя ти не побачив жодного каміння і не прибрав його – ти не людина»

«День без думки, без читання, без розумового напруження – марно прожитий день. Не допускай розтринькування часу»

«Роки дитинства – це насамперед виховання серця»

«Знання без виховання – меч в руках божевільного»

«До хорошого уроку учитель готується все життя»

«Вільний час учителя – це корінь, який живить джерела педагогічної творчості»

«Хоча б над тобою було сто вчителів – вони будуть безсилі, якщо ти не зможеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе»

«Праця – це одне з найчистіших і найшляхетніших джерел емоційного стану, радості діяння, творення. Думка, що народжена, збуджена, витончена в праці, стає радісною, оптимістичною»

«Головний зміст і мета сімейного життя – виховання дітей. Головна школа виховання дітей – це взаємини чоловіка і дружини, батька і матері»

«Дати дітям радість праці, радість успіху у навчанні, збудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності – це перша заповідь виховання»

«У наших школах не повинно бути нещасливих дітей, душу яких гнітить думка, що вони ні на що не здібні. Успіх у навчанні – єдине джерело внутрішніх сил дитини, які породжують енергію для переборення труднощів, бажання вчитися»

«Щоб дитина була палко зацікавлена навчанням, їй необхідне багате, різноманітне, приваблююче, інтелектуальне життя»

«Школа – не комора знань, а світоч розуму. Усі діти не можуть мати однакові здібності. І найважливіше завдання школи – виховання здібностей»

«Головною потребою кожного школяра мають стати праця, самостійна думка, відкриття істини»

«Поважайте дитяче бажання бути хорошим, бережіть його як найтонший рух людської душі, не зловживайте своєю владою, не перетворюйте мудрості батьківської влади в деспотичне самодурство»

«Дитина – дзеркало родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька»

«Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний»

«Любов – це насамперед відповідальність, а потім уже насолода, радість»

«Совість – це емоційний страж переконань»

ПЕРЕДМОВА

Сучасне реформування освіти і науки України потребує вивчення педагогічних поглядів та діяльності відомих культурно-освітніх діячів, просвітителів, педагогів. Спадщина В. О. Сухомлинського для сучасних поколінь учителів – джерело безперервного розвитку та удосконалення професійної психолого-педагогічної майстерності. Його освітні ідеї демонструють глибину, актуальність та інтенсивність у діапазоні сьогодення не лише у вітчизняній, національній культурі, а й виходять за її рамки. У 2018 р. в Україні стартує Нова українська школа, розроблено її концепцію, нові освітні програми. І саме у цьому контексті педагогічна система В. О. Сухомлинського є актуальною і сучасною.

Значним внеском у вивчення життя і практичної діяльності, різноманітних граней педагогічної системи В.О.Сухомлинського стали праці М. Антонця, Р. Атаяна, М. Базилевича, А. Борисовського, А. Бика, М. Богуславського, Г. Бучківської, М. Вашуленка, Г. Волкова, С. Заволоки, І. Зязюна, О. Сараєвої, О. Савченко, О. Сухомлинської, В. Смаля, М. Ярмаченко та ін. Окремі аспекти екології дитинства В. О. Сухомлинського висвітлені в наукових дослідженнях Л. Бондарчук, Н. Ткачової, О. Савченко та ін [2].

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського різнобічна і багатопланова. Сьогодні, на початку третього тисячоліття, опубліковано 65 його творів, 371 видання тиражем близько 15 млн. примірників. Вони перекладені 59-ма мовами народів світу, а найвідоміша книга В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» видавалася 55 разів 32-ма мовами. Уся система діяльності павлівського вчителя перейнята високими принципами гуманізму, глибокою повагою до особистості дитини. Справжній людиноцентризм простежується в працях «Вірте в Людину» (1960), «Людина неповторна» (1962), «Дума про Людину» (1963), «Шлях до серця дитини» (1963), «Виховання особистості в радянській школі» (1965) і, нарешті, «Серце віддаю дітям» (1969).

Всю педагогічну спадщину великого педагога пронизує ідея проектування людини. Метою навчально-виховного процесу В. О. Сухомлинський вважав всебічний розвиток особистості [4].

Його педагогічна система спрямована на захист і підтримку дитинства. На думку педагога-новатора, «Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя». У творах В. О. Сухомлинського знаходимо блискучі, вичерпні, емоційні та яскраві характеристики кожного вікового періоду.

Завдяки забезпеченню гуманізації, індивідуалізації та диференціації процесу шкільного навчання здобуття освіти для дитини повинно бути радісним, бажаним і природовідповідним, сприяти її всебічному розвитку. Саме на це націлює нас і Концепція Нової української школи.

Педагог-гуманіст навчальну діяльність учнів розглядав як необхідну умову формування духовно багатой особистості. Діяльність має бути активною та творчою, чому повинна сприяти спеціальна організація розумової праці на уроках і в позаурочний час, залучення учнів до творчої пошуково-експериментальної роботи тощо. Василь Олександрович Сухомлинський прагнув, щоб у початковій школі навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засуджував навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування й одноманітності.

Василь Олександрович підкреслює, що завдання школи не просто передати знання, а діяти на основі компетентнісного підходу та відкрити перед кожним вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людського достоїнства, почувати себе не обділеним, а духовно багатим.

Нова українська школа, враховуючи ідеї В. Сухомлинського, покликана готувати нові покоління громадян, передаючи їм соціальні, наукові, моральні, естетичні багатства і цінності, працювати, орієнтуючись на майбутнє. У книзі «Серце віддаю дітям» автор визначає, що одне з найважливіших завдань школи – навчитися користуватися знаннями. Якщо знання тільки засвоюються і не застосовуються на практиці, навчання поступово виходить за сфери духовного життя дитини, наче відділяється від її інтересів і захоплень. Саме інтелектуальні цінності й розумову працю Василь Олександрович називає найважливішим інструментом в учительських руках, за допомогою яких твориться людина [1].

В. О. Сухомлинський постійно ставив за мету визначити, коли, в якому навчальному році, в якій четверті учні мають досягти певного рівня, етапу, сходинки освіти, тобто оволодіти найважливішими вміннями і навичками, які необхідні при вивченні будь-якої шкільної дисципліни, засвоїти правила, висновки, формули, закони. До найважливіших загальнонавчальних умінь, навичок, що ними має оволодіти кожний учень за роки навчання у школі В. О. Сухомлинський відносить: вміння спостерігати явища навколишнього світу; вміння думати, зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити порозуміння; вміння дивуватися; вміння висловлювати думку про те, що учень бачить, спостерігає, думає, робить; вміння вільно, виразно, свідомо читати; вміння вільно, досить швидко і правильно писати; вміння виділяти логічно закінчені частини у прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними; вміння знаходити книжку з читання, що цікавить учня; вміння робити попередній логічний аналіз тексту у процесі читання; вміння слухати вчителя і одночасно записувати коротко зміст його розповіді; вміння читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над текстом, над логічними складовими частинами; вміння писати твір. Саме такі ідеї визначені в освітніх стандартах та програмах Нової української школи.

Василь Олександрович також наголошував, що у процесі виховання значущу роль відіграють взаємини вчителя й учня. Учителі повинні бути

уважними, доброзичливими та зацікавленими. У школі Сухомлинського проходили спільні походи, читання віршів, слухання «музики» лісу, ріки, полів, повітря. Саме через подібні моменти формувався дорогоцінний досвід спілкування учнів і вчителів.

Для Сухомлинського щира любов до дітей і справжня педагогічна культура є нерозривними поняттями. Для мислячого вчителя учень – мікрокосмос. Пізнаючи учня, вчитель пізнає себе, розкриває сутність людини. Якщо вчитель ставиться до учня з розумінням і любов'ю, то учень прагне заслужити любов і повагу. Такий підхід сприяє утвердженню віри дитини у власні сили. В. Сухомлинський вважав, що діти – це наймудріші філософи і найчутливіші психологи.

Обґрунтовуючи сутність педагогічної професії як творчого процесу, В. О. Сухомлинський неодноразово підкреслював, що у своїй основі педагогічна праця – це творчість, наближена до наукового дослідження. Проте педагогічна творчість неможлива без праці душі вчителя. Тому однією з найголовніших вимог до вчителя, на думку В. О. Сухомлинського, є здатність поєднувати щирість і мудрість. Він вказував на особливу роль умінь учителя щодо професійного самопізнання і самовиховання [5].

В. О. Сухомлинський дослідив професію вчителя, її особливості, обґрунтував концепцію формування гуманістичної спрямованості особистості вчителя і сформулював умови його ефективної роботи. Основними з них є професійно-педагогічна спрямованість, теоретична підготовленість, загальна культура, усвідомлення важливості самоосвіти й систематичність, логічна послідовність, науковість у її здійсненні. Надзвичайно важливе значення в професійному становленні вчителя мають його моральні якості, любов до дітей, терпимість і наполегливість, вимогливість і педагогічний такт. Вчитель Нової української школи повинен мати такі якості, бути фасилітатором, тьютором.

Особливу увагу В. О. Сухомлинський приділяв педагогічній культурі вчителя. Він наголошував, що педагогічна культура – це жива, творча педагогіка повсякденної творчої праці, та педагогіка, в якій теоретичні закономірності процесу впливу на духовний світ вихованця ніби зливаються з особистістю вчителя. Педагогічна культура – це певний ступінь опанування вчителем соціокультурного досвіду людства, глибоке знання методології науки й уміння використовувати її досягнення на практиці в різноманітних інноваційних формах. На думку В. О. Сухомлинського, педагог має бути для свого вихованця найвищим авторитетом, поки пізнаватиме в ньому Людину, поки це пізнання супроводжуватиметься почуттям поваги, благоговіння перед тим людським багатством, у якому зливаються мудрість і людяність [4].

Великого значення В. Сухомлинський приділяв проблемі методів навчання. В його дидактиці вона займала значне місце. Від умілого використання методів залежить не тільки міцність знань та практичних умінь і навичок, а й формування в учнів поглядів на знання, науку, виховання, бажання вчитися.

Сухомлинський загальнодидактичні методи поділив на дві групи: методи, які забезпечують первинне сприймання знань і вмінь учнями та методи осмислення, розвитку, поглиблення знань. Від різноманітності методів залежить розвивальне значення процесу навчання: оволодіння системою наукових знань, формування пізнавальних та практичних умінь, підготовка до практичної діяльності. Великого значення він надавав застосуванню наочності..

Наочність В. Сухомлинський називає світлом, що осяває стежку пізнання, зокрема він радить вчителям:

- навчати дітей думати біля першоджерел мислення (природа, праця);
- застосовуючи унаочнення, варто задуматись над тим, як від конкретного перейти до абстрактного;
- поступово переходити від натуральних до образотворчих засобів унаочнення, а потім до таких, які дають символічне зображення предметів;
- від образотворчого унаочнення поступово переходити до словеснообразного. Словесний образ – це крок на шляху переходу від мислення формами, звуками, фарбами і відчуттями до мислення поняттями;
- засіб унаочнення має бути таким, щоб діти звертали увагу на найголовніше, найсуттєвіше [5]. В освітньому середовищі Нової української школи наочність є важливим пріоритетом.

Урок Василь Олександрович образно називав першим вогнищем, зігрівшись біля якого, дитина прагне стати вдумливим мислителем. Він вбачає надзвичайно важливе розвивальне завдання уроку в тому, щоб формувати в учня жадобу пізнання. В умовах Нової української школи кожному вчителю варто постійно пам'ятати такі заповіді видатного педагога: учити так, щоб знання здобувалися за допомогою наявних уже знань – у цьому, на його погляд, полягає найвища майстерність дидакта; щоденно, на кожному уроці учень повинен щось здобувати своїми зусиллями, адже це правило дидактики сучасної школи.

Педагоги Павлівської середньої школи виробили структуру уроку для початкових класів, в побудові яких Василь Олександрович рекомендує виходити з таких принципів, які мають значення і для Нової української школи:

1. Поєднання, злиття практичної роботи, що її виконують учні, з первинним сприйняттям знань, з їх поглибленням, розвитком, застосуванням.
2. Застосування знань (у найрізноманітніших формах) як найважливіший, головний шлях не тільки поглиблення, а й їх виявлення, перевірки та обліку. Потрібно прагнути забезпечити постійний зворотний зв'язок застосування знань; одержання вчителем інформації про те, як учні думають, яких результатів досягає кожен з них.
3. Тривалість і поступовість процесу оволодіння знаннями.

Уроки, які ґрунтуються на цих принципах, виявляються надзвичайно різноманітними за структурою і, що особливо важливо, за характером організації навчальної праці школярів. У початкових класах важливе місце варто приділяти таким видам робіт на уроці, для яких характерна

єдність слова вчителя, унаочнення, що його бачать діти, і практичної діяльності дітей [6].

Також В. Сухомлинський звертає увагу на положення про особливу специфічність роботи вчителя, яку постійно доводиться оцінювати результатами навчально-пізнавальної діяльності своїх вихованців. Характеристика якості знань, умінь, навичок тобто їх оцінка, завжди мали яскраво виражений морально-психологічний зміст, оскільки в ній закладений стимул під впливом якого у дитини утверджується природне прагнення удосконалюватись і ставати кращою. Однак оцінка має виховну силу лише за тієї умови, коли вона гармонійно поєднується із внутрішнім духовним світом дитини. Отже, оцінка стає в руках учителя інструментом виховання, якщо вона пробуджує дитяче бажання вчитися і підтримує, підживлює його, а не карає за невдачі чи небажання працювати.

Оцінка у В. О. Сухомлинського завжди оптимістична, ця винагорода за працю, а не покарання за лінь, що потрібно врахувати вчителю сучасної української школи.

З приводу оцінювання навчальних досягнень В.О.Сухомлинський радить:

- нехай оцінок буде не багато, але хай вони будуть вагомішими. Оцінка має охоплювати працю учня за якийсь період часу і включати оцінювання кількох її видів – одну чи кілька відповідей, і доповнення до відповіді товариша, і невелику письмову роботу, і позакласні читання, і роботу практичного характеру;

- ніколи не варто ставити незадовільні оцінки, якщо учень не міг через ті чи інші обставини опанувати знання;

- взагалі не ставити ніяких оцінок, якщо знання учнів не точні, не повні, а в уявленні про речі та явища, які вивчаються, є якісь неточності, треба спочатку домогтися того, щоб учні знали [5];

Оцінювання навчальних досягнень учня не повинне відділятися з цілісного педагогічного процесу як щось відокремлене, а має виступати невід'ємною органічною складовою.

Глибоко гуманістична сутність педагогічної системи В. Сухомлинського, яка виявляється вже в самому ставленні до дитини. Найперше – це повага до особистості вихованця – незалежно від віку, наявних у даний час можливостей, визнання складності його внутрішнього світу і необхідності відповідального ставлення до його долі.

Обґрунтовуючи практичну необхідність гуманних взаємин між учителем та дитиною, між самими дітьми і взагалі всіма учасниками освітнього процесу, Сухомлинський переконливо довів, що найцінніше у дитини – її індивідуальність, неповторність внутрішнього світу, здібностей, потенційних можливостей. Підтримка і розвиток у дитини її індивідуальності є умовою зростання не тільки кожної конкретної особистості, а й підґрунтям формування дійового, творчого дитячого колективу.

Висновки... Педагогічна система В. О. Сухомлинського для сучасних поколінь учителів Нової української школи – джерело безперервного розвитку

та удосконалення професійної психолого-педагогічної майстерності взагалі і дидактики зокрема. Теоретична, літературно-педагогічна творчість і практична діяльність видатного українського педагога ввійшли до історії вітчизняної педагогічної думки помітною сторінкою, його педагогічні, публіцистичні, літературні праці та вчительський досвід значно вплинули на практичну діяльність Нової української школи, збагативши педагогіку України новими положеннями і думками.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі... Перспективи подальших розвідок щодо подальшого розвитку педагогічної системи В. О. Сухомлинського у контексті ідей Нової української школи ми вбачаємо у використанні ідей в процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін та педагогічної практики у закладах вищої освіти у контексті діяльності Нової української школи.

Список використаних джерел та літератури

1. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2008. 272 с.
2. Бондаренко В. Василь Сухомлинський: світовий вимір. *Рідна школа*. 2016. №11-12. С. 45-47.
3. Концепція Нової української школи URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 томах. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. Київ: Радянська школа. Т. 3. 1977. 640 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 томах. Павлинська середня школа. Розмова з молодим директором. Київ: Радянська школа. Т. 4. 1977. 640 с.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: в 5 томах. Київ: Радянська школа. Т. 3. 1976. 269 с.

Микола Миколайович Балух

ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У СТВОРЕННІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

«Я не боюся ще і ще раз повторити: турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра у свої сили. Якщо виміряти всі мої турботи і тривоги

*про дітей протягом перших чотирьох років
навчання, то добра половина їх – про здоров'я»
В. О. Сухомлинський*

Здоров'я нації – одна з актуальних проблем сучасного суспільства. Система освіти є найбільш важливою структурою, яка закладає основи здоров'язбережувального способу життя особистості, тим самим сприяє зміцненню духовного, фізичного та соціального благополуччя підростаючого покоління, і, відповідно, здоров'я нації в цілому.

В умовах реформування соціально-економічних відносин, розгортання науково-технічного прогресу та процесів культурно-освітньої інтеграції у світі працездатність і соціальна активність фахівця визначаються не тільки його інтелектуальним рівнем, але й станом здоров'я. Тому останніми роками представники різних галузей науки звертають особливу увагу на включення до системи виховання учнівської молоді компонента культури здоров'я як невід'ємної частини загальної культури особистості.

Актуальність такого підходу підтверджується положеннями Конвенції про права дитини (1991), Національної доктрини розвитку освіти (2002), у Державних національних програмах «Освіта» («Україна XXI століття») (1993) та «Діти України» (2001), Законах України «Про освіту» (2017), «Про охорону дитинства» (2001); Державному стандарті початкової загальної освіти (2018 р.) та інших законодавчих документах.

У Національній доктрині розвитку освіти наголошено, що пріоритетним завданням є виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я тих, хто її оточує, як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності [3]. Отже, державна освітня політика в Україні спрямована на збереження і зміцнення здоров'я дітей і учнівської молоді та формування культури здоров'я в умовах відповідно організованого навчально-виховного процесу.

В усі часи видатні представники науки говорили про необхідність збереження здоров'я людини. Значний теоретичний та практичний внесок у здоров'язбережувальне виховання дитини було зроблено вітчизняними та зарубіжними вченими-педагогами (Я. А. Коменським, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковородою, Й. Г. Песталоцці, К. Ушинським, М. Піроговим, В. Бехтеревим, П. Каптеревим, П. Лесгафтом, Р. Штайнером, А. Макаренком, В. Сухомлинським та ін.). Вони збагатили педагогіку фундаментальними ідеями щодо здорового розвитку людини, багато з яких не втратили своєї актуальності й у наш час.

Сучасність вимагає все більшого розвитку такого напрямку у педагогіці, як «формування культури здоров'я» підростаючого покоління. Так, педагогічні аспекти проблеми збереження, зміцнення здоров'я представлені в роботах О. Васильєва, В. Горащук, Г. Зайцева, В. Касаткіна, В. Магін, В. Оржеховської, С. Омельченко, С. Свириденко, Л. Татарникової та інших.

У розв'язанні проблеми формування культури особистості, зокрема культури здоров'я, все більшої актуальності набуває вивчення досвіду роботи відомих культурно-освітніх діячів та педагогів. Особливо цінною для сучасної науки є творча спадщина талановитого педагога В. О. Сухомлинського.

Вчений теоретично осмислив і практично реалізував інноваційну модель здоров'я збережувального, здоров'ярозвивального середовища школи. У книзі «Серце віддаю дітям» він писав: «Я не боюся ще і ще раз повторити: турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра в свої сили» [10, с. 103].

За останнє десятиріччя зросло навчальне навантаження учнів, що є однією з причин погіршення стану їхнього здоров'я, а саме: зростання рівня хворобливості, розвитку відхилень у роботі внутрішніх органів, гіподинамії, підвищення артеріального тиску, ожиріння, порушення постави, зору. Тому слова В. О. Сухомлинського «не нашкодити здоров'ю дитини» [10, с. 87] мають стати для вчителів гаслом, відповідно до якого вибудовується навчально-виховний процес.

Особливої актуальності для нас набувають питання про те, як допомогти учневі зберегти здоров'я, що дається від народження, як викликати бажання бути здоровим і навчити дітей піклуватися про своє самопочуття ще в початковій школі.

Видатний педагог у своїх працях зазначав, що приблизно у 85% усіх невстигаючих учнів головною причиною відставання у навчанні є незадовільний стан здоров'я. «У більшості випадків виявляється, що ми маємо справу з тим порушенням обміну речовин, яке виникає внаслідок тривалого перебування в кімнаті. При цьому порушенні дитина втрачає здатність до зосередженої розумової праці. Особливо зростає кількість хвороб у період бурхливого росту організму.

Ставлячи завдання виховання нового покоління свідомої молоді, він насамперед наголошував на важливості формування фізично і морально здорової особистості. З цією метою педагог постійно шукав та використовував нові організаційні форми і методи роботи. Його погляди, ідеї актуальні й для сучасної Нової української школи.

В. О. Сухомлинський виявляв особливу турботу про розвиток, збереження та зміцнення здоров'я дитини, розглядав її, як важливе завдання навчально-виховного процесу. Він вважав, що розвиток дитини має бути гармонійним, охоплювати всі сфери її життя. На його думку, дуже важливо враховувати медичні аспекти формування, зміцнення та збереження здоров'я, хоча вони і не є визначальними. У книзі «Серце віддаю дітям» він наголошував: «Турбота про людське здоров'я, тим більше про здоров'я дитини, – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не перелік вимог до режиму, харчування, праці, відпочинку. Це насамперед турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, і вінцем цієї гармонії є радість творчості» [10, с.108].

Отже, за переконанням педагога, здоров'я людини – це індивідуально достатній та максимально можливий для певної особистості рівень гармонійного розвитку духовних, психічних і фізичних сил, що забезпечує їй ефективне та повноцінне виконання всіх соціальних, професійних та інших функцій.

Ідеалом людини з високим рівнем культури здоров'я В. О. Сухомлинський вважав цілісну особистість, готову до постійного саморозвитку та самовдосконалення впродовж усього життя. Соціальна функція культури здоров'я полягає у забезпеченні готовності індивіда до реалізації завдань суспільства з розвитку соціоприродного середовища, зі створення умов та вироблення засобів його творчого перетворення в інтересах усіх людей, з фізичного та духовного відтворення людини як представника біологічного виду та розумної соціальної істоти. Індивідуальна функція культури здоров'я є одним з вирішальних факторів гармонійного розвитку особистості, для якої здоров'я є найважливішою цінністю та загальною умовою ефективної праці, пізнання, спілкування і творчості.

У Павлівській школі, очолюваній В. О. Сухомлинським, склалося особливе розуміння здоров'я особистості та культури здоров'я. Воно не звужувалося до формування у школярів знань і набуття ними навичок здорового способу життя, а набуло більш глибокого змісту, в основі якого – прагнення до виховання в дитини усвідомленої потреби в красі оточення та красі вчинків, гармонії здорового тіла та здорового духу. В. О. Сухомлинський набагато раніше, ніж це було визнано офіційною наукою, головною метою, домінантою виховної системи та мірою розвитку особистості визначив духовний аспект її здоров'я.

Педагогічна спадщина Василя Олександровича Сухомлинського багатоаспектна, її пронизує проблема проектування людини, яка ґрунтується на ідеї всебічного розвитку особистості. Всі аспекти виховання (розумове, моральне, естетичне, трудове фізичне) він розглядав у єдності, вважаючи, що в разі упущення якогось одного моменту не вирішаться інші виховні завдання.

Людинознавча спрямованість педагогічних поглядів В. Сухомлинського виявляється у його вельми дбайливому піклуванні про здоров'я дитини, про збереження й розвиток її фізичних і духовних сил. Педагог, усвідомлюючи, що виховання й навчання, особливо в перші шкільні роки, визначають благополуччя або неблагополуччя людини в дорослому житті, говорить про необхідність застосування «медичної педагогіки» [10, с.52]), маючи на увазі таку організацію навчально-виховного процесу, який іде на користь тілесного та душевно-духовного здоров'я учнів.

Особливу увагу педагог звертає на дидактогенну природу шкільних захворювань дітей, як-от: методи викладання, що не враховують специфіку віку школярів; інформаційне перенасичення навчального процесу, його надмірне прискорення тощо.

Саме організація навчально-виховного процесу згідно з віковими особливостями учнів, з урахуванням «найменших нюансів дитячого розвитку» є запорукою здорового виховання, сприяє цілісному розвитку дитини, закладає

передумови самовизначення й самореалізації особистості, забезпечує «невичерпність джерела бажання вчитися» протягом усього життя.

Особливу увагу В. О. Сухомлинський приділяє першим шкільним рокам, які закладають міцні основи для розвитку фізичного, психічного, духовного, морального та інших видів здоров'я школярів.

Василь Олександрович часто висловлює думки стосовно інтелектуального та емоційного здоров'я дітей, інтенсивний розвиток яких відбувається під час занять музикою та образотворчим мистецтвом: «Маленькі діти мають художнє, образне, емоційно насичене мислення», тому «істина, в якій узагальнюються предмети та явища оточуючого світу, стає особистим переконанням дітей за умови, що вона одухотворена яскравими образами, що впливають на почуття». Отже, розумові здібності дитини мають розвиватися через «пізнання серцем», діти мають пройти «емоційну школу – школу пізнання серцем» [10, с.18].

За переконанням В. Сухомлинського, «бачити, пізнавати серцем», неможливо без занять мистецтвом, оскільки мистецтво – це «мова серця». Особливе місце мають посідати музика, що є «джерелом благородства серця й чистоти душі» [10, с. 62], та малювання, яке є одним із засобів розвитку творчого мислення, уяви, естетичного бачення світу, «необхідним східцем на шляху до логічного пізнання» [10, с.219].

Не меншого значення для здорового розвитку дитини педагог надає праці, «одухотвореній думкою» – художній праці, заняттям ремеслами, що пробуджують дитину, формують уміння й навички в різних галузях людської діяльності. Крім того, різноманітна трудова діяльність є ефективним засобом розвитку активності мислення учнів [3].

Додержується В. Сухомлинський й думки, що праця формує не лише практичні уміння й навички, а передусім, – розум, культуру мислення, мовлення, оскільки «розум, виток здібностей і обдарувань дітей – на кінчиках їхніх пальців» [10, с.251].

Розумову працю В. О. Сухомлинський розглядав не просто як сидіння на уроці або вдома за книжкою. Розумова праця – це зусилля думки. Мислення в учнів з'являється там, де є потреба відповісти на запитання. Важливе місце у цьому педагог відводив проблемному навчанню, коли новий матеріал учитель подає як проблему, яку учні разом із ним повинні розв'язати. Василь Сухомлинський помітив, що думка в дітей починає працювати, якщо їх повести у ліс, на луг, у поле і там ставити дітям тисячу запитань «чому?», отримувати відповіді і досягати своєї мети. Емоційна радість, спільне переживання краси, спільне прагнення зрозуміти пробуджують мислення.

За переконанням ученого, діти мають жити в світі краси, гри, казки, музики, малюнка, фантазії, творчості. У зв'язку з цим він практикував у своїй роботі уроки думки. Це були уроки на природі – подорожі до джерела живої думки. Пробудженню мислення сприяли бажання зрозуміти природні явища, спостереження за ними. Праця думки неможлива без творчості. Тому педагог залучав школярів до складання казок, написання творів, самостійного вивчення окремих тем та ін.

Проблемою, що перешкоджає нормальному розвитку дитини і зміцненню її здоров'я, В. Сухомлинський вважає перенавантаження учнів навчальною роботою. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є доцільне розподілення розумової праці учнів за порами року.

Під час організації навчання необхідне правильне чергування видів діяльності, встановлення індивідуального для кожної дитини режиму праці й відпочинку, активізація учнів через рух, ігри, фізичну працю, ходьбу, біг – оскільки без втоми не може бути здоров'я [10, с.48-49].

Важливого значення педагог надає належним медико-гігієнічним умовам навчальної діяльності учнів (зокрема, обладнанню шкільних приміщень), здоровому харчуванню, раціональному відпочинку, загартуванню учнів, тривалому перебуванню школярів на свіжому повітрі тощо.

У розвитку здорових навичок учнів В. Сухомлинський відводить чільне місце постійним бесідам з батьками з питань здорового харчування та сну дітей, доцільного режиму занять учнів удома, повноцінного відпочинку школярів, необхідності ранкової гімнастики, водних процедур тощо.

Вирішального значення у вихованні здорової дитини педагог надає особистості вчителя, від якого залежать «розум, здоров'я, щастя людини, яку виховує школа» [10, с.168]. Оскільки «навчання – не механічна передача знань від учителя до дитини, а насамперед людські взаємини», то довіра дитини, гуманістичні стосунки вчителя з учнем є запорукою запобігання шкільних неврозів (дидактогеній) [10, с.166].

В. О. Сухомлинський вважав, що фізична культура є елементарною умовою повноти духовного життя, інтелектуального багатства, облагородження всіх інших сфер людської особистості. Під його керівництвом фізичне виховання спрямовувалося на зміцнення здоров'я дітей, досягнення гармонії здорового тіла і здорового духу. Головними видами занять з фізичної культури стали гімнастика і легка атлетика. Метою таких занять було виховання почуття краси рухів, сили, спритності, витривалості. Виникненню естетичного задоволення надавалося особливе значення під час виконання таких вправ, як біг, ходьба на лижах, плавання. Спорт стає засобом виховання лише тоді, коли він є улюбленим заняттям кожного.

За В. О. Сухомлинським, гармонія здорового тіла і здорового духу неможлива без радості. Поєднання різноманітних напрямів виховної роботи у школі дає змогу формувати гармонійно розвинену дитину. Основою гармонійного розвитку є духовне і фізичне здоров'я.

Педагогічна система В. О. Сухомлинського розкриває максимум можливостей для формування і збереження здоров'я школярів. Дитячий світ – це особливий світ. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про гарне і погане, про красу, про час. Піклування про їхнє майбутнє здорове життя – це завдання не тільки батьків, а й педагогів.

Як зазначав В. О. Сухомлинський, здоров'я – це повнота духовного життя, радість, ясний розум. На думку вченого, піклування про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Одним із головних напрямів діяльності школи

В. О. Сухомлинський вважав дотримання санітарно-гігієнічних вимог щодо обладнання й оснащення приміщення для занять, що сприяє збереженню здоров'я, ефективній організації розумової діяльності. Він наполягав на постійному провітрюванні приміщень, де проходять уроки та відпочивають діти. На його думку, внаслідок тривалого перебування дитини у приміщенні, тобто «кисневого голодування», можуть виникнути проблеми з очима, порушення обміну речовин, а тому дитина втрачає здатність до зосередженої розумової праці. Саме тому учні його школи тривалий час перебували на свіжому повітрі, особливо восени й у весняні та літні дні.

У його працях можна знайти поради щодо того, яким має бути подвір'я школи, які квіти, трави, дерева особливо корисні для здоров'я. Василь Олександрович зазначав, що перебування дітей у «Школі радості», серед природи за один рік змінило їх зовнішній вигляд, без задушливого класу, без дошки і крейди вони навчилися писати і читати.

У Павлиській школі було створене діяльне, різнопланове і водночас цілісне за своїм педагогічним впливом навчально-виховне і здоров'язбережувальне середовище. Правильніше говорити у цьому випадку про освітній простір: шкільне містечко, природне і соціальне довкілля. У цьому просторі можна виокремити загальношкільні середовища і мікросередовища для певного віку і для певних педагогічних цілей.

У цілісному вигляді це складало в системі В. О. Сухомлинського комплекс взаємозв'язку навчального, природного, соціального, ігрового, господарського, технологічного, інформаційного середовищ. Про те, яке значення надавав Василь Сухомлинський гуманізації й естетизації навчального середовища, свідчать мало не всі сторінки знаменитої книги «Серце віддаю дітям». Тут чи не вперше у вітчизняній педагогіці яскравою образною мовою розкривається провідна ідея – навчальне середовище – це не клас, а простір життя дитини, який вчитель може і повинен педагогічно інструментувати.

«Школа під блакитним небом» учила, що треба поступово, обережно відкривати перед дітьми вікно у навколишній світ. «Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки... Я ділився з учителями своїми думками про «подорожі до першоджерел живого слова» – так я назвав яскраві, короткі, емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать своїми очима. Оригінальною формою пізнання дітьми дорослого світу були подорожі у світ праці, де діти зустрічалися і зі своїми батьками й матерями» [10, с. 61–62].

Василь Олександрович всебічно підходив до співпраці з батьками у створенні сприятливих умов для навчання і розвитку учнів. Він помітив, що серед учнів чимало бліденьких, кволих дітей. Проводячи бесіди з учителями і батьками, він переконливо роз'яснював корисність ходьби у теплі дні босоніж, рекомендував, як загартовувати дитячий організм, яким має бути харчування, які дерева насичують повітря фітонцидами. Ось його висновок: «поєднання здорового харчування, сонця, повітря, води, посиленої праці й відпочинку – все

це стало цілющим і незамінним джерелом здоров'я» [10, с. 94]. Василь Сухомлинський радив батькам, щоб для молодших школярів були обладнані «куточки здоров'я», «спальні куточки», альтанки, де з весни і до ранньої осені можна було б читати, малювати.

Дуже важливу роль в оздоровленні дітей відводив учений природному середовищу. В. О. Сухомлинський писав: «Я прагнув, щоб у роки дитинства навколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями і уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку будову, архітектура якої підказана ще більш струнким витвором – природою». Він підкреслював, що «важливо не допустити, щоб шкільні двері відгородили від свідомості дитини навколишній світ» [10, с. 128].

Ще одним не менш важливим напрямом збереження здоров'я школяра є запобігання перенавантаженню під час навчання. Необхідно, вважав педагог, індивідуально підходити до кожного учня, бачити розумову роботу кожної дитини; піклуватися про повсякчасне формування знань; не допускати, щоб навчання перетворювалося на постійне надолужування пропущеного, не підтягувати без кінця «хвосту»; надавати учневі вільний час, необхідний йому, як і свіже повітря, для здоров'я. Неприпустимим було, щоб учні молодших класів займалися розумовою працею в закритому приміщенні більш як 3 години, підлітки 12–15 років виконували домашнє завдання протягом більш як 4–5 годин, тому що це калічить дитину, згубно позначається на її здоров'ї.

Василь Сухомлинський пропонував уздовж стін школи посадити виноград, лоза якого давала б розсіяне світло і пропускала чисте повітря, тоді воно буде насичуватися киснем і очищатися від вуглекислого газу. А в зимовий час радив поставити у школі багато цитрусових рослин, які теж очищують повітря та збагачують його вітамінами. Піклуючись про здоров'я школярів, В.О. Сухомлинський приділяв велику увагу загартовуванню: для всіх учнів це стало звичкою і було своєрідною профілактикою захворювань.

У розв'язанні цієї проблеми Василь Олександрович знайшов односторонців і вірних помічників в особі батьків школярів, котрим рекомендував рано класти дітей спати, але й рано будити. Узимку діти можуть спати з відкритою кватиркою, а влітку – на свіжому повітрі. Дуже корисним педагог вважав перебування дітей у лісі, на лузі, біля посівів зернових культур, де повітря насичене фітонцидами, які вбивають мікробів. Дорослим він рекомендував біля вікон будинків саджати горіхові дерева, які позитивно впливають на здоров'я дитини. Все це помітно зміцнювало здоров'я школярів.

Особливу увагу директор Павлиської школи надавав харчуванню, яке, на його думку, має бути калорійним і збалансованим. Він наполягав на тому, щоб діти якомога більше влітку їли свіжих фруктів та овочів, а батьки на зиму варили повидло з шипшини, яка зберігає свої вітаміни.

Наведені погляди В. О. Сухомлинського не вичерпують усіх позитивних напрямів розвитку і втілення у практику ідеї виховання здорової дитини. Але в

сукупності вони створюють величезні можливості для педагогічної діяльності щодо зміцнення здоров'я школярів.

Проаналізувавши педагогічну спадщину В. Сухомлинського, розглянувши питання реалізації ідеї формування здорової особистості, доцільно виокремити основні напрями й неодмінні чинники виховання учнів: – збереження здоров'я дітей; – безпеку життєдіяльності учнів; – фізичне виховання; – профілактику захворювань; – гігієну розумової та фізичної праці; – режим праці та відпочинку; – медико-санітарну грамотність та обізнаність.

Зміцненню і збереженню здоров'я школярів сприяє використання педагогічним колективом різноманітних форм та методів виховної роботи. Це екскурсії в природу, уроки на свіжому повітрі, фізкультурні хвилинки, спортивні змагання, рухливі ігри тощо.

У навчальному закладі має діяти чітка система безпеки життєдіяльності учнів, ведення уроків основ здоров'я, основ безпеки життєдіяльності, активно працюючі спортивні секції.

Обов'язкові заходи з метою профілактики захворювань, загартування організму дитини та дотримання санітарно-гігієнічних норм у школі. Регулярне проведення зустрічей учнів та батьків з підлітковим лікарем, організація повноцінного гарячого харчування. Щорічне проходження обов'язкового медичного огляду, на основі якого відбувається зарахування учнів до медичних груп. Гігієнічні потреби дітей мають забезпечуватися повітряно-тепловим та світловим режимами, добром шкільних меблів відповідно до зросту учнів. Над проблемою збереження здоров'я підростаючого покоління, яке є невід'ємною складовою загальнолюдських цінностей, потрібно ретельно працювати.

В. О. Сухомлинським вперше було визначено вимоги лікувальної педагогіки: «1) щадити легкохворобливу психіку дитини; 2) всім стилем, укладом шкільного життя відвертати дітей від тяжких думок і переживань, пробуджувати в них життєрадісні почуття; 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться як до хворої» [10, с. 52]. Особливу турботу виявляв педагог щодо навчання дітей з повільним мисленням. «М'лявість, інертність клітин кори півкуль головного мозку треба так само вдумливо і терпляче лікувати, як і захворювання серцевого м'яза або кишечника. Але лікування це потребує в тисячу разів більшої обережності і педагогічної майстерності, глибокого знання індивідуальних особливостей дитини» [10, с. 53].

Аналізуючи педагогічну спадщину В.О. Сухомлинського, спираючись на власний досвід, ми усвідомили: перш ніж навчати дітей, потрібно створити умови не тільки для навчання, але й для збереження їхнього здоров'я.

Спираючись на праці Василя Сухомлинського, ми визначили два взаємопов'язані напрями діяльності, спрямовані на збереження здоров'я дитини: по-перше, це створення комфортних умов; по-друге, впровадження здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховний процес. Так, відповідно до першого напрямку, усі навчальні кабінети нашої школи відповідають санітарно-гігієнічним нормам: правильно підібрано меблі, колір

стіні і дошки, створено куточок гігієни, забезпечено оптимальне освітлення, вологість повітря, температурний режим.

Використання здоров'язбережувальних технологій як другий важливий напрям нашої роботи допомагає раціонально організувати освітній процес, а саме: визначити оптимальний обсяг інформації й способи її подання, враховувати інтелектуальні та фізіологічні особливості кожної дитини відповідно до її віку, рівня підготовки, планувати різні види роботи, які сприятимуть поліпшенню самопочуття учнів. Здоров'язбережувальні технології передбачають зміну видів діяльності, зокрема чергування інтелектуальної, емоційної, рухової діяльності, групової і парної форм співпраці, які сприяють підвищенню рухової активності учнів, формуванню вміння поважати думку інших і висловлювати власну, засвоєнню правил спілкування. Необхідно чітко організувати навчальну роботу.

Розглянемо детальніше особливості впровадження комплексу здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховний процес упродовж дня. Втілюючи в життя ідеї видатного педагога, перед початком навчального процесу у класній кімнаті слід звернутися до музичного супроводу, який заспокоює нервову систему, покращує настрій, підвищує тонус організму, – це спокійні мелодії, записи шуму моря, співу пташок. З перших хвилин робочого дня варто використовувати музикотерапію, релаксацію. Діти вірять у диво, і варто його створити, щоб маленький учень охоче йшов до школи, із задоволенням навчався. Саме тому, пам'ятаючи про його здоров'я, намагатись творити диво, казку. Враховуючи, що учні мають інтуїтивну здатність відчувати емоції та настрої учителя, з перших хвилин уроку створювати доброзичливу, позитивну емоційну атмосферу

Обов'язковим елементом на початку першого уроку є виконання ранкової зарядки, що стимулює увагу дитини, розвиває її опорно-руховий апарат, підвищує розумову працездатність. Погоджуючись із поглядами В. Сухомлинського, який зазначав, що не варто захоплюватися ти ми способами «ефективного», «прискореного» навчання, відповідно до яких дитина сприймається як електронний механізм, здатний лише постійно засвоювати [7, с.47], ми проводимо комплекси фізкультхвилинок для очей та вправи для розвантаження зору.

Віршовані ігрові фізкультхвилинки дають можливість дітям на деякий час змінити вид діяльності й наповнити організм додатковою фізичною енергією. Тому в разі виявлення в учнів перших ознак втоми ми робимо перерви, під час яких вони виконують нескладні фізичні вправи. Такі хвилинки відпочинку на уроці сприяють поліпшенню функціонування мозку, відновлюють тонус м'язів, допомагають підтримувати правильну поставу, знімають напругу з органів зору і слуху, з утомлених від письма пальців.

Фізкультхвилинка для учнів початкової школи стає обов'язковим елементом кожного уроку, крім тих, на яких сам процес навчання передбачає достатню рухову активність, наприклад музика, трудове навчання, ритміка,

фізичне виховання. Вона складається з чотирьох вправ, котрі добре знайомі дітям і кожна з яких виконується три рази в середньому темпі.

Тривалість фізкультхвилинки – дві-три хвилини. На останньому етапі уроку використовуємо дихальні вправи, завдяки яким посилюється кровообіг, насичується киснем кров, покращується обмін речовин. Вони сприяють активному виведенню з організму шкідливих продуктів життєдіяльності, поліпшують роботу серцево-судинної системи.

Як зазначає О. Я. Савченко, «досвід В. О. Сухомлинського змушує нас замислитись, якою є здоров'явитратність сучасної освіти для різних груп дітей? А для самих педагогів? Настав час комплексного розв'язання проблеми реалізації здоров'язбережувальної функції освіти, беручи до уваги потреби всіх учасників навчального процесу, змінюючи вимоги до оцінювання якості роботи школи у контексті цінностей здоров'я. Якщо стан здоров'я дітей у кожному навчальному закладі не буде об'єктом моніторингу, він не стане і об'єктом постійної уваги управлінців та контролю батьків, опікунських рад. Для цього необхідно передусім домогтися медичного і психологічного супроводу організації діяльності кожного навчального закладу, цілеспрямовано створювати середовище, сприятливе для здоров'я дітей і молоді» [5, с. 11].

Молодший шкільний вік – це період активного формування особистості, тому вкрай необхідно виховувати в учнів культуру здоров'я. «Дати початкову освіту за чотири роки можна, але за умови постійного піклування про здоров'я дітей і нормального розвитку дитячого організму. Джерело повноцінної розумової праці не в темпі і напруженості, а в правильній, продуманій її організації, у здійсненні багатогранного фізичного, інтелектуального, естетичного виховання» [3, с. 147]. Практика роботи школи переконує, що ефективність позитивного впливу на здоров'я школярів різних оздоровчих заходів визначається не хаотичністю методів, а системною роботою. Процес формування свідомого ставлення до власного здоров'я потребує обов'язкового поєднання інформаційного й мотиваційного компонентів із практичною діяльністю учнів, що сприятиме оволодінню ними необхідними здоров'язбережувальними вміннями і навичками.

Проведений науковий пошук переконує нас у тому, що В. Сухомлинський надавав великого значення турботі про дитяче здоров'я – фізичне, психічне, духовне, інтелектуальне, емоційне тощо. Видатний педагог повсякчас дбав про гармонію тіла й духу дитини, як директор школи, він створював для цього сприятливі умови та націлював педагогічний колектив на здоров'ятворчий навчальний процес та здоров'язбережувальне виховання учнів.

Список використаних джерел та літератури

1. Карапузова Н. Д. Здоров'язбережувальні технології у системі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2015. № 1. С. 39-45.

2. Коваль Н. С. Формування здоров'язбережувальної компетентності учнів початкових класів. Упровадження нового змісту початкової освіти: теорія і практика: матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених пам'яті Т. М. Байбари (Полтава, 3–4 квіт. 2012 р.) / Полтавський нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава: ПП Шевченко, 2012. С. 78-80.

3. Національна доктрина розвитку освіти // *Освіта України*. 2002. №33. 23 квітня. С. 4-6.

4. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки // URL: ministry@mon.gov.ua (дата звернення: 01.092018)

5. Савченко О. Я. Психо-дидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти: діалог з В. О. Сухомлинським. *Рідна школа*. 2012. №7. С.8-11.

6. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані пед.твори: В 5 т. К., 1976. Т.1. С.209-400.

7. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. М.: Просвещение, 1979. 393с.

8. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані пед.твори: В 5.т. К., 1976. Т.1. С.55-206.

9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибр. твори: у 5 т. К., 1977. Т. 3. С. 320.

10. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибр. твори: у 5 т. К.: Рад. школа, 1976-1977. Т. 3. С. 9-279.

Галина Вікентіївна Бучківська

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ШЛЯХОМ РЕАЛІЗАЦІ ІДЕЙ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО (ЕТНОХУДОЖНІЙ АСПЕКТ)

«Щоб мати доступ у дивний палац, ім'я якому дитинство, ми повинні перевтілюватися, ставати в якійсь мірі дитиною, тільки за цієї умови нам буде доступна мудра влада над дитиною. Тільки за цієї умови діти не дивитимуться на нас як на істот, що випадково потрапили в їхній палац, як на сторожів, що охороняють їхній дитячий світ, – байдужих сторожів, яким все одно, що робиться в дивному палаці – дитинстві»

В.О.Сухомлинський

Одним з найважливіших напрямків сучасної вітчизняної педагогічної науки і практики є розробка концептуальних підходів до мети і змісту навчання

та виховання сучасної молоді людини, пошук нових ефективних шляхів її всебічного розвитку. Пробудити в юних душах почуття людяності, милосердя, добротності і працелюбства можна, лише спираючись на споконвічну мудрість і трудові традиції нашого народу, на підвалини етнопедагогіки, традиційну культуру предків, що зберегли національний характер і мораль. Зміст етнохудожнього та трудового виховання має спрямовуватися на узгодження системи цінностей суспільства, етнокультури, комплексу функцій народного мистецтва у формуванні духовного світу особистості з можливостями їх сприймання та збагачення кожною особистістю в процесі творчого пошуку.

Педагогічні ідеї Василя Олександровича формувалися внаслідок учительської праці та безпосереднього спілкування з дітьми, тому його наукова спадщина є особливо цікавою для вивчення та втілення в життя.

Трансформуючи філософсько-педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського і напрацьовану ним практику у нинішнє життя Нової української школи, у контексті гуманізації виховного процесу в нашій державі, слід максимально використати можливості сповнення людяністю усієї діяльності, що окреслює гідну до нинішнього часу підготовку молоді до життя. Методологічна суть такого спрямування, окрім іншого, позначається ще й тим, як зумів констатувати за своїм мудрим баченням В. О. Сухомлинський, що «людину до людини притягують також багатство естетичних запитів, інтересів, потреб» [15]. Однак не лише цим позначається значення наголошених компонентів людського буття. «Убогість естетичного життя особистості – це кам'яна стіна, що відокремлює людину від людини, це одна з корінних причин примітивності тієї основи, на якій будується духовне спілкування між зрілими людьми» [15].

Ідеї В.О.Сухомлинського про виховання підростаючого покоління є невичерпним джерелом подальшого вдосконалення навчально-виховної роботи сучасної загальноосвітньої школи і знаходять широке втілення у сучасній практиці виховання всебічно розвиненої особистості.

Гуманізм педагогічної системи В. О. Сухомлинського, його концепція виховання особистості ґрунтується на положенні про самоцінність людини, її праві на свободу і гідність як неповторної індивідуальності. Найважливіше й водночас найскладніше завдання, на думку В.О.Сухомлинського, у тому, щоб допомогти учневі аби у нього розвинулося внутрішнє бачення, так би мовити, себебачення і на цій основі вже сприяти становленню рефлексивних здібностей. Визначальний вплив на розвиток особистості учня має така організація виховання, за якої належна увага приділяється стимулюванню внутрішньої і зовнішньої активності учнів. В.Сухомлинський підкреслював, що кожна людина вже в роки дитинства й особливо в отрочстві й ранній юності повинна досягнути щастя повноти свого духовного життя, радості праці й творчості. Педагогічна спадщина великого педагога пропонує ідею проектування людини. Головною метою виховання є всебічний розвиток особистості.

Видатний педагог-новатор створив організовану систему впливу на вихованців, яка сприяє всебічному розвитку дитини. Методика гуманістичного

виховання у В. О. Сухомлинського полягає у поєднанні різноманітних способів та методів виховання. Він уміло поєднував у своїй діяльності теорію і практику в галузі виховання відчуття прекрасного. «Лікування красою – так можна назвати одну з граней моєї педагогічної системи», – писав видатний педагог [4, с.68].

В. О. Сухомлинський справедливо вважав, що естетика починається з краси переживань і не визнавав емоційного убозтва. Основним об'єктом свого педагогічного впливу він називав культуру почуттів, які є цільним ґрунтом для високоморальних дитячих вчинків. «Там, де немає чуйності, тонкості сприймання навколишнього світу, виростають бездушні, безсердечні люди», – попереджав педагог [7, с.47].

Педагог порівнював красу з джерелом моральної чистоти, духовного багатства, фізичної краси. «У світі є не тільки потрібне, корисне, а й красиве. З того часу, коли людина стала людиною, з тієї миті, коли вона задивилася на квітку і вечірню зорю, вона стала вдивлятися в саму себе. Людина осягла красу. Краса – це глибоко людське! Краса – це радість нашого життя» [6, с.15].

Виховання відчуття прекрасного, орієнтоване на формування естетичної культури школярів, передбачає: розвиток у школярів здібності сприймати прекрасне в природі, в праці, в творах мистецтва, оточуючій дійсності, поведінці людей, які бажають насолоджуватися цим прекрасним.

На думку Василя Олександровича, багато що залежить від педагога, від його умінь емоційно, образно відкрити для найменших саме ті сторони красивого, які їм самим ще не під силу це відкрити. І якщо діти не помічають оточуючої краси природи, краси навколишнього середовища, то це наслідок того, що не всі педагоги навчають дітей спостерігати природу, розуміти її.

Для В. О. Сухомлинського важливим було те, що вчитель обов'язково повинен володіти умінням бачити красу природи, мистецтва, людських відносин, і за допомогою образного, виразного слова формувати це уміння у своїх вихованців. В естетичному вихованні, підкреслював педагог, недопустимий дидактизм, штучне замилювання природою.

В. О. Сухомлинський будував начально-виховний процес так, щоб сприймання творів мистецтва – музики, живопису чергувались «з виходами на природу», де дитина може зримо, наочно відчутти співзвучність тиші полів і лук, шелесту дібров і співу жайворонків.

Великий гуманіст розглядав природу як важливий засіб емоційного, естетичного, морального аспектів виховного процесу. Вона виховує в душі дитини здатність відчувати, сприймати тонкощі, відтінки речей, явищ. Сухомлинський писав «Пізнаючи відтінки краси природи, хлопчики та дівчатка переживали життєрадісне почуття повноти духовних сил, жадобу до пізнання все нових джерел естетичних багатств» [19, с.113].

Спілкування учнів з природою педагог забезпечував завдяки проведенню занять у зелених класах, організованих на території Павлівської середньої школи. Саме там діти могли спостерігати, аналізувати та робити висновки щодо

явищ природи та просто милуватись нею: слухати спів пташок, шелест листя та ловити сонячне проміння.

Свій ідеал естетичного виховання талановитий педагог убачав в тому, щоб кожна дитина, побачивши прекрасне, зупинилася перед ним у подиві, зробив його частинкою свого життя. Пізнання прекрасного, переживання радості в зв'язку з його створенням збагачують людину, примножують сили, цементують світогляд. Адже світогляд базується не тільки на сумі знань, але й на морально-естетичному, емоційному світі людини, у тому числі й на відчутті прекрасного [3, с.113].

Серед основних форм реалізації естетичного виховання В. О. Сухомлинський, крім уроку, приділяв велику увагу екскурсіям, походам, спостереженням, аналізу явищ природи. Усе прекрасне, що існує в навколишньому світі створене людиною для інших людей, повинно доторкнутися до серця дитини і облагородити її [5, с.63].

Важливу роль В. Сухомлинський відводив естетичному вихованню. Він пропонує використовувати красу природи, красу слова, музики і живопису. Педагог має не тільки навчати дитину знати і розуміти мистецтво, а й формувати в неї потребу милуватися природою і творами мистецтва, навчати творити прекрасне, насолоджуватися прекрасним, створеним власними руками.

Проблема творчої активності завжди була у полі зору вчених. Сучасна педагогічна наука володіє необхідними концепціями для постановки і розв'язання питань, пов'язаних із забезпеченням гуманізації процесу виховання, враховуючи кращі надбання минулого. Їх сутність розкрита й описана в дослідженнях Є. Антоновича, І. Беха, Н. Боринець, І. Ганусенко, І. Зязюна, П. Кононенка, В. Мусієнка, Л. Оршанського та ін. Різні аспекти творчості розглядали В. Дружинін, Я. Пономарьов, І. Семенов; психологічні основи творчої активності вивчали Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, Г. Костюк та ін.; педагогічний аспект зазначеної проблеми досліджували Ю. Бабанський, І. Лернер, О. Савченко, М. Скаткін, Г. Щукін та ін. Поряд з цим гуманізація процесу художньо-трудоного виховання містить широке коло проблем, розв'язання яких вимагає значних зусиль як вчених, так і практиків.

Важливе місце у системі засобів формування творчої активності учнів посідає народне мистецтво, яке унікальним чином інтегрує у собі побутові, мистецькі, педагогічні традиції. Своєрідним різновидом українського народного мистецтва є іграшка, що якнайкраще підтверджує нерозривність становлення окремої людини і людства в цілому.

Як зазначено в Державній національній програмі естетичного виховання, нова соціальна ситуація та реальність породжують і нову культурну реальність, провідними рисами якої є переоцінка системи цінностей і їх нова ієрархія, створення нових відносин між основними учасниками художнього життя, зміна критеріїв оцінки естетичних і художніх цінностей і творів мистецтва, розширення меж естетичних і художніх потреб та можливостей їх задоволення, входження народно-національного елемента в спосіб життя і духовність, поява

нових відносин та форм організації художнього життя, формування нового естетичного досвіду...

Ефективним естетико-виховним засобом, який відповідає концептуальним засадам гуманістичної педагогіки і набуває особливої актуальності в умовах кризи виховання і девальвації суспільних цінностей у нашій країні є етнохудожнє середовище, та українське народне декоративно-прикладне мистецтво зокрема. У ньому найяскравіше відображено і найкраще збережено традиційний виховний ідеал українського народу, який міститься у високохудожніх образних формах, доступних для сприймання і розуміння молодшими школярами.

Дорогоцінною властивістю людини, завдяки якій вона здатна орієнтуватися в довкіллі, розуміти навколишній світ природи, контактувати з людьми, вважав В. О. Сухомлинський, є спостережливість. «Необхідно виховувати емоційне начало, яке породжує в дитини подив, захоплення, радість від пережитого, бажання нових зустрічей...» [2, с.71].

Аналіз змісту шкільних програм і підручників, вивчення мистецьких, науково-педагогічних, методичних та публіцистичних джерел, власний досвід викладацької роботи доводять, що вирішальним аспектом етнохудожнього та трудового виховання сучасної молоді людини повинно стати залучення їх до занять народними ремеслами і декоративно-прикладним мистецтвом. Можемо з впевненістю сказати, що українській народній іграшці відведено важливе місце у виховному процесі сучасних дитячих дошкільних закладів та загальноосвітніх шкіл, оскільки твори народного мистецтва впливають на розвиток пізнавальної, емоційної сфер особистості, її творчих здібностей, сприяють активізації творчо-продуктивної діяльності. Важливу роль у процесі формування творчої активності учнів відіграє цілеспрямована, систематична робота вчителя, вихователя та всього педагогічного колективу навчального закладу.

Кожна етнічна спільність, кожен народ має свою іграшкову культуру й іграшковий «репертуар». У дитинстві людства освоєння простору навколишнього середовища відбувалося шляхом створення найпростіших лаконічно-компактних форм із найбільш доступних природних матеріалів – дерева, глини, трави, кори, листя, плодів. Людина родового суспільства для своїх культових потреб (захист від «злих сил», заміна жертви, збереження та примноження добробуту) створювала птахів, звірів, диких і свійських тварин, зрештою – людиноподібні образи різних божеств. Саме їх формальні, пластично-пропорційні та образні основи зберігає у собі народна традиційна іграшка. До того ж вона зберігає властивості, ознаки, якості місцевого та національного смаку. Про необхідність такої інформації для дитини наголошують у своїх дослідженнях багато вчених, серед яких важливе місце посідає О.Найден. Він зазначає, що «...спілкуючись з народною іграшкою через зір і дотик, іноді й через смак (фігурне обрядове печиво, іграшки з сиру, цукру), дитина збагачується загальнолюдським, національним та місцевим досвідом художньо-естетичної та доцільної організації матеріалу, а через нього – і організації навколишнього життєвого простору. Дитина нині має сприймати

народну іграшку не тільки як предмет побуту, об'єкт гри, а як твір мистецтва, який потребує вивчення, певного аналізу, творчого наслідування і повторення. Таке ставлення до народної іграшки сприятиме її збереженню і духовному збагаченню дитини» [9].

Співзвучні поглядам О. Найдена і думки психолога С. Кулачківської. Вона стверджує, що народна іграшка потрібна сучасній дитині. І не тільки для розширення кругозору, збагачення чуттєвої сфери, світу почуттів, наближення до витоків культури свого народу. Вона є стимулом для прояву дитячої творчості не лише в ігровій, а й у продуктивній діяльності. Беручи участь у виготовленні іграшки, дитини безпосередньо, у дії пізнає радість творення і через власні зусилля залучається до традиції народного мистецтва.

Питання використання народної іграшки у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи перебувають у центрі уваги багатьох педагогів. Мудро чинять ті управлінці, котрі заохочують, підтримують діяльність своїх підлеглих, спрямовану на оформлення предметно-розвивального середовища атрибутами народного мистецтва, співпраці з народними майстрами, залучення дітей до процесу пізнання, активної творчої співпраці.

Виховна цінність іграшки полягає в тому, що вона сприяє формуванню самостійності творчої діяльності дітей. Традиційні іграшки різних народів здавна використовують з метою естетичного, морального, розумового, фізичного виховання. Під час гри дитина розвивається, пізнає світ, наслідує і засвоює соціальний досвід. Іграшка є засобом передачі культурного досвіду народу від покоління до покоління.

Використання народної іграшки у вихованні сприяє прилученню дитини до духовного, естетичного, побутового досвіду народу. Ігри з дидактичними іграшками вчать дотримуватися правил гри, виховують терплячість і посидючість, прагнення досягти успіху завдяки власним знанням і вмінням. Художньо оформлена іграшка збуджує у дитини естетичні почуття і переживання, формує естетичний смак. Цікаві за змістом і формою іграшки позитивно діють на психічний стан дитини, світосприймання, активізують життєвий тонус, що впливає на її здоров'я і фізичний розвиток.

На формування самостійних ігор дітей раннього віку продуктивно впливають сюжетно-образні іграшки, серед яких виокремлюють: *реалістичні* – різноманітні ляльки з яскраво вираженими характерами; *умовні* – ляльки з узагальненими рисами (наприклад, лялька-мотанка); *символічні* (предмети-замінники), які лише позначають реальний предмет і мають деякі характерні для нього властивості. З гарною іграшкою граються тривалий час і активно, глибоко пізнаючи її особливості та функції. У грі відбувається закріплення знань про призначення предметів, найпростіших знарядь праці, загальних способів дії з ними. Використовуючи символічну іграшку, дитина починає вперше самостійно оперувати образами, узагальнює свій попередній ігровий досвід.

На дітей молодшого шкільного віку особливо впливають іграшки, що зображають людей, істот і предмети реального світу: тварин, риб, птахів,

рослинність, предмети побуту, техніки тощо. Вони не тільки спонукають до різноманітних за змістом ігор, а й допомагають увійти в роль, створити улюблений ігровий образ, реалізувати задум. Засобом реалізації задуму іграшка може стати лише в тому разі, якщо дитина правильно сприймає її образ, має певні знання про предмет, а іграшка викликає усвідомлений інтерес і бажання гратися. Василь Олександрович Сухомлинський наголошував, що іграшка як створений дорослими для розвитку дітей предмет культури має освітнє і виховне значення лише тоді, коли використовується за призначенням. Дитина повинна розуміти іграшку, хотіти з нею творчо діяти. Щоб іграшка, як і гра, була супутником дитинства, людство весь час удосконалює її.

Народна іграшка спеціалізовано, у сукупності, універсально дозволяє здійснити основні естетичні та педагогічні функції культури. Охоплюючи всі без винятку види взаємодії людини з навколишнім світом та всередині соціуму, вона по-своєму сприяє організації та розвитку людської діяльності через формування у людині відповідних потреб та навичок. Народна іграшка сприяє моделюванню багатьох життєвих процесів, утвердженню тих або інших цінностей, формує та закріплює соціальні норми та установки, стосунки людей, їх ставлення до навколишнього соціального та природного світу. Народна іграшка може стати знаряддям придбання людиною певного соціального або естетичного досвіду, початкових умінь та навичок. Проникнення народних іграшок у сферу праці, побуту, навчання робить її дійсно універсальною. Ця універсальність розкривається в естетичній виразності народної іграшки, яка несе у собі властивості універсальності та інтегративності.

Багатоаспектність народної іграшки характеризується і тим, що вона виступає як засіб педагогічної дії: елемент дитячої гри, засіб виховання і навчання, предмет декоративно-ужиткового мистецтва для прикрашання, адже в ній – суттєвій частині фольклорно-національної культури – значно більше багатств світопізнання і світорозуміння, не кажучи вже про інформативно-генетичні багатства, ніж у найскладнішій комп'ютерній грі.

Систематизоване опанування української народної іграшки робить можливим комплексне сприйняття даного різновиду народного мистецтва, глибоке збагачення особистості дитини естетичним досвідом, стимулювання її творчого потенціалу. При системному та цілеспрямованому підході до навчально-виховного процесу передбачається, що найширше використання комплексу різноманітних форм методів, які б сприяли стимулюванню та ефективному формуванню творчої активності молодших школярів в процесі оволодіння традиційними прийомами створення та оздоблення українських народних іграшок і під час самостійного їх виготовлення є обов'язковою умовою.

Основною і найбільш значною формою здійснення керівництва процесом формування творчої активності виступають уроки образотворчого мистецтва і трудового навчання. В умовах особистісно-орієнтованого підходу суттєво змінюється їх мета, форма організації. І. С. Якиманська визначає, що мета таких уроків – виявлення пізнавальної активності учнів. Проведення уроків на основі

інтеграції змісту є одним із напрямів методичного збагачення уроків. Це об'єднання має на меті інформаційне й емоційне збагачення сприймання, мислення і почуттів учнів завдяки залученню цікавого матеріалу, що дає змогу з різних сторін пізнати якість явища, поняття, досягти цілісності знань, робить можливими системне формування у свідомості школярів картини гармонії навколишнього світу.

В. О. Сухомлинський наголошував, що навчання – це не єдина сфера соціалізації дитини. Не можуть бути єдиними інтересами школярів інтереси навчальної праці. Дітей повинно об'єднувати все те, чим вони живуть. Тому учителів, які намагаються виховувати лише на основі навчальної діяльності, неминуче спіткає невдача, вважав В. О. Сухомлинський. Дитина повинна бути не тільки школярем, а перед усім людиною з багатогранними інтересами, запитам, прагненнями. Завдання вчителя полягає в тому, щоб сформувати в учнів позитивні мотиви, прагнення, життєві потреби. Кожна дитина повинна прагнути до розвитку власного внутрішнього потенціалу, в тому числі шляхом самовиховання. «... Виховання, яке спонукає до самовиховання, – це і є, за моїм глибоким переконанням, справжнє виховання. Навчити самовиховання незмірно важче, ніж організувати недільне проведення часу» [13].

Естетичне виховання тісно пов'язане з творчістю дитини. Діти повинні бачити, відчувати красу у всіх її проявах, тільки за цієї умови відбудеться процес формування гуманістичної особистості.

«Успіхи естетичного виховання залежать від того, наскільки глибоко розкривається перед учнем природа прекрасного. Але вплив на його духовний світ краси природи, творів мистецтва, навколишнього оточення залежить не тільки від краси, що існує об'єктивно, а й від характеру діяльності учня, від того, як ця краса включається в його відносини з навколишніми. Естетичні почуття пробуджує та краса, яка входить у життя людини як елемент її духовного світу» [17, с.377]. Ознайомлювати дітей з творами літератури, музики, образотворчого мистецтва необхідно з раннього дитинства, даючи їм відповідну естетичну оцінку. В.О.Сухомлинський вважав, що естетичний розвиток вихованців 13-17 років можна здійснювати за допомогою проведення вечорів, ранків, присвячених окремим творам образотворчого мистецтва. Ці заходи, на його думку, сприяють розумінню дітьми творів живопису, скульптури: розкривають перед ними чаруючу красу світу і мистецтва, яке відображає цей світ.

В. О. Сухомлинський дотримується думки, що чим більше у дитини розвинуте почуття творчості, тим вищою є її естетична культура. Творчість не тільки в галузі музики чи образотворчого мистецтва, а й у всьому, що оточує людину, чим вона захоплюється, що є її обов'язками. В. О. Сухомлинський був переконаний, що творчість збагачує духовне життя людини, сприяє моральному піднесенню. Отже, у естетичному вихованні молоді В. О. Сухомлинський пропонує дотримуватися цих моментів. Естетичному вихованню сприяють:

- пізнання краси і виховання почуттів дитини в процесі екскурсій, подорожей, спостережень за навколишнім світом;

- розуміння людської краси як духовної краси; розвиток необхідності створювати цінності, вкладаючи в них свої кращі духовні якості;
- розвиток естетичної творчості, пов'язаний з сприйманням художніх цінностей - літератури, мистецтва;
- вплив навколишнього оточення на естетичне виховання молоді.

Естетичність обстановки, на думку В. О. Сухомлинського, «досягається такою гармонією нерукотворного і створеного людиною, яка збуджує почуття радості» [17, с. 386].

Комунікативна функція народного мистецтва дозволяє вписати його в динаміку культури, програмуючи процеси соціалізації особистості. Тому сенс соціокультурної діяльності полягає не просто в залученні молоді до поширення і пропаганди народного мистецтва, діяльності з виявлення, збирання і зберігання художніх цінностей, а в тому, щоб викликати в них ініціативу, творчість, екологічне ставлення до художньої спадщини, осмислення своєї відповідальності перед майбутнім за збереження художніх цінностей минулого і сьогодення, формування особистості як спадкоємця і суб'єкта культури. Потрібно усвідомлювати, що ми стоїмо на межі того часу, коли народне мистецтво може остаточно зникнути, і тому слід свідомо і, найголовніше, відповідально підходити до збирання тих матеріалів, які ще можна врятувати.

Освітня практика вже нагромадила позитивний досвід різних форм роботи, спрямованих на опанування студентами та школярами надбань народного мистецтва.

У Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії вже більше десяти років працює музей народного декоративно-ужиткового мистецтва. Його відкриттю передувала велика кропітка робота з пошуку, узагальнення та систематизації матеріалів науково-дослідного характеру, збору та дослідженню об'єктів матеріальної культури народу України і Поділля зокрема.

Музей народного декоративно-ужиткового мистецтва працює за такими експозиційними напрямками: народний одяг, народна іграшка та фольклорна лялька, різноманіття видів декоративно-прикладного мистецтва, народні промисли і ремесла.

Студентами та викладачами створюються експонати для експозиції музею, формуються його фонди, що складають предмети матеріальної культури українців минулого та сучасності. Музей співпрацює з обласним та міським відділами культури, до співпраці залучені народні майстри Поділля, що забезпечує взаємозв'язок представників студентської та учнівської молоді з автентичним народним мистецтвом. Творчі роботи студентів, що представлені в експозиції, неодноразово приймали участь у міських, обласних, всеукраїнських та міжнародних виставках. Періодично у приміщенні музею проводяться виставки майстрів декоративно-прикладного та народного мистецтва Поділля. Гарні враження залишились у відвідувачів від спілкування з творчістю заслуженого майстра народної творчості, члена Національних спілок художників та майстрів народного мистецтва України Косаревої Ніни Сергіївни (художня обробка шкіри), члена Національних спілок художників та майстрів

народного мистецтва України Нікітюк Людмили Іванівни та її доньок Ольги та Дар'ї, онучки Анни (кераміка); подільської майстрині, дослідниці народного мистецтва Напиткіної Галини Павлівни (ткацтво, вузлова лялька).

Музей став гордістю академії. Ніхто з відвідувачів закладу не обійшов його увагою, виносячи з нього найприємніші враження. Тут відбуваються заняття, що сприяють самовираженню і творчому удосконаленню кожного студента. Під керівництвом викладачів у музеї поповнюється зібрання українських рушників, знайдених та відновлених в процесі навчально-дослідної роботи. Чільне місце в експозиції музею займає колекція ляльки у комплексах традиційного одягу історико-етнографічних регіонів України. Детальніше представлене розмаїття народного одягу Поділля.

В академії функціонує студія писанкарства, при музеї створені школи українського етнодизайну, народних ремесел, результати роботи яких представлені в експозиції музею.

Музей – це навчально-виховний комплекс. Випускники академії працевлаштовуються у школах області, де вони можуть створити за зразком такі «Кімнату народних ремесел», «Лабораторію творчості», «Світлицю майстрів» тим самим започаткувавши збереження, відродження народного мистецтва та розвиток дитячої творчості на своїй малій Батьківщині.

Саме тому дуже важливо, щоб сучасний шкільний музей народного мистецтва та творчості насправді став одним з ефективних засобів прилучення учнівської молоді до культурної спадщини народу, його духовних цінностей, їх збереження і примноження. Використання музейних засобів для розвитку художнього сприйняття дає можливість не лише для цілеспрямованого, систематичного виховного впливу, гармонійного розвитку особистості, але й дозволяє міцно пов'язати цей процес із шкільною музейною практикою, сприяти набуттю необхідних дослідницьких навичок і умінь.

На базі музею систематично проводяться науково-методичні та науково-практичні семінари з проблем етнохудожнього, трудового, народознавчого напрямку. Під час проведення науково-практичного семінару «Культурологічний та етнопедагогічний потенціал народної іграшки» було проведено ряд майстер-класів, на яких присутні могли не тільки ознайомитись з технологією виготовлення, а й спробувати власноруч виготовити народні іграшки.

Організація спілкування молоді із справжніми цінностями народного мистецтва, серед яких одне з провідних місць займає народна іграшка, дає можливість їм засвоювати нагромаджений життєвий досвід людства, сприяє моральному розвитку, духовному збагаченню. Пам'ятки народного мистецтва іноді використовуються лише з наочно-ілюстративною метою, а не як типи художньої творчості, що об'єднують у собі матеріальне виробництво і духовну культуру.

У зв'язку з цим зростає роль музею, як етнохудожнього середовища, який здатний сформувати у молодій людини – майбутнього фахівця, специфічне, емоційно-ціннісне ставлення до народного мистецтва. Специфіка

функціонування музею в сучасному суспільстві визначається тим, що він працює не тільки як енциклопедія, а й за естетичними законами, тобто виступає мовою культурного спілкування людства. І подібно до того, як через засоби сучасної масової інформації школярі можуть орієнтуватися в оточуючому світі, так завдяки музею вони повинні отримати реальну можливість орієнтуватися в соціально-культурному просторі.

За роки незалежності Української держави суттєві зміни відбулися в усіх галузях суспільного життя, в тому числі у системі національної освіти, одним з важливих напрямів якої визначено відродження національних традицій українського народу і впровадження їх у зміст виховання молодих поколінь.

Проектування етнохудожнього середовища підготовки майбутнього педагога відбувається через включення елементів музейної педагогіки до навчально-виховного процесу, залученні студентів до пошукової, збиральницької діяльності, використання їх творчого потенціалу в створенні експозиційного матеріалу та формуванні музейних фондів. Це дає можливість не лише для цілеспрямованого, систематичного виховного впливу, гармонійного розвитку особистості, але й дозволяє пов'язати цей процес із шкільною практикою, сприяти набуттю майбутніми педагогами необхідних дослідницьких умінь і навичок. Практичні заняття дозволяють створити необхідний фундамент для розвитку здатності не тільки естетичного споглядання, усвідомлення естетики, аналізу та оцінювання художніх творів, а й створення та реалізацію власних творчих проектів.

В. О. Сухомлинський удосконалив систему естетичного розвитку дітей молодшого шкільного віку, науково обґрунтував і апробував на практиці форми й методи її організації, показав можливість, доцільність її реалізації в умовах конкретного педагогічного колективу. Він одним із перших довів, що правильно організований естетичний розвиток дітей закладає передумови гармонійного розвитку, забезпечує психолого-педагогічну готовність дітей до майбутнього життя.

Тому, аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського щодо етнохудожнього розвитку особистості дає можливість стверджувати, що це актуальне питання по праву займає в його теоретичній і практичній діяльності одне із провідних місць. В його працях міститься не тільки аналіз окремих питань, а й системний, комплексний підхід до вирішення проблеми естетичного розвитку дітей як цілісного процесу, який являє собою один із важливих і невід'ємних компонентів всебічного гармонійного розвитку особистості на засадах традицій українського народу.

Вважаємо за доцільне наголосити на тезі В. О. Сухомлинського, який виділяє естетичне виховання як елемент морального виховання особистості. Він переконаний, що естетичне виховання сприяє розкриттю чеснот людини, розвитку її здібностей. Мета вчителя полягає в створенні гуманної, творчої, незакомплексованої особистості, яка готова вирішувати проблеми нинішнього і завтрашнього днів, і яка стане основою створення нового, цивілізованого, високоморального, культурного суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво: навч. посіб. Львів: Світ, 1993. 272 с.: іл., табл.
2. Діалог про виховання: Книга для батьків / Укл. О. Г. Свердлова; Редколегія: В. М. Столетов (від. ред.) та ін. К.: Рад. шк., 1985. 304 с., іл.
3. Кузь В. Г. Педагогіка В.О. Сухомлинського – педагогіка ХХІ століття. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1. С.113. 120.
4. Корміло О. М. Проблема активізації емоційної сфери молодших школярів у навчальній діяльності в працях В. О. Сухомлинського // *Наукові записки ТДПУ ім.В. Гнатюка: Педагогіка*. 2002. №5. С.66-69.
5. Лозова В. І, Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник / *Харк. держ, пед. ун-т ім.Г. Сковороди. 2-е вид., випр. і доп.* Харків: «ОВС», 2002. С.56-115.
6. Майборода В. К. Творча особистість вчителя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. К.: Веселка. 1990. С.10-126.
7. Мелешко В. В. Педагогіка В. Сухомлинського в діяльності вчителя сільської школи. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка: Педагогіка*. 2002. №5. С.37-42.
8. Методика навчання мистецтва у початковій школі: Посібник для вчителів / Л. М. Масол, О. В. Гайдамака, Е. В. Белкіна, О. В. Калініченко, І. В. Руденко. Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. 256 с.
9. Найден О. С. Українська народна грашка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. К.: АртЕк, 1999. 256 с.
10. Національна державна комплексна програма естетичного виховання // Укл. Зязюн І.А., Семашко О.М. К., 1994. 64 с.
11. Орел Л. Г. Дитяча народна іграшка на Україні. *Початкова школа*. 1991. № 2. С.66-68.
12. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані пед.твори: В 5 т. К., 1976. Т.1. С.209-400.
13. Сухомлинський В. А. Как воспитать настоящего человека. М.: Педагогика, 1990. 288с.
14. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно-розвинутої особистості. Вибрані пед.твори: В 5.т. К., 1976. Т.1. С.55-206.
15. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибр. твори: у 5 т. К., 1977. Т. 3. С. 320.
16. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві. Вибрані пед.твори: В 5 т. К., 1976. Т.2. С. 419-654.
17. Сухомлинський В. О. Естетичне виховання. Вибр. твори: у 5 т. К., 1977. Т. 4. С. 369-393.
18. Сухомлинський В. О. Виховання почуттів. Вибр. твори: у 5 т. К., 1977. Т. 5. С. 176-195.

19. Творча реалізація педагогічних ідей В. О. Сухомлинського в системі художньо-естетичного виховання: навчально-методичний посібник. Кіровоград: Вид-во ОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. 103 с.

Іванна Сергіївна Вітюк

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

В. Сухомлинський – засновник новаторської педагогіки, письменник, заслужений учитель України. Він успішно поєднував практичну роботу в школі з науковою діяльністю.

У спадщині Василя Сухомлинського знайшли предметне відображення і ґрунтовно та оригінально, не стандартно розроблені ряд надзвичайно актуальних проблем навчання, освіти, виховання і розвитку школярів, які заслуговують на творчу реалізацію. Створена Василем Олександровичем навчально-виховна система була гуманістичною протидією офіційній радянській педагогічній системі, авторитарні недоліки якої ставали все очевиднішими.

Провідне місце у педагогічній спадщині В. Сухомлинського займає ідея гуманізму, людяності та доброзичливості. Педагог переконливо стверджував, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення людям добра.

Цій проблемі присвячено більшість робіт педагога. На його думку, ідея людяності насамперед реалізується через розвиток всіх потенціальних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Всебічно розвинена особистість втілює в собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість [7].

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського глибоко вивчається в Україні та багатьох країнах світу. Ідеї В. Сухомлинського набули широкого розголосу далеко за межами України. Науково-педагогічний та практичний доробок В. Сухомлинського постійно привертає увагу вітчизняних та зарубіжних науковців та освітян – М. Богуславського, Ван Тяньї, О. Дуди, О. Савченко, М. Ярмаченка та ін. Свідченням цього є створення Української асоціації імені Василя Сухомлинського (1991), Міжнародного товариства послідовників Сухомлинського (Німеччина, Марбур, 1990), Все китайського товариство прихильників В. Сухомлинського (1998). В Павлівській середній школі, що носить його ім'я, з 1975 р. функціонує педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського.

Багатогранність педагогічних ідей В.Сухомлинського та співзвучність більшості його поглядів принципам Державної національної програми «Освіта (Україна ХХІ століття)» й зумовило вибір теми дипломної роботи «Проблема

морального становлення особистості в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського» [2].

Мета монографії – вивчити та дослідити проблему морального становлення особистості у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.

Педагог наголошував, що працюючи над втіленням в практику ідеї всебічного розвитку ніколи не можна досягти однакової межі інтелектуального збагачення, пізнання, духовного удосконалення. Ця нерівність визначається природою дитини, її родинним оточенням, соціальним середовищем. Зрештою цю нерівність відчують і самі діти, і часто у них, особливо під впливом наслідків навчання, з'являється почуття меншовартості. Як гуманіст, В. Сухомлинський засуджує діяльність учителів, яка призводить дітей до таких висновків. Кожна людина повинна бути щасливою, вважає педагог, і в цьому їй має допомогти школа. Духовне життя школи і її вихованців не повинно обмежуватися, вичерпуватися самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати культуру бажань необхідно, вважав В. Сухомлинський, навчити школярів азбуці моральної культури.

У праці «Як виховати справжню людину» подається моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. В ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів як 14 Законів дружби, правил «Десять не можна», «Дев'ять негідних речей» та ін., що складають азбуку моральної культури. В ній розкриваються зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо. На підставі багаторічної практичної роботи в школі автор у цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність і т. ін. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя [10].

Переконливо викладається і методика найтонших сфер морального життя людини – материнського і батьківського виховання, ставлення до батьків, старших членів родини, померлих.

Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим надійним каменем педагогічної системи В.О. Сухомлинського є виховання у кожного вихованця поваги до самого себе. Він вважав, що до того і часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе – немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько. На його думку, повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості і великого інтелекту педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовувані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи. Педагог з болем зауважує, що «на жаль, у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих помилок».

Виховання дітей 6-10 років В.О. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам дітей вчити добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, вчителів, дорослих. Дитина не повинна вирости байдужою, нечулою, черствою, вона має зростати у постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм. У своїх працях педагог переконує, що у процесі творення людям добра виховується в юних людяність, сердечність [13].

Формуванню тонких сердечних людських взаємин у Павлівській школі служила вся педагогічна система. Педагог засуджує вседозволеність, розгнuzданість поведінки і вчинків, наполягає на культивуванні осмисленої поведінки, яке є проявом витонченості внутрішнього світу школяра. Яким має бути ставлення дітей до інших людей, як їм домогтися моральної виправданості й обґрунтованості своїх вчинків – вчать юне покоління моральній сентенції В.О. Сухомлинського, які є не заборонаю чи дозволом чогось. Це виплекані педагогом щирі мудрі поради, що йдуть від серця до серця і породжують розумові, моральні, естетичні почуття.

«Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим що можна. Перевіряй свої вчинки. Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре».

«Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром».

«Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу».

«Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним, товаришу в біді. Не завдавай людям прикrostі. Поважай та шануй матір і батька, вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею».

«Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиримим до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство» [18].

Як бачимо, ці та інші мудрі моральні сентенції написані просто, переконливо, вони легко запам'ятовуються, спонукають до роздумів, добротності.

Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опанувати духовними цінностями свого народу, розуміти мету і сенс життя.

Однією з проблем ідеї всебічного розвитку є підготовка учнівської молоді до праці. Педагога хвилювало те, що діяльність школи оцінювалася кількістю випускників, які вступили до вищих навчальних закладів. При такому підході до роботи школи в учнів формувалося негативне ставлення до «чорнової» буденної праці хлібороба чи робітника». В.О. Сухомлинський підкреслив, що

буденної і якоїсь звеличеної праці не буває. «Кожна праця вимагає індивідуальних здібностей, таланту, обдарування, докладання фізичних і духовних зусиль». Той, у кого виховано зверхнє ставлення до «чорнової» роботи, ніколи не зможе добитися значних успіхів у жодному виді діяльності. Праця, у тлумаченні В.О. Сухомлинського, не просто виконання трудових операцій із затратою певної кількості енергії – це елемент духовного життя. Звідси впливає закономірність: чим вищий рівень духовного життя дитини, тим більшу радість приносить праця. У ній розкриваються здібності, обдарування, талант, утверджується почуття людської гідності.

У численних своїх виступах на наукових конференціях і нарадах, на семінарах, педагогічних читаннях і на зустрічах з учительською громадськістю («Бесіда з марійськими вчителями» (1967 р.), «Про трудове виховання» (1969 р.), «Завдання у вихованні дітей» (1970 р.) та ін., що збереглися завдяки запису на плівку) В.О. Сухомлинський пристрасно і переконливо стверджує думку про трудове виховання учнівської молоді як мірило моральності підростаючого покоління і всього суспільства.

У системі Сухомлинського велика роль приділяється природі і як об'єкту пізнання, сфері активної діяльності, відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим В.О. Сухомлинський дійшов висновку, що природа сама собою не виховує, а виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Цей висновок став основним принципом в організації праці учнів Павлівської середньої школи: «Ми прагнемо того, щоб усе життя вихованців було повне творіння в світі природи. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожний наш вихованець за роки навчання в школі не перетворив кілька десятків квадратних метрів мертвої глини, мертвого пустиря в родючу землю!» [14].

У Павлівській середній школі збереження і примноження природних багатств стало провідною, головною стороною трудового життя учнівського колективу і кожної особистості. У цій школі «становлення колективу, власне, з того і починається, що дітей об'єднує піклування про живу природу. За традицією, яка склалася у школі, колектив першокласників закладає свою маленьку шкільку, доглядає за плодовими деревцями, посадженими першого року навчання. З першого року шкільного життя починається й догляд за полезахисними лісонасадженнями, які відіграють велику роль у малолісних районах Півдня. Уже в 10-11 років діти переживають перше громадянське почуття гордості, коли вони бачать цінності, створені їхніми руками: посаджені маленькі саджанці стають гіллястими деревами, плодові дерева й виноград починають плодоносити [12].

У своїх працях «Павлівська середня школа», «Школа і природа», «Природа, праця, світогляд» та ін. В.О. Сухомлинський підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути перш за все піклування про збереження родючості ґрунту. Посильна участь учнів у боротьбі з руйнівною

стихією є школою громадянства, змушніння та господарництва, що, як зазначає педагог, вчить дітей пізнавати ціну праці, землі і хліба.

Гуманізм В.О. Сухомлинського особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання учнів. Розумову працю дітей педагог розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

Головне, що за переконанням Василя Олександровича визначає ефективність слова вчителя, – це його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово. Крім того, ефективність слова вчителя залежить від однієї дуже важливої умови: в школі не має бути жодного педагога, для кого праця вчителя була б тягарем. Будь-яке етичне навчання в устах педагога, який переживає свою працю як тягар, «звучить для вихованців глузуванням над істиною, калічить юну душу. Найправильніші, найкращі слова можуть стати засобом морального розбещення, якщо той, хто їх проголошує, не має на це морального права. Скільки б ми не говорили про благородство, складність і велич праці вчителя, наші слова будуть порожнім звуком, якщо вся шкільна етика не спиратиметься на єдність Я учителя» [5].

Вплив слова вихователя на школярів з метою виховання у них моральних цінностей великою мірою залежить від емоційної культури самого вихователя; це частина культури педагога як особистості. Справжній майстер – вихователь дає моральну оцінку вчинкам і поведінці учнів не спеціально дібраним гострим, «крутим» слівцем. А насамперед емоційним відтінком звичайних слів. В.О. Сухомлинський наводить приклад із фразою «Як недобре ти зробив». Він зазначає, що ці слова, сказані одним учителем, пробуджують у вихованця прикрість, глибокі докори сумління навіть збентеженню, а сказані іншим – вони не пробуджують ніяких почуттів, сприймаються байдуже. Перший учитель відзначається емоційною культурою, якої неможливо навчитися спеціально, вона якнайтісніше пов'язана з моральною культурою, людяністю, чуйністю душі. У другого вчителя слово знелюднене, і цю порожнечу вчитель часто намагається заповнити криком. У школах багато таких «вихователів», які володіють лише однією нотою емоційної гами – обуренням! Вони, вважає Василь Олександрович гідні глибокого жалю, оскільки їхній виховний вплив на учнів дорівнює нулю.

Отже, досвід видатного педагога переконує, що духовний, моральний розвиток дитини, духовну спільність на ґрунті високих ідей можна здійснювати навіть з дітьми 7-8 літнього віку.

Мистецтво виховання полягає в тому, щоб уже молодшим школярам давати змогу активно виявити в житті, у стосунках з товаришами благородні почуття і прагнення, які пробуджують у них яскраві образи, що втілюють вагомі соціальні й моральні ідеали.

Дуже важливим для виховання молодших школярів є особистий приклад учителя, особливо з урахуванням того, що в цьому віці дитина найбільше схильна до наслідування всього, що їй до вподоби. Тому духовне обличчя

дитини насамперед залежить від того, який учитель веде її по «першій стежці життєвого шляху» [13]

З вуст учителя дитина часто чує моральні повчання і настанови, як стверджував В.О. Сухомлинський, усе це набуває авторитет у в очах дитини лише тоді, коли вона бачить у своєму вчителеві людину одухотворену, закохану в свою працю: «Приклад вчителя – це не тільки те, що вчитель вмів робити своїми руками (хоч і це має велике значення), це весь уклад його духовного життя, це його одухотвореність усім, що він робить. Разом з дітьми, усім, що приносить дітям радість» [3]

Отже, щоб виховати в дитині моральні цінності, досвідчений вихователь добивається того, щоб перед свідомістю вихованців розкривалися одухотворені образи людей з високою моральністю, духовністю, які боролися за утвердження в житті ідеалів добра й справедливості. Велику виховну силу мають похвала й заохочення учня колективу: в заохочуваних зростає почуття власної гідності, в них виникає бажання роботи ще краще і, на думку В.О. Сухомлинського, зовсім не припустимо заохочувати ті колективи та окремих учнів, які є «кращими серед поганих». В основі заохочення майже завжди лежить безпосереднє звертання до почуттів власної гідності, до здорового самолюбства учня. Але, за твердим переконанням Василя Олександровича, це звертання не має перетворюватися у захвалювання, – треба дуже тонко і непомітно пробудити у школярів бажання утверджувати свою гідність. Ні в якому разі не може бути предметом похвали вияв елементарної моральної вихованості, які вважають доблестю готовність допомогти людині. Хвалити, вважає педагог, треба тоді, коли учень піднявся над вимогами азбуки моральної культури.

Вчителю треба бути не тільки добрим, чуйним, а й суворим, непримиренним до лінощів, обману, лицемірства, жорстокості. Якщо доводиться мати справу з собою розбещеною, яка бравує своєю безкарністю, небажанням виконувати елементарні норми поведінки, треба, наголошує В.О. Сухомлинський, з усією рішучістю братися за інструмент, до якого у вихованні вдаються не так часто, – за примус, який є виявом влади людини над людиною. Однією з істин, що сягає своїми коренями в багатовіковий досвід народу, є: чим більше людині дається, тим більше з неї треба питати. Цю істину, за переконанням Василя Олександровича, потрібно втілити в норми й правила шкільного життя, втілити її у стосунки між дітьми і старшим поколінням. Виконання учнем свого обов'язку перед батьками й суспільством – це насамперед навчання, оволодіння знаннями. Примус не можна розглядати як засіб, незалежний від інших методів, засобів та аспектів виховання.

Покарання, на думку В.О. Сухомлинського – не тільки крайня форма примусу. Це також одна із форм громадської і моральної оцінки поведінки людини. Покарання перевиховує лише тоді, коли в чомусь переконує, примушує замислитись над власною поведінкою, над ставленням до людей. Основною формою словесного покарання видатний педагог вважав осуд, який стає впливовим за умови, коли в дитини вихована самоповедінка.

Одним з ефективних прийомів морального виховання є заборона. Уже в початковій школі заборона за її уміло застосування, якщо за нею стоїть необхідний моральний авторитет того, хто забороняє, запобігає багатьом бідам в отроцтві та юності – «марнуванню» життя, не обґрунтованим претензіям юнаків на життєві блага, не заслужені особистою працею, тощо. «Бажання дитини, – писав В.О. Сухомлинський, – можна порівняти з поганими на маленькому плодovому дереві: розпускається на ньому багато паростків і частина з них – «дикі», так звані «вовчки»; садівник їх зрізує, залишаючи на дереві тільки плодоносні пагони. Так і з дитячими бажаннями: учневі хочеться дуже багато, його бажанням немає кінця. Але, якщо дати волю всьому, що зеленіє, плодове дерево здичавіє, багато паросль «вовчків» заб'є плодоносні гілки. Якщо старші намагаються задовольнити всяке бажання дитини, виростає вередлива істота, раб примх і тиран ближніх. Виховання бажань – надзвичайно тонка, філігранна робота «садівника» – вихователя мудрого і рішучого. Чуйного і безжалісного.

Отже, проблеми морального виховання дітей молодшого шкільного віку передбачає органічне поєднання найбільш відповідних вимогам початкової школи методів, форм і засобів морального виховання, адже тільки в органічній єдності можна виховати людину з високими моральними переконаннями, що досить чітко простежується у досвіді В. Сухомлинського. Він прагнув того, щоб уже в молодших школярів за допомогою слова вчителя, прикладу в дитячій душі утверджувалися моральні цінності, які виробилися тисячолітньою історією народу. Розкриваючи суть моральних цінностей на конкретних прикладах, педагог розвивав і збагачував духовне життя дитини.

У сучасних умовах актуального значення набуває не лише творчо-критичне переосмислення з позицій наукового історизму моральних цінностей у теоретичній спадщині В.О. Сухомлинського, а й глибоко обґрунтоване виділення з його практичного досвіду всього того, що може стати дійовим резервом для створення ідей, висновків, засобів принципово нової системи.

В.О. Сухомлинський був переконаний, що зміст, форми і методи виховання моральних цінностей учнів звичайно змінюються залежно від вікових та індивідуальних особливостей дітей. Уроки дитинства духовне життя людини має своїм найважливішим джерелом світ речей, підліток - філософствує, передним відкривається «Світ ідей», юнак починає мислити суспільно-політичними, моральними поняттями.

З огляду на це, у вихованні молодших школярів переважає привчання над переконанням. Діти цього віку не завжди у змозі усвідомити важливість і необхідність дотримання визнаних у суспільстві норм і правил поведінки.

Отож, педагоги в молодших класах виступають у ролі безпосередніх організаторів, і саме вони в процесі повсякденного життя і діяльності підводять дітей до розуміння норм і правил поведінки. Адже, чим менший вік дитини, тим безпосереднішим має бути моральне виховання, її необхідно не навчати, а привчати до добрих вчинків, нахилів, манер, навичок і звичок культурної поведінки. «Майстерність і мистецтво морального виховання особистості

полягають у тому, щоб моральні цінності розкривалися перед юними серцями в яскравих образах, які захоплюють думку і хвилюють душу, пробуджують прагнення до ідеалу».

Діти відрізняються одне від одного темпераментом, характером, здібностями, інтересами, нахилами. Тому у процесі морального виховання необхідно враховувати індивідуальні особливості учнів.

У своїх педагогічних творах «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Народження громадянина», «Павлиська середня школа» В.О.Сухомлинський виклав свої погляди на проблему морального виховання дітей. Під ним учений розумів цілісний процес розвитку особистості, спрямований на формування «громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, єдності слова і діла».

Важливим елементом формування культури особистості В.О.Сухомлинський вважав засвоєння вимог, правил, норм поведінки, в яких розкривається «азбука моральної культури».

1. «Ти живеш серед людей. Кожний твій вчинок, кожне бажання відбивається на людях, які тебе оточують. Є чітка межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна...»

2. Ти користуєшся благами створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Всі блага і радість життя створюються працею... своєю працьовитістю ти примножуєш честь сім'ї, роду і створюєш своє ім'я...

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбство, а себелюбство - джерело жорстокості.

5. «Не будь байдужим до зла. Борись прети зла, обману, несправедливості... Найбільше зло відступництво, зрада високих ідеалів».

На жаль, у багатьох сучасних школах забувають про виховання елементарної моральної культури. Названі ж Василем Сухомлинським норми моральності – важливе «джерело почуття громадянського обов'язку», "почуття вдячності людям».

Процес морального вдосконалення особистості розглядається В. О. Сухомлинським через призму гуманності, чуйності до людини. «Елементарна непорядність – це насіння безідейності, пустоти душі», стверджував він.

Слід зазначити, що педагог, учений приділяв особливу увагу моральному вихованню. На його думку, цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість та поведінку людей, що формує у них моральні якості відповідно до ідеалів та принципів моралі.

В.О. Сухомлинський зазначав, що моральне виховання здійснюється під впливом різноманітних факторів та умов. Організована виховна діяльність вступає у взаємодію з впливом на особистість інших факторів перш за все – соціального середовища. Якщо ця діяльність узгоджується з позитивним впливом навколишнього середовища, процес формування і розвитку

особистості здійснюється успішно. У протилежному випадку ефективність морального розвитку особистості знижується (якщо умови життя заважають).

Моральне добро – окремий випадок добра, взятого в цілому, це відображення цінностей суспільної свідомості у свідомості окремої людини, формування у неї системи моральних переконань та ідеалів. Спочатку моральне добро виступає як система суспільних вимог (як система норм, прикладів моральної поведінки і моральних вчинків), сукупність правил, отриманих від батьків, вихователів, суспільства, правил, які є обов'язком перед людьми, рідними, шкільним колективом. З ростом самосвідомості особистості поглиблюється її розуміння морального добра.

Один із важливих компонентів морального добра – відповідальність особистості, що виростає зусвідомленості людиною суспільного обов'язку, перетворення його у внутрішній стимул поведінки. Керуючись прагненням реалізувати в дії своє розуміння морального добра, учень обирає такі вчинки, які приносять користь суспільству, ближнім людям.

Добро і зло – основні поняття моральності. Вони відомі всім із раннього дитинства, коли дитина пізнає, що таке «добре» і що «погано». Добро важливе і потрібне не для окремої людини, а для суспільства в цілому.

В.О. Сухомлинський вважав, що необхідно не просто створювати систему цінностей, а й активно утверджувати її своїми діями, протистояти злу, прагнути удосконалювати суспільні відносини.

З раннього віку вчинки дітей підлягають моральній оцінці з боку дорослих. Оцінка стримує школяра від небажаних вчинків, стимулює моральну поведінку. Вона допомагає засвоювати правильні судження про моральні явища, відкидати хибні. Оцінка вчителя викликає у дитини позитивне або негативне емоційне хвилювання. У 8-13 років учень виробляє основи своєї етики. Критеріями для моральної оцінки є ті моральні норми, правила, які педагог висуває до учнів.

Вчитель піддає моральній оцінці ставлення дітей до навчання, стосунки в колективі, взаємостосунки, вияв товариськості. Деякі вчинки залежать від певної ситуації. Важлива перш за все оцінка мотиву, бо саме в ньому закладено моральне обґрунтування вчинків. Учитель не повинен переносити моральну оцінку вчинку на особистість дитини в цілому, бо вона, оцінка вчителем, відбивається на її уявленні про моральність взаємостосунків. Безумовно, вчитель непрагне свідомо прищепити дітям неправильні уявлення про погане і добре.

Діти з допомогою вчителя мають усвідомлювати реальні взаємостосунки, які виникають між ними, побачити і відзначити вияв терпимості, справедливості, зацікавленості у спільній справі. У стосунках між дітьми виникають і негативні риси: заздрість, злорадність, марнолюбство, злість, хитрість, несправедливість. Адже діти виховуються не лите на добрих прикладах, а й на прикладі активного подолання поганого. Стимул пробуджує в учнів бажання здійснювати той вчинок, якого чекає від нього вчитель.

Оцінка орієнтує учня на те, правильно чи неправильно він вчинив, як саме його вчинок збігається чи розходиться з вимогою, нормою. Спочатку дається норма поведінки, вираження у вимозі, яку потрібно наслідувати, а потім оцінка реальної поведінки. У вимозі ж міститься, перш за все, зміст тих норм, правил, які повинен виконати учень, а також елемент зобов'язання. Оцінюючи вчинки та її школярів, необхідно брати до уваги не лише результат, цінність його для колективу, суспільства, а й моральну значущість його, те, чим керувався учень незалежно від оцінки його дій ближніми. Не можна вважати моральними ті вчинки, які здійснюються через боязнь покарання, через власну вигоду. Батьки і вчителі мають домагатися того, щоб діти звикали поводитися морально. Це формуватиме у них моральну самосвідомість, розуміння морального добра, і вони зможуть стати морально вихованими особистостями.

Одним із напрямків у розвитку особистості дитини є вікові усвідомлення власної поведінки. Ще в дошкільному віці у дітей з'являється прагнення зробити щось корисне для людей. Безпосереднє спілкування з дорослими, прикладдорослих, наслідування їх суттєвий фактор морального формування особистості дитини. Результати спостережень В.О. Сухомлинського за розвитком духовного світу школярів відображенні ним в монографії «Духовний світ школяра» (1961). :

«Сфера духовного життя дитини, – стверджує він, – це розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів у і процесі активної діяльності».

У молодшому шкільному віці діти можуть одну й ту ж людину сьогодні вважати недоброю, злою, а завтра - доброю, залежно від її конкретних дій. Саме в таких ситуаціях велику роль відіграє вплив педагога на адекватне ставлення дитини до недоброго й доброго, на формування правильних моральних оцінок. Педагогам необхідно акцентувати увагу на розумінні мотивів моральної поведінки, ролі вольової умови, і значенні ситуації: самостійного морального вибору.

Формування у дітей моральних мотивів, їх реалізація в поведінці – важливий напрямок у роботі педагога, він має бути вирішальним у період становлення і особистості, бо соціальні наслідки вчинку дитини ще й важко передбачити, врахувати їх у своїй поведінці. І потрібно мати на увазі не лише отримані знання, і вміння і навички, а й певний духовний результат, розвиток власне моральних якостей: доброти, справедливості та ін. Уміти бачити та виділяти в будь-якій діяльності школярів моральність, пов'язану з характером їхніх стосунків з іншими людьми. Моральною свідомістю володіє кожний, бо він – людина, особистість. За своєю природою ця свідомість масова, хоча і залишається глибоко особистісною, індивідуальною.

Моральна норма завжди містить у собі певну ідеальну "модель" того чи іншого аспекту моральних стосунків. Норма моделює тип взаємостосунків між суспільством і особистістю, переносячи його на ті чи інші стосунки між людьми. Моральні норми відіграють суттєву роль у встановленні природи моральної оцінки.

Оціночна діяльність моральної свідомості безпосередньо пов'язана з громадською думкою. Саме з позиції: схвалених громадською думкою моральних норм індивідуальна свідомість звертається до оцінки одиничних вчинків та моральних якостей. Не лите об'єкт моральної свідомості (поведінка, моральні стосунки) виділяється моральною свідомістю із різноманітних форм соціальної діяльності людей, сукупності соціальних відносин, а й мораль насвідомість має інтегральний характер, що органічно поєднує його з усіма сферами суспільної свідомості. Через моральні принципи, а також через опосередковані ними уявлення про добро, зло, борг, щастя та сенс життя проявляється світоглядність моральної свідомості.

В.О. Сухомлинський був глибоко переконаний в тому, що «колиска переконань – серце, переживання краси і величі вчинків». У переживаннях – корінь «утвердження істин моральної культури», «непримиренності дитини до порушень істин, норм і правил моральної культури».

Добро і зло – основні, так би мовити, координати будь-якої моралі. Цінності – провідні зірки в надбанні людиною своєї істинної суті, вони не існують без людей. Світ цінностей мінливий, він змінюється разом з людиною. Це засіб життєвої орієнтації людей.

Висновки. Спадщина Сухомлинського має колосальне значення для українського національного виховання, яке передбачає цілеспрямований, систематичний, регульований педагогічний вплив, розрахований на прищеплення вихованцям любові до України, рідної мови й культури, утвердження в їхній свідомості відчуття етнічно-національної, духовної й мовної єдності, національну неповторність і вагомість.

У системі соціально-педагогічних поглядів Сухомлинського, в усіх його творчих шуканнях практичного характеру цей зв'язок є органічним, багатостороннім. Підхід Сухомлинського до теоретичного осмислення і практичного освоєння педагогічної дійсності співзвучний певною мірою з християнською традицією.

У своїх працях Сухомлинський подає моральний ідеал, який увібрав найкращі риси менталітету українського народу. Він розкриває конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів як 14 Законів дружби, правил "Десять не можна", "Дев'ять негідних речей" та ін., що складають азбуку моральної культури. Вона включає зміст і методику роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей.

Сучасна Нова українська школа будує свою життєдіяльність на філософії родинності, творить мікроклімат, просякнутий цінностями здорової, завжди еволюціонуючої сім'ї, що забезпечує найкращі умови для становлення особистості. Родина несе собою універсальні цінності, які вносять гармонію в життєдіяльність будь-яких соціальних установ, наповнюють стосунки між суб'єктами особливою теплотою, турботою один за одного, терпимістю,

доброчинністю, – саме такою філософією просякнута спадщина В. Сухомлинського.

Українська школа має утверджуватися духовною і турботливою. Не лише реалізація права дитини здобути освіту, а й всіляко сприяти її загальному культурному розвитку, що забезпечує рівні можливості розвинути свої здібності і особисте мислення, усвідомлення моральної та соціальної відповідальності, становлення корисного громадянина України. У школі дитина за будь-яких обставин, першою одержує захист і допомогу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антоненць М. Гуманізм педагогічних нововведень В. О. Сухомлинського. Початкова школа. 1997. №9. С. 35-38.
2. Бик А. Мислення як категорія педагогіки В.Сухомлинського в контексті новітньої освітньої парадигми. Наук.зап. Вип. 52. ч.2. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. С. 7-11.
3. Бондар Л.С. До питання виховання моральних цінностей у школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С.18-21.
4. Сухомлинський В. Народження громадянина. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1987. Т. 3. С. 300.
5. Сухомлинський В. Вчити вчитися. Вибрані твори в 5 т. К., 1976. Т.5 С. 426-436.
6. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра. Вибр.твори: У 5-ти т. Т.1. К., 1976. С. 209-401.
7. Сухомлинський В. Казки школи під голубим небом. К., 1991.
8. Сухомлинський В. Методика виховання колективу. Вибр. твори: У 5-ти т. Т.1. К., 1976. С. 405-637.
9. Сухомлинський В. Пависька середня школа. Вибр.твори: У 5-ти т. Т. 4 К., 1977. С. 7-390.
10. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Рад. шк., 1976. Т.1 С.5-502.
11. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори: У 5-тит. К.: Рад. шк., 1977. Т. 5. С. 639.
12. Сухомлинський В. Розмова з молодим директором школи. Вибрані твори: У 5-ти т. К., 1977. Т.4. С.393-628.
13. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Рад. шк., 1977. Т-3. С.7-282.
14. Сухомлинський В. Слово вчителя в моральному вихованні. Вибр. твори: У 5-ти т. Т.5. К., 1977. С. 321-330.
15. Сухомлинський В. Слово про слово. Вибр. твори: У 5-ти т. Т.5. К., 1977. С. 160-167.
16. Сухомлинський В. Сто порад учителеві. Вибр.твори: У 5-ти т. - .2. К., 1976. С. 419-654.
17. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину. Вибр.твори: У 5-ти т. Т.2. К., 1976. С. 149-416.

18. Сухомлинський В. Школа і природа. В. Сухомлинський. Вибр. тв.: У 5 т. К., 1977. Т. 5. С. 549.

19. Шульга Л. Формування моральних переконань молодших школярів у педагогічній спадщині Сухомлинського. Наука і освіта. 2001. №5. С.133-135.

Ірина Аркадіївна Гайдамашко

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ – ОСНОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Важливим соціальним інститутом формування гармонійної особистості людини є школа. У Законі України «Про освіту» зазначено, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству [16]. Саме в освітньому закладі завдяки педагогу, який значну частину часу знаходиться поряд з дітьми, здійснюється суттєвий вплив на формування їх світогляду, установок, життєвих принципів, цінностей тощо. Від ідейних переконань, рівня кваліфікації та духовного багатства педагога залежить як формування особистості зокрема, так і розвиток суспільства в цілому. Тому формування та підвищення педагогічної майстерності вчителя є одним із першочергових завдань Нової української школи.

Одним із шляхів формування педагогічної майстерності вчителів є звернення до передового педагогічного досвіду. Так, скарбницею ідей удосконалення педагогічної майстерності є праці Василя Олександровича Сухомлинського. Дослідженню педагогічної спадщини видатного українського педагога присвячено низку наукових праць вчених (А. Богущ, В. Бондар, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко, М. Сметанський, О. Сухомлинська та інші). Окремі аспекти педагогічного доробку В. О. Сухомлинського висвітлено у кандидатських дисертаціях (Г. Бучківської, Л. Мухіна, І. Наливайко, Ю. Новгородської, Г. Ткаченко та інших).

Свідченням того, що В. О. Сухомлинський звертав увагу на необхідність формування педагогічної майстерності вчителів є його педагогічні праці «Розмова з молодим директором школи», «Сто порад учителю», «Павлівська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Як виховати справжню людину». Чимало роздумів та ідей з цього приводу висвітлено в періодичних виданнях, зокрема статті у газеті «Кіровоградська правда» («Майстерність», «Моральне обличчя вчителя», «Високе покликання педагога» та інші). Ґрунтовною у розкритті суті педагогічної майстерності є тематика засідань педагогічних рад Павлівської середньої школи, а саме: «Про педагогічне удосконалення уроку»,

«Авторитет учителя», «У чому полягає культура педагогічного процесу», «Про роботу вчителів над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня» та інші.

Василь Олександрович акцентував увагу на тому, що підготовка вчителя за покликанням повинна починатися задовго до педагогічного закладу вищої освіти. Так, він радив: «Перевірте, випробуйте себе, не поспішайте стати вчителем». «Гармонія серця і розуму» – це та найважливіша риса, без якої неможливе педагогічне покликання» [25, с. 168]. Опираючись на педагогічну ідею стосовно того, що вчитель повинен вміти створювати «ситуацію успіху», формувати в дітей почуття «володаря знань», педагог-гуманіст зазначає, що «гарні педагоги починаються за шкільною партою; вогник любові до професії педагога здатна запалити тільки людина, яка любить дітей, володіє найбільшою педагогічною мудрістю – умінням постійно пробуджувати в юному серці бажання бути гарним, бажання стати сьогодні кращим, ніж учора, почуття поваги до самого себе» [14, с. 86].

Василь Олександрович стверджував, що успішність професійної діяльності педагога визначається низкою вимог. Першою вимогою до вчителя як професіонала є любов до власної справи. У статті «Суспільство і вчитель» В. О. Сухомлинський зазначає, що всі вчителі повинні бути людьми, пристрасно закоханими в свою працю, що вміють запалити вогник такої самої любові у своїх вихованців» [21, с. 15]. Другою вимогою до вчителя є вимога високої кваліфікації. Третя вимога полягає у наявності у вчителя високих моральних якостей. Четвертою вимогою є необхідність творчого підходу вчителя до навчання й виховання. Таким чином, видатний педагог звертав увагу на складність педагогічної професії, яка потребує великої самовіддачі та постійного самовдосконалення.

На думку В. О. Сухомлинського, педагогічна майстерність – це наявність у фахівця професійних знань, умінь і навичок. Розкриваючи сутність педагогічної майстерності, він зазначав, що «майстерність і мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості полягає в умінні педагога відкрити буквально перед кожним, й перед найпосереднішим і найважчим вихованцем, ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє «Я», черпати сили із джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим» [26, с. 73].

На основі практичного досвіду В. Сухомлинський конкретизував основні складові педагогічної майстерності, до яких відносяться:

– гуманізм – ставлення до дитини як найвищої цінності, що виявляється гармонійним поєднанням доброти, любові, милосердя, чуйності;

– професіоналізм – глибоке знання вчителем навчального предмету, його методики, сучасних досягнень педагогіки і психології;

– педагогічні здібності – комунікабельність, інтуїція, переконання, оптимізм, здатність до творчості;

– педагогічна взаємодія – професійний такт учителя, культура мови і спілкування з учнями, врахування психофізіологічних особливостей дитини [30, с. 174].

Очевидним є той факт, що значна частина сучасних науковців дотримуються схожого структурування у процесі визначення компонентного складу педагогічної майстерності. Так, колектив науковців (М. Емельянова, І. Журлова, Т. Савенко) виокремлюють такі структурні компоненти педагогічної майстерності вчителя:

- професійно-педагогічна спрямованість особистості (гуманізм, відкритість, мотивація, цінності, мислення і т.д.);
- педагогічні здібності (емпатія, динамізм, оптимізм, креативність, емоційна стійкість, перцептивність, комунікативність);
- професійні знання (навчальних предметів, суміжних наук, психології, педагогіки, методики викладання, фізіології і т.д.)
- педагогічна техніка (сукупність прийомів) [5, с. 26].

Р. Гуревич [3] виокремлює такі основні компоненти педагогічної майстерності: висока загальна культура, гуманістична спрямованість, професійна компетентність, педагогічні здібності, педагогічна техніка (культура зовнішнього вигляду, культура мови, культура спілкування, педагогічна етика, педагогічний такт). І. Зязюн [15] пропонує такий компонентний склад педагогічної майстерності: гуманістична спрямованість; професійна компетентність: знання (дисципліни, яку він викладає, педагогіки, психології, методики навчання і виховання), вміння (**конструктивні, комунікативні, організаторські, дидактичні, перцептивні, сугестивні, пізнавальні, прикладні, вміння в галузі педагогічної техніки**), навички (оволодіння невербальними засобами комунікації; голосом, тоном, темпом педагогічного мовлення; оволодіння собою; застосування психотехніки для розв'язання завдань); педагогічні здібності (комунікативні здібності, перцептивні здібності, емоційна стабільність, динамізм особистості, оптимістичне прогнозування, сугестивні здібності, креативність) та педагогічна техніка (зовнішня і внутрішня). Таким чином, з вимогою часу та в контексті Нової української школи змінюються освітні парадигми, концептуальні засади, практичні форми та методи роботи із здобувачами освіти, але ідеї видатного педагога В. О. Сухомлинського залишаються актуальними.

Розглянемо більш ґрунтовно основні компоненти педагогічної майстерності, запропоновані В. О. Сухомлинським. Аналізуючи праці педагога, можна стверджувати, що вся його педагогічна діяльність пронизана *гуманізмом*, який простежується у кожному творі, пораді, заклику до дітей, батьків та вчителів.

Гуманізм педагогічної системи В. Сухомлинського ґрунтується на положеннях про самотність та самоцінність людини, її прав на свободу і гідність, утвердження найвищих духовних цінностей. Повага до особистості кожного вихованця, визнання його як неповторної індивідуальності, розуміння складності його внутрішнього світу та долі – це ті характеристики, які підтверджують гуманістичну спрямованість педагогічної діяльності Василя Олександровича.

Видатний педагог-гуманіст зазначав: «Я намагався робити якомога більше для того, щоб утвердити в душах вихованців повагу до людини як найвищої цінності, щоб з дитинства людина була другом, товаришем, братом для іншої людини» [27, с. 243]. Важливим елементом він вважав формування моральної культури особистості, засвоєння загальнолюдських норм моральності – «азбуки моралі». На його думку, у практиці виховної роботи будь-якого закладу повинна бути закладена своєрідна початкова школа громадянськості – школа формування стійких моральних переконань через роз'яснення їх єдності, через спонукання до діяльності, що має яскраво виражену громадянську спрямованість. Впроваджуючи своєрідну «азбуку моральної культури», він зосереджував увагу на таких вимогах, правилах, нормах поведінки:

1. Перевірй свої вчинки запитанням до самого себе: чи не чиниш ти зла, незручності чесним, хорошим людям? Адже кожний твій вчинок, кожне бажання відбивається на оточуючих.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми, люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром!

3. Всі блага і радощі життя створюються працею. Без праці немислиме життя.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Безсердечність породжує байдужість, а вона, в свою чергу, породжує самолюбство – джерело жорстокості.

5. Не будь байдужим до зла, тому що найстрашніше – відступництво, зрада високих ідеалів [4, с. 31; 26, с. 120].

В. Сухомлинський ставив високі вимоги до педагога як керівника та організатора освітнього процесу, наголошуючи: «Ми повинні бути для дітей прикладом багатства духовного життя, – тільки при цій умові ми маємо моральне право виховувати» [25, с. 32]. В ідеальному образі людини видатний педагог виділив такі найважливіші риси:

– уміння дорожити святинями Батьківщини як особистими цінностями і святинями своєї свідомості й свого серця;

– гармонійна єдність суспільного й особистого, великого і малого в духовному житті людини;

– багатство духовного світу, духовних інтересів, духовних запитів і потреб;

– уміння користуватися духовними цінностями й дорожити ними, бачити, знаходити їх, олюднювати в особистому світі;

– потреба людини в людині як носієві духовних цінностей;

– активне ставлення до добра і зла, уміння не тільки бачити добро і зло, а близько брати до серця все, що відбувається навколо;

– ідейна переконаність, готовність боротися за свої переконання, почуття людської гідності – повага до самого себе, уміння дорожити своєю особистою честю, своїм ім'ям;

– прагнення до моральної досконалості;

– бажання збагачувати й розвивати свій розум;

- естетичне багатство,
- любов до праці, висока моральність трудових відносин;
- прагнення вдосконалювати трудову майстерність, фізична досконалість тощо [12; 29].

Видатний гуманіст В.Сухомлинський дійшов висновку, що ідейні переконання педагога, багатство духовного життя, цілісність його етичного «Я» є тією силою, що примушує кожного вихованця глянути на себе, замислитись над власною поведінкою й керувати собою. З того, як педагог поводить себе в дитячому та педагогічному колективі, дитина робить висновок про те, якими є люди взагалі, в чому полягає добро, в чому ідеал. Необхідно, щоб особистість педагога приваблювала вихованців, надихала їх своєю цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, переконань, морально-естетичних принципів, інтелектуальним багатством, працьовитістю. Знання переростають у переконання тільки тоді, вважає великий педагог, коли вихованцям хочеться бути схожими на вихователя, коли слово в його устах є привабливою і надихаючою силою. Педагог виховує передусім своєю думкою, своїм мисленням. Справжній вихователь той, хто звертається до вихованців із своїми яскравими думками, ідеями, переконаннями. Йдеться про духовні потреби вчителя виражати себе як особистість, розкривати свій внутрішній світ перед людьми [4, с. 31].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що Василь Олександрович закликав педагогів не лише самим бути високоморальною людиною, а й формувати глибокі моральні переконання, життєві принципи та погляди дітей, виховувати в них благородство, милосердя, доброту, гідність, повагу до ближнього, доброту і сердечність, працелюбність тощо. Безсумнівним є той факт, що педагог для дітей є зразком для наслідування. Саме тому лише гуманний педагог з високим рівнем духовності, загальної та педагогічної культури, може виховувати найкращі якості в дітей.

В. О. Сухомлинський звертав увагу на окремі аспекти педагогічної діяльності. Так, одним із основних компонентів педагогічної майстерності він визначає *професіоналізм*, який розглядається як глибоке знання вчителем навчального предмету, його методики, сучасних досягнень педагогіки і психології. У даному контексті значну увагу Василь Олександрович звертав на рівень теоретичних знань педагога. З цього приводу він писав: «Чим багатші знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте ставлення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя» [28, с. 59].

Формування педагогічної майстерності передбачає клопітку працю вчителя над собою. Василь Олександрович зазначав, що кожному вчителю потрібно «знати набагато більше, ніж треба передати учням». Адже, коли кругозір вчителя незмірно ширший від шкільної програми, «лише тоді він справжній майстер, художник, поет педагогічного процесу» [23, с.450]. Педагог стверджував, що «інтелектуальне зростання, постійне збагачення, оновлення, поповнення, поглиблення, вдосконалення знань – це питання життя вчителів» [23, с. 51]. До того ж, постійне вдосконалення знань – це справа не лише

початкуючих молодих вчителів, стверджував В. Сухомлинський, а навіть тих, хто працює в школі 10, 20, 30 років. Набуття педагогічної майстерності процес тривалий, який розпочинається у стінах педагогічного навчального закладу і продовжується все життя.

Педагог повинен мати не лише ґрунтовні знання з навчальних предметів, а й бути всебічно освіченим, щоб викликати в учнів жагу до знань та пізнання оточуючого світу. Так, з метою формування в учнів життєвої цінності знань, Василь Олександрович запровадив у Павлиській школі систему розумового виховання, яке спрямоване на залучення дітей до розумової праці, формування прагнення до знань, вироблення вмінь навчатися. Окрім того, як зазначав видатний педагог, велике значення у професійній діяльності має емоційний виклад навчального матеріалу: «якщо у викладі вчителя немає істинної, справжньої емоційності, якщо він не володіє матеріалом настільки, щоб пережити те, що він знає, серце учня залишиться глухим до знань» [23, с. 452].

Важливим аспектом у педагогічній майстерності, згідно точки зору В. Сухомлинського, є самоосвіта та саморозвиток вчителя. Він писав: «Знання, добуті самоосвітою, дуже міцно зберігаються в пам'яті. У процесі самоосвіти формуються індивідуальні риси особистості, виробляється індивідуальний стиль розумової праці» [24, с. 261]. Метою самоосвіти, на думку педагога-гуманіста, є збагачення ідейного та теоретичного рівня особистості вчителя, поглиблення знань з предмету та загальної освіченості, оволодіння новітніми досягненнями психологічної й педагогічної науки та практики; підвищення загальної культури вчителя.

Згідно переконань Василя Олександровича, читати треба багато, завжди і всюди. І не лише фахову літературу. «Удосконалення педагогічної майстерності кращих учителів, якраз і зумовлене тим, що систематичне читання безперервно наповнює «море їхніх знань» [28, с. 32]. Для цього В. О. Сухомлинський рекомендував педагогам створювати власну бібліотеку, щомісяця купувати книжки і поповнювати її такими розділами:

- 1) з проблем науки, основи якої він викладає;
- 2) про життя і боротьбу людей, образи яких є світочем, прикладом для молоді;
- 3) про душу людини – особливо дитини, підлітка, юнака, дівчини (книжки з психології) [28, с. 118]. Отже, вчителеві потрібно створювати власну педагогічну лабораторію, яка дасть змогу йому розвиватися, збагачувати знання та вдосконалювати професійні вміння й навички, удосконалювати педагогічну майстерність.

Варто зазначити, що набуті вчителем знання мають бути комплексними, синтезованими, а не відокремленими одні від одних. Вчитель має володіти тим матеріалом, який викладає, усвідомлювати, як краще донести його до дітей, враховуючи психологічні особливості школярів. Крім того, з метою зацікавленості учнів навчальним предметом, знання педагога мають бути особистісно забарвленими, тобто, вчителю варто висловлювати власне

ставлення до навчального матеріалу, особисте розуміння проблеми, власні міркування. *Особиста забарвленість полягає у тому, що знання науки, весь багаж культури, інтерес, захопленість педагога, сприймаються як його власна позиція.* Визначальною особливістю знань вчителя є їх постійне оновлення та поповнення, адже педагог – це людина, яка вчиться протягом життя, постійно самовдосконалюється, працює над собою.

В. Сухомлинський був певний у тому, що висока психологічна компетентність є складовою частиною професійно-педагогічної культури вчителя, його професіоналізму. Тому він постійно наголошував, що не можна виховати дитину, не знаючи її вікових та індивідуальних особливостей, залежно від цього змінюються і методи виховання. Педагог зазначає, що виховувати – це, насамперед, знати дитину, а щоб знати, треба постійно бачити, вивчати. Без знання дитини, без глибокого розуміння всієї складності явищ, які відбуваються в її душі, виховання стає сліпим і беззмістовним» [23, с.18]. Підтвердженням цього є досвід роботи Павлиської школи, в якій було створено особливу систему розвитку особистості учня, що передбачала змістове та методичне поєднання урочної та позаурочної роботи, залучення учня як активного суб'єкта освітнього процесу, здійснювалась співпраця батьків та вчителів тощо. В свою чергу, все це ґрунтується на глибокому розумінні психологічних закономірностей та механізмів розвитку особистості.

Суттєвою у цьому контексті є ще одна педагогічна ідея вченого про те, що кожен учитель має стати людинознавцем, тобто «знати здоров'я дитини, знати індивідуальні риси її мислення, знати сильні і слабкі сторони її розумового розвитку» [21, с. 217]. Так, вчений стверджує, що «хороший учитель – це людина, яка знає психологію і педагогіку, здатна розуміти і відчувати дитину; найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість...» [28, с. 60]. Василь Олександрович закликав брати до уваги індивідуальні особливості учнів, будувати стосунки у колективі на основі душевної чуйності і сердечності. Безсумнівною є той факт, що створення сприятливого психологічного мікроклімату у шкільних колективах є запорукою формування та розвитку гармонійної особистості учня. Окрім того, В. О. Сухомлинський вважав, що свідченням педагогічної майстерності вчителя є його вміння обходитися без покарання. Він наголошував, що страх перед покаранням психологічно пригнічує учня, віддаляє вихователя від дитини. Як правило, внаслідок покарань виникає байдужість, озлобленість, безсердечність, агресія та жорстокість. Найбільш ефективними засобами впливу на духовний світ школяра, на думку Василя Олександровича, є слово вчителя, мистецтво та краса навколишнього світу, що розкривають емоційний діапазон людських відносин.

Наголошуючи на необхідності набуття педагогом психологічних знань та вмінь, В. Сухомлинський зазначав, що сприймаючи світ, дитина оволодіває знаннями, постійно їх поглиблює, розширює та вдосконалює. Пізнання при цьому виступає процесом відображення і відтворення дійсності в мисленні

дитини, результатом чого є нові уявлення про світ. З огляду на це, вчений виділив три сфери світосприйняття:

1. Світ природи, який полягає у тому, що формування переконань і світогляду великою мірою залежить від того як дитина сприймає природу, як вона у дитинстві бачить її, відчуває, розуміє, відноситься до неї. Як природа входить в її життя.

2. Світ соціуму, тобто світ матеріальної та духовної культури, створений попередніми поколіннями у процесі діяльності і спілкування, і, перш за все, – піклування матері й батька, казка, пісня. Спогади про цей світ накладаються на все наступне життя, надають емоційне забарвлення усім прагненням, помислам, поривам.

3. Світ внутрішнього життя дитини – світ думок, почуттів, переживань, емоцій і уявлень, який відкривається дитині у процесі самопізнання [7, с. 71].

Грунтовною є думка Василя Олександровича про те, що одне з найважливіших і водночас найскладніших завдань вихователя полягає у тому, щоб представити маленьку людину самій собі, допомогти розвиткові у ній внутрішнього бачення («себебачення»). В одному із звернень до дітей читаємо: «Умій відчути поряд із собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини» [12, с. 25; 29, с.235]. Досягнути успіхів у вирішенні даного завдання може педагог, який володіє ґрунтовними психологічними знаннями та вміннями.

В умінні «відчувати душу» іншої людини, у здатності розуміти її душевний стан педагог вбачав найціннішу рису моральності дитини. У книзі «Як виховати справжню людину» вчений, звертаючись до дітей, писав: «Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи тяжких переживань іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якій горе... Не будь байдужим» [29, с. 235].

В. Сухомлинський зазначав, що дитина є активною і самодіяльною особистістю, самоцінною, соціально і біологічно складною істотою, яка має власну логіку розвитку. Найцінніше в ній – її індивідуальність, неповторність внутрішнього світу, своєрідність здібностей, потенційних можливостей. Він неодноразово підкреслював, що дитина – невичерпно складна і безмежно різноманітна людська особистість. Вона «повсякчас змінюється, завжди новий, сьогодні не той, що вчора», об'єкт педагогічної дії. У роботі з дитиною педагог повинен розробити таку стратегію виховного впливу, яка активізує всі потенційні можливості відповідних періодів дитинства. Адже на різних вікових періодах дитина відкриває перед собою світ по-різному, має свої особливості мислення [7]. Видатний педагог вважав, що найбільш необхідною умовою виховання дитини є створення умов для її самоствердження, самовираження, самореалізації під час виконання обов'язку.

Василь Олександрович зазначав: «Якщо педагогіку можна порівнювати з майстернею, де творяться складні прилади, то психологія в цій майстерні – найскладніші інструменти. Не буде інструментів, або вони стануть неточними –

від майстерні залишаться одні стіни» [26, с. 612]. Таким чином, формування психологічної компетентності як складової професіоналізму вчителя є необхідною умовою формування та підвищення його професійної майстерності та запорукою успішного здійснення педагогічної діяльності.

З метою формування і вдосконалення педагогічної майстерності В. Сухомлинський закликав учителів збагачувати технологічну лабораторію педагогічної праці. Дана лабораторія передбачала розробку великого запасу завдань, прикладів для індивідуальної і колективної роботи, комплектацію їх за темами та розділами навчальної програми. Критеріями високого рівня педагогічної творчості вчений вважав: поєднання практики з елементами наукового дослідження, зосередження уваги на певній проблемі педагогічного процесу, проведення різноманітних досліджень, вивчення фактів, опрацювання педагогічної наукової і методичної літератури.

Важливого значення В. Сухомлинський надавав розвитку *педагогічних здібностей* вчителя. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що здібності – це індивідуально-психологічні особливості, тобто суб'єктивні умови успішного здійснення певного виду діяльності [1, с. 19]. У педагогічному словнику за редакцією С. Гончаренка зазначено, що педагогічні здібності – це сукупність індивідуально-психологічних особливостей особистості, які сприяють успішності педагогічної діяльності [2, с. 135].

Як свідчить аналіз наукової літератури [17; 32], педагогічні здібності реалізуються на двох рівнях: перцептивно-рефлексивному (охоплює такі види чутливості, як чуття об'єкта, пов'язане з емпатією, чуття міри або такту і почуття долученості до життя учнів, що є основою педагогічної інтуїції) і проєктивному рівнях. (створенні нових продуктивних способів розвитку, навчання та виховання, охоплює гностичні, проєктувальні, конструктивні, комунікативні й організаторські здібності тощо).

Серед основних педагогічних здібностей, якими має володіти майстерний вчитель, Василь Олександрович виокремлював: комунікабельність, інтуїцію, переконання, оптимізм, здатність до творчості тощо. Видатний педагог у своїх працях аналізував риси вчителя, які необхідні у майбутній професійній діяльності, зокрема:

- гармонія серця і розуму;
- чуйність;
- сердечна турбота про людину;
- глибока віра в можливість успішного виховання дітей;
- розуміння світу дитинства;
- вміння «пізнавати серцем», «проникати в душу дитини», «володіти собою», «контролювати збудження й роздратування», «володіти ситуацією», а також «створювати життєрадісні мелодії в музиці дитинства».

У книзі «Павлиська середня школа» є окремий параграф під назвою «Допомога вчителю в удосконаленні педагогічної майстерності» [23, с.72], в якому В. О. Сухомлинський розповідає про свою індивідуальну роботу директора школи з учителями, про допомогу їм у створенні «індивідуальної

творчої лабораторії», в якій би вони прагнули «сконструювати власний досвід». На його думку, для організації творчого пошуку вчителів необхідно, насамперед, навчити педагога аналізувати свою діяльність, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і власною роботою, вивчати факти, систематично ознайомлюватися з педагогічною спадщиною минулого, сучасними досягненнями педагогічної науки і практики, давати об'єктивний аналіз не лише особистої діяльності, а й стану освітнього процесу в школі, результатів упровадження у практику передового педагогічного досвіду. Завдання вчителя полягає у тому, щоб використовувати з досвіду інших усе те, що органічно притаманне його індивідуальності, у виробленні свого алгоритму [19, с. 50].

Василь Олександрович неодноразово зазначав, що лише творчий вчитель зможе виховувати творчу особистість учня. Він наголошував, що в процесі виховання «немає жодної педагогічної закономірності, немає жодної істини, яка була б абсолютно однаково застосована до всіх дітей, тому що практична педагогіка – це знання і уміння, не тільки доведені до ступеня майстерності, а й підняті до рівня мистецтва» [28, с. 422]. Ґрунтовним є твердження вченого стосовно того, що освітній процес має три джерела – науку, майстерність і мистецтво. Добре керувати освітнім процесом – це означає досконало володіти наукою, майстерністю і мистецтвом навчання і виховання» [23, с. 397].

Велике значення у професійній діяльності вчителя, на думку Василя Олександровича, має *педагогічна взаємодія*. Дане поняття вчений розглядає досить широко, вкладаючи в його основу педагогічну культуру, професійний такт учителя, культуру мови і спілкування з учнями, батьками та колегами, організацію різних видів діяльності зі школярів тощо.

В. О. Сухомлинський акцентував увагу на необхідності формування педагогічної культури вчителя. У протоколі засідання педагогічної ради Павлиської школи, у порядку денному якого розглядалося питання «Про педагогічну культуру вчителя» зазначено: «Вважати найголовнішим завданням кожного вчителя – наполегливу працю над підвищенням своєї педагогічної культури». Вчений зазначав, що педагогічна культура – «це жива, творча педагогіка повсякденної праці – та педагогіка, в якій теоретичні закономірності процесу впливу на духовний світ вихованця ніби зливаються з особистістю вчителя...; це, образно кажучи, техніка і технологія взаємодії майстра і об'єкта його праці...; це багатогранність, різноманітність, відточеність, зразковий стан інструментів нашої творчості, уміння володіти ними так само тонко, як прекрасний музикант володіє скрипкою» [23, с. 30].

Педагогічна культура проявляється в умінні орієнтуватися у складних питаннях науки і практики, в умінні вчителя аналізувати свою роботу, виявляти інтерес до теоретичного осмислення свого досвіду, прагнути пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою. Вона проявляється у постійній увазі до духовного світу вихованців. [23, с. 49].

Питання педагогічної культури вчителя В.О.Сухомлинський ґрунтовно розкриває у праці «Розмова з молодим директором школи». Згідно його точки зору, педагогічна культура складається не лише з глибокого знання вчителем свого предмета, а й підготовки до уроку. «Справжній майстер педагогічного процесу» у поурочному плані робить замітки про деталі педагогічного процесу на уроці. Він продумує зміст розповіді, готує наочні посібники, але не вписує їх у поурочний план. «Майстер педагогічної справи настільки добре знає азбуку своєї науки, що на уроці, у ході вивчення матеріалу, в центрі його уваги не сам зміст того, що вивчається, а учні, їхня розумова праця, їхнє мислення, труднощі їхньої розумової праці» [14, с. 76]. Аналіз сутності педагогічної культури у творчій спадщині В. Сухомлинського дає підстави стверджувати, що це не тільки складова частина загальної культури людини, це єдність високої духовності й професійної майстерності, тобто це гармонія найбільш суттєвих якостей вчителя і його педагогічної майстерності.

Як свідчить аналіз наукової літератури [13], В. Сухомлинський пов'язував розвиток педагогічної культури вчителя з кількома факторами. По-перше, з постійною творчою працею, оскільки маючи неабияку базову підготовку, фахівець, якщо не вчитиметься на досвіді (власному та інших педагогів), не зможе бути кваліфікованим учителем-професіоналом. По-друге, високий рівень професійної культури формується в учителя протягом кількох років клопіткої роботи із самовдосконалення. Розпочавшись у стінах педагогічного закладу вищої освіти, вона триває все життя. По-третє, професія вчителя поєднує у собі дві спеціальності, адже він має бути не тільки фахівцем зі свого предмету, а й вихователем, прищеплюючи учням ідеали, традиції, цінності культури. По-четверте, вчений вважав, що ефективний виховний вплив можливий тільки в умовах спрямованої діяльності всього вчительського колективу, школи, батьків, громадськості, соціального середовища. Отже, з одного боку, вчитель є організатором, центральною фігурою, координатором навчального процесу, що висуває певні вимоги не тільки до змісту й рівня його професійної культури, але й до його ж таки духовного світу, рівня загальної культури. З іншого – становлення вчителя як професіонала відбувається в педагогічному колективі, в процесі здобуття досвіду середовища через спрямовану соціалізацію під керівництвом директора школи.

У книзі «Педагогічна культура» йдеться про авторитетну педагогічну систему, яка вміщує всю багатогранність методів і прийомів виховного впливу педагога на колектив з метою виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості; це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, у повсякденному їх спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності. Як стверджує Василь Олександрович, педагогічна система завжди ґрунтується на системі поглядів і переконань учителя, які не є механічним повторенням педагогічної теорії, а містять у собі щось глибоко індивідуальне. Педагогічна система базується на таких принципах:

1. Найвищою цінністю, яка визначає весь смисл і спрямованість виховання, багатогранність виховного впливу педагога і його єдність з самовихованням, є людина.

2. Вплив особи вихователя на колектив і особистість вихованця залежить головним чином від гармонії єдності моральної культури, духовного багатства, багатогранності інтересів вихованця.

3. Виховний вплив вихователя не є чимось спеціально створеним, організованим для того, щоб виховувати. Вихователь впливає на вихованців настільки, наскільки їх – вихователя і вихованця – об'єднує спільність духовних інтересів, спільність багатогранної діяльності [10].

У професійній діяльності вчителя важливим є також дотримання педагогічного такту. Адже вчитель, як ніхто інший, має керувати своїми емоціями, почуттями, темпераментом, бути прикладом для дітей, пам'ятаючи, що різними проявами своїх емоцій, ставлення до людей він передає дітям справжню науку високодуховної поведінки. Безтактність, образливе ставлення до дітей спричиняє глибокі душевні травми, шкодить усій справі навчання і виховання. Тому «будьте доброзичливі!» – радив Василь Олександрович учителям. Це гасло, безсумнівно, можна справедливо зарахувати до «абетки» педагогічної культури вчителя.

Обґрунтовуючи зміст педагогічного такту, В.О. Сухомлинський зазначав, що у процесі взаємодії з дітьми важливим є уміння педагога обходитися без покарання. Він наголошував, що страх перед покаранням психологічно пригнічує дитину та погіршує взаємини між вчителем і учнем. Використання покарання як виховного впливу, як правило, зумовлює озлобленість, безсердечність, жорстокість, байдужість. В. О. Сухомлинський ніколи не заперечував відповіді учня, навіть неправильні, давав змогу висловитися усім, вступити в дискусію, формувати самостійність міркування, критичність мислення. Видатний педагог був прихильником гуманної поведінки з дітьми. Він враховував індивідуальні й вікові особливості дитини, відповідно до яких добирав різноманітні види діяльності та форми їх проведення. Таким чином, педагогічна майстерність вихователя визначає не лише успішність становлення особистості дитини, а й стиль взаємовідносин у дитячому колективі, його духовну атмосферу, встановлення гармонійних та доброзичливих стосунків з учнями тощо.

Обґрунтовуючи особливості організації успішної педагогічної взаємодії, В. Сухомлинський висунув цілу низку вимог до діалогу з дитиною, а саме: не перетворювати дітей в пасивний об'єкт сприйняття слів; не говорити дітям багато; завжди залишати щось недомовленим; давати дитині можливість не тільки слухати, але й мовчати (думати); відкривати, об'єднувати, доносити красу слова й навколишнього світу; через слово пробуджувати в дитини відчуття себе людиною [27].

В. О. Сухомлинський закликав організовувати діалог так, щоб відкривати перед дитиною щось одне, але при цьому має бути використаний спосіб, завдяки якому цей фрагмент життя заграє перед нею всіма кольорами веселки.

Отже, у діалозі з дитиною педагог має ставити собі за мету здивувати, захопити, надихнути, порадувати її, не просто передати певну інформацію.

Аналізуючи праці видатного педагога, І. Луценко [8] визначає ключові позиції, які є фундаментом педагогічної майстерності В. Сухомлинського та забезпечують найвищий рівень володіння «технологією діалогу» з дитиною. Серед них такі:

- краса особистості педагога – його емоційно-моральна культура;
- краса педагогічного слова – відображає красу людяності та навколишнього світу;
- краса ставлення до дитини – емоційно-ціннісне ставлення;
- краса відносин між педагогом і кожною дитиною.

На думку В. О. Сухомлинського, значну увагу у процесі взаємодії з дітьми вчитель має приділяти трудовому вихованню. Педагог наголошував, що справжній учитель має досконало володіти вміннями в тій чи іншій трудовій діяльності, бути майстром своєї справи. Аналіз педагогічної спадщини Василя Олександровича свідчить, що за роки роботи у Павлиській школі ним сформульовано певні принципи трудового навчання і виховання учнів, якими, безсумнівно, слід керуватися майбутнім педагогам у професійній діяльності. Так, у книзі «Павлиська середня школа» видатний вчений звертає увагу на такі принципи: забезпечення єдності трудового виховання і загального розвитку учнів; розкриття, виявлення та розвиток індивідуальності людини у праці; забезпечення суспільно корисної спрямованості праці, використання її великих виховних можливостей; включення учнів у різноманітні види праці; забезпечення постійності, безперервності участі школярів у праці; внесення рис продуктивної праці дорослих у дитячу працю; надання праці творчого характеру, створення умов для поєднання розумової і фізичної діяльності; дотримання наступності змісту трудової діяльності, вмінь і навичок; принцип посиленості трудової діяльності; забезпечення єдності праці й багатогранного духовного життя та інші.

Аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського свідчить, що велике значення у професійній діяльності вчителя має естетичне виховання. При цьому вчений наголошував, що учитель обов'язково має володіти вмінням бачити та відчувати красу природи, мистецтва, людських взаємин, щоб сформулювати таке ж уміння у своїх вихованців. Підхід педагога-гуманіста до естетичного виховання учнів полягає в послідовному ускладненні завдань, змісту і форм відповідно до їх вікового періоду: від сприйняття краси природи до складання казок і віршів, від сприймання творів мистецтва – до їх аналізу, від простих спостережень – до активної творчої діяльності. У цьому контексті цінними для педагогів є слова Василя Олександровича: «Важливу мету всієї системи виховання я бачив у тому, щоб школа навчила дитину жити у світі прекрасного, щоб вона не могла жити без краси, щоб краса світу творила красу в ній самій» [27, с. 63].

В.О. Сухомлинський прагнув до того, щоб стосунки дитини з іншими людьми і в дома, і в школі будувались на свідомості та відповідальності.

Осмилення і переживання вихованцем свого обов'язку перед матір'ю, батьком, вчителем – саме з цього повинно починатися пізнання дитиною світу людини [20, с. 31].

Велика увага в педагогічній спадщині вченого відводиться якостям особистості учителя. Спроби визначити оптимальні підходи, які б дозволили розв'язати наявну суперечність між соціально-педагогічними запитами до особистісних професійних якостей сучасного вчителя та його діяльності і реальним станом, пов'язаним із спроможністю фахівця вирішувати сучасні завдання виховання, призвели до потреби по-новому оцінити вагомість творчих ідей, які містяться у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Він дійшов висновку про виключну роль саме особистісних якостей вчителя, його духовноморального стрижня в досягненні результативності педагогічного впливу на особистість вихованця. Так, В. О. Сухомлинський акцентує увагу на таких важливих якостях, які повинен мати педагог-майстер:

1) постійне проникнення в складний духовний світ дитини, який ніколи не має припинятися;

2) знання й уміння, не тільки доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва, а саме: вміння виховувати й відчувати індивідуальний світ дитини;

3) глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини, терплячість до дитячих слабостей, мудрість в розумінні дитини;

4) гармонія серця і розуму педагога, чуйність, сердечна турбота про дитину;

5) здатність до задушевної розмови з учнем, глибоке проникнення в душу дитини, зацікавлення тим, як вона живе, дивиться на світ, які в неї відносини з оточуючими людьми [4; 20].

Видатний педагог вважав, що удосконалення педагогічної майстерності – це передусім самоосвіта, особисті зусилля, спрямовані на підвищення власної культури праці. Без індивідуальної думки, без допитливого погляду на власну працю неможлива ніяка методична робота [31]. Необхідно наголосити на переконаності В. Сухомлинського в тому, що важливою умовою успішної роботи вчителя є багате, різнобічне інтелектуальне життя, різноманітність інтересів, широта кругозору, допитливість, чутливість до нового в науці [20, с. 55]. Також він розглядав прагнення педагога-вихователя до безперервного самовдосконалення, вміння самостійно оволодівати новими знаннями, вчити цього своїх учнів як важливий показник його відповідальності за підвищення якості навчання та виховання підростаючого покоління. Мотивація професійної самоосвіти виникає і як наслідок соціальних якостей особистості вчителя, а саме: почуття відповідальності, професійного обов'язку, прагнення до самоствердження.

Одним із шляхів формування та вдосконалення педагогічної майстерності є вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду. У даному контексті В. О. Сухомлинський наголошує: «Запозичення найкращого досвіду – це не механічне перенесення окремих методів і способів у свою роботу, а

перенесення ідеї. Щоб навчатися в кращих майстрів, треба в чомусь переконатися» [28, с. 136]. Осмислення досвіду вчителя-майстра, на думку українського дослідника, допомагає простежити взаємозв'язки у власній практиці, є поштовхом для народження інноваційних педагогічних ідей. Якщо вчитель вдумливо аналізує свою роботу, у нього не може не виникнути інтересу до теоретичного осмислення свого досвіду, намагання пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів та власною педагогічною культурою [23].

У Павлиській середній школі була організована школа інноваційної педагогічної культури, де систематично проводились бесіди, відвідування уроків, перегляд учнівських робіт, зустрічі з учителями-майстрами тощо. Василь Олександрович ґрунтовно й виважено проаналізував усі відвідані уроки, відібрав найбільш ефективні авторські технології, методи та прийоми навчання та виховної роботи з дітьми, що сприяли удосконаленню освітнього процесу. Він спрямовував творчий пошук сучасних молодих учителів, подаючи чіткий алгоритм знайомства з творчою лабораторією вчителя-майстра, її опанування, причому застерігав від безсистемного, хаотичного відвідування уроків. Спочатку радив переглянути зошити колег, оскільки зошити є дзеркалом виховної роботи, результатом усього педагогічного процесу, віддзеркалюють уміння дитини читати й писати. Потім поступово, крок за кроком вивчати методичку вчителя-майстра, зіставляючи зі своїми методичними прийомами, формами роботи.

В. О. Сухомлинський у своїх працях звертає увагу на проблему передчасного педагогічного старіння. Він наводить яскраві і переконливі приклади цього негативного явища, коли в 45-47 років учитель вступив у zenit педагогічної мудрості, осягнув таємниці майстерності і виховання, виробив педагогічні переконання, проте припиняє творчу працю, оскільки у нього починаються серцеві і нервові розлади, ослаблення серця: «...Якщо стискувати, як то кажуть, серце в кулак, воно висотується, роздратовується, стає надто неспокійним, неврівноваженим стражем емоційних небезпек, які виникають у нашій праці щоразу, коли чи то дається повна воля почуттям, чи то, навпаки, почуття гасяться, пригнічуються» [22, с. 12].

Василь Олександрович подає своєрідні рекомендації педагогічного довголіття: учителю треба вивчити особливості власного фізичного й емоційного здоров'я, нервової системи, сформувані до рівня мистецтва вміння володіти собою, своїми емоціями, тримати себе в руках, не допускати похмурості, не перебільшення чужих пороків тощо, переключати енергію на справу, що потребує духовної єдності, творчості, взаємообміну інтелектуальними цінностями, володіння почуттям гумору, оптимізмом, поповнення нервових і духовних сил шляхом правильно організації відпочинку, спілкування з природою [18].

Недоброзичливість, нетерпимість, злорадство вчителя він називав страшною «раковою пухлиною». Закликав педагогів пам'ятати про примхливі, скороминучі колізії настрою: «Бути річкою, в якій зливаються гаряче серце й

холодний розум, не допускати поспішних, непродуманих рішень – це одна з вічних гілок педагогічної майстерності» [28, с. 238]. Поради Василя Олександровича є актуальними і в сучасному закладі освіти.

До особистості педагога В. Сухомлинський ставив багато вимог. Серед них можна виокремити:

1. Основні (без яких неможливо стати висококваліфікованим учителем). До основних вимог належать такі: любов до дітей, до педагогічної діяльності; наявність спеціальних знань із тієї галузі, у якій він навчає дітей; широка ерудиція, педагогічна інтуїція, високорозвинений інтелект та рівень загальної культури й моралі, професійне володіння різними методами навчання та виховання дітей. Без будь-якого з перерахованих чинників успішна педагогічна робота неможлива.

2. Другорядні (відповідність яким є обов'язкова для педагога, але робить його особистістю, здатною найкращим чином навчати й виховувати іншу особистість). Другорядними вимогами є комунікабельність, артистичність, веселий оптимістичний характер, гарний смак та інші. Основні та другорядні педагогічні якості в сукупності складають індивідуальність педагога, у силу якої досвідчений учитель – це унікальна та своєрідна особистість [11].

Одним із ключових компонентів формули Нової української школи є умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно [6]. У своїх працях Василь Олександрович також наголошував на актуальності даного питання. Він указував на необхідність турботи про вчителя. Вимагаючи від учителя, треба пам'ятати, що йому необхідно щось давати. Усі шкільні громадські організації повинні створювати обстановку багатого духовного життя, умови, коли сили і дорогоцінний час учителя не витрачаються марно. Учителя треба оберігати від всеможливої писанини і «заходів».

Важливе значення у процесі формування педагогічної майстерності має професійна рефлексія. Так, В. О. Сухомлинський рекомендує здійснювати аналіз педагогічних явищ у власній праці. В означеному контексті вчений зауважує: «У самій своїй основі педагогічна праця – справжня творча праця – стоїть близько до наукового дослідження. Ця близькість, спорідненість полягає передусім в аналізі фактів і необхідності передбачення. Вчитель, який уміє проникати думкою в суть фактів, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, запобігає багатьом труднощам і невдачам.» [23, с. 472].

В. О. Сухомлинський неодноразово наголошував на необхідності здійснення рефлексії педагогічної діяльності. У своїй працях [21; 23; 28] він зазначає, що молода особа стає справжньою людиною лише тоді, коли навчиться пильно вдивлятися не лише в оточуючий світ, а й у саму себе, коли вона прагне пізнати не тільки речі, явища навколо себе, а й свій внутрішній світ, коли сили її душі спрямовані на те, щоб зробити себе кращою, досконалішою.

Аналіз наукової літератури [11] свідчить, що розуміючи себе, людина здатна до свідомого творення свого життя, що реалізується в діяльності, в бутті, яке найповніше відображає її сутність. Особистість, що розвивається, постійно

перебуває в стані самопізнання. Вона є здатною до рефлексії, що допомагає їй виходити за межі безпосередніх життєвих ситуацій, переносити центр уваги із ситуативного на істотне, опосередковане, переходити від розвитку окремих психічних властивостей до узагальнення й розвитку цілісності свого Я.

Здійснення авторефлексії спонукає педагога розкрити не тільки особистісні, а й професійні якості, проаналізувати їх на рівні внутрішніх рефлексивних механізмів: самосвідомості, самопізнання і самодослідження власних дій; міркування із собою, внутрішні переживання, сумніви, протиріччя; аналіз власного психічного стану та механізму взаєморозуміння, тобто осмислення суб'єктом самого себе, своїх дій, учинків, ситуацій, прийняття рішень / неприйняття тощо.

Аналіз педагогічного доробку В. О. Сухомлинського свідчить, що результатом його творчого пошуку щодо шляхів удосконалення педагогічної майстерності вчителів стали такі інновації як «школа педагогічної майстерності», «школа педагогічної культури», «індивідуальна творча лабораторія», «школа педагогічного досвіду», «попередження передчасного педагогічного старіння» тощо. Під час їх функціонування педагоги мали змогу ознайомитися з явищами освітнього процесу, висловити думки про взаємозв'язок і залежність між ними; вивчати та аналізували передовий педагогічний досвід; окреслювати шляхи подальшого самовдосконалення тощо. Значний внесок Василь Олександрович зробив в удосконалення змісту традиційних форм професійної діяльності вчителя: педагогічна рада, методичні об'єднання, лекторії, семінари, конференції та інші.

В умовах сучасної школи значно зростають вимоги до особистості вчителя. Акцентується увага на наявності у педагога гуманності, духовного багатства, мудрості, інтелігентності, культуровідповідності, інтелектуальності, глибоких знань в предметній сфері, високого рівня педагогічних здібностей, професійної етики, педагогічної творчості, використання інноваційних технологій в освітньому процесі, конфліктологічної та акмеологічної компетентності, здатності до професійної рефлексії тощо. Саме тому проблема формування та удосконалення педагогічної майстерності залишається актуальною для сучасного вчителя.

Аналіз педагогічного доробку В. О. Сухомлинського свідчить, що формування педагогічної майстерності вчителя є основою його педагогічної концепції. У період інтенсивних пошуків ефективних шляхів формування педагогічної майстерності вчителя, творча спадщина Василя Олександровича має значний потенціал у вирішенні цих важливих завдань.

Таким чином, з вимогою часу та в контексті Нової української школи змінюються освітні парадигми, концептуальні засади, практичні форми та методи роботи із здобувачами освіти, але ідеї видатного педагога В. О. Сухомлинського залишаються актуальними. Свідченням цього є постійне звернення науковців до його спадщини як до невичерпного джерела педагогічних порад та настанов.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоусова Л. І., Кисельова О. Б. Технологія формування у майбутніх педагогів компетентності самоосвіти з використанням потенціалу інформаційно-навчального середовища. Інформаційні технології в освіті : збірник наукових праць. Вип. 3. Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. С. 11–19.
2. Гончаренко С. У. Професійна освіта: Словник. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища школа, 2000. С. 149.
3. Гуревич Р.С. Теорія і практика управління соціальними системами. *Науково-практичний журнал*. Харків: НТУ «ХП», 2011. № 1. 96 с
4. Дзядевич Ю. В. *Гуманістична спрямованість особистості як іміджева характеристика вчителя у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. Випуск 55. С. 30–34.
5. Емельянова М.В., Журлова И.В., Савенко Т.Н. Основы педагогического мастерства: курс лекций для студентов дневного и заочного отделений педагогического университета. Мозырь: УО «МГПУ», 2005. 150 с.
6. *Концепція Нової української школи. Концептуальні засади реформування середньої школи*. URL: [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.](#) (дата звернення: 17.07.2018)
7. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства: соціально-педагогічний аспект : навч. посіб. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. 185 с.
8. Луценко, І. О. Діалог В. Сухомлинського з дитиною: секрети педагогічної майстерності. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 1.47 (114). С. 166–170.
9. Луцюк А. Педагогічна майстерність: історичний аспект і внесок Василя Сухомлинського. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Педагогічні науки. 2013. Вип. 123(1). С. 212–216.
10. Ляшко Л., Ляшко М. Удосконалення педагогічної культури вчителя у творчій спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Серія: Педагогіка, 2009. № 5. С. 24–27.
11. Марусинець, М., Гнаткович Т. Рефлексивні акценти в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки КДПУ*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: КДПУ, 2013. С. 214–217.
12. Михайлишин Р. І. Духовно-гуманістичне виховання в теорії і практиці В. О. Сухомлинського. *Збірник матеріалів науково-практичного семінару*. Львів, 2013. С. 23–30.
13. Околович О. Професійна культура вчителя крізь призму теорії Василя Сухомлинського. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29(1). С. 114–124.
14. Педагогіка: хрестоматія / уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. 2-ге вид, стереот. Київ: Знання, 2006. 700 с.

15. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. / за ред. І. А. Зязюна. 3-тє вид., допов. і переробл. К.: СПД Богданова А. М., 2008. 376 с.
16. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р № 2145–VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
17. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. К.: Академвидав, 2007. 424 с.;
18. Сидоренко В. Феномен педагогічної майстерності вчителя в концептуальних вимірах творчої спадщини В.О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2012. липень. (№ 7(991)). С. 39-43. DOI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2012_7_11
19. Сніцаренко Н. Я. Василь Сухомлинський і становлення професійної майстерності вчителя національної школи. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. № 2. С. 48–53
20. Сухомлинский В.А. «Как воспитать настоящего человека»: Педагогическое наследие / сост. О.В. Сухомлинская. Москва: Педагогика, 1990. 288 с.
21. Сухомлинський В. О. *Вибрані твори: у. 5 т.* Київ: Рад. школа, 1976. Т. 5. – 638 с.
22. Сухомлинський В. О. На нашій совісті людина. *Вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 203–217.
23. Сухомлинський В. О. Павльська середня школа. Розмова з молодим директором. *Вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, 1976. Т. 4. 641 с.
24. Сухомлинский В. А. Павльшская средняя школа: обобщение опыта учебно-воспитательной работы в сельской средней школе. М.: Просвещение, 1979. 393 с.
25. Сухомлинський В. О. Праця, покликання, щастя. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 167–176.
26. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. *Вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, 1976. Т. 1. 654 с.
27. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. *Вибрані твори : в 5 т.* Київ: Радянська школа, 1976. Т. 3: 671 с.
28. Сухомлинський В. О. *Сто порад учителеві.* Київ: Радянська школа, 1988. 304 с.
29. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори: в 5 т.* Київ: Радянська школа, 1976. Т. 2: 670 с.
30. Теличко Н. В. Історико-ретроспективний аналіз формування педагогічної майстерності вчителів початкової школи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 24. С. 172–175
31. Філоненко О. Саморозвиток вчителя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки Кіровоградського державного*

педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки. 2013. Вип. 123(1). С. 315–319.

32. Шишкіна З. Педагогічні здібності вчителя початкових класів: теоретичний аналіз. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2013. № 7. С. 159–164. DOI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2013_7_37 (дата звернення: 15.07.2018)

Галина Іванівна Дудчак

ВИКОРИСТАННЯ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ПЕДАГОГІВ СУЧАСНИХ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

В умовах підготовки вчителів нової української школи особлива роль відводиться формуванню їх соціальної мобільності, творчості, здатності постійно працювати над собою, щоб стати агентом змін. Сучасні педагоги мають виступати в ролі коучів, фасилітаторів, тьюторів, модераторів в індивідуальній освітній траєкторії дитини. Сьогодення диктує потребу у вчителях-гуманістах, які відносини із учнями, батьками, колегами, керівництвом школи будуватимуть на засадах поваги, взаємодовіри, співробітництва; які готові вести своїх вихованців у доросле майбутнє дорогою добра, справедливості, чуйності, довіри, милосердя; для діяльності яких визначальним буде реалізація принципу дитиноцентризму, як важливого показника особистісно орієнтованої моделі освіти. Особливу цінність у контексті підготовки педагогів сучасних закладів загальної середньої освіти становить використання творчої спадщини В. О. Сухомлинського.

Дослідженню різних аспектів означеної проблеми присвячені наукові праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як М. Антонєць, М. Базилевич, І. Бех, М. Библюк, М. Богуславський, В. Бондар, Т. Будняк, В. Василенко, Г. Веденська, М. Дубінка, В. Кіндрат, Т. Когачевська, В. Кремень, М. Левківський, О. Лоскутова, А. Луцюк, В. Майборода, Л. Мілкова, М. Мухін, Н. Ничкало, І. Остапйовський, О. Пехота, Р. Позінкевич, А. Розенберг, О. Савченко, А. Семез, О. Соколовська, О. Сухомлинська, Р. Штайнік та ін.

Однак, незважаючи на широкий спектр досліджень, сьогодні актуальним залишається питання пошуку та вивчення специфіки використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у процесі підготовки педагогів для сучасних закладів загальної середньої освіти.

Результати нашого дослідження показали, що науково-педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського активно застосовується у процесі підготовки майбутніх учителів як вітчизняними так і зарубіжними закладами вищої освіти.

Особливий інтерес до педагогічного досвіду видатного вчителя виявляють його сучасні колеги із Білорусії, Молдови, Польщі, Болгарії, Куби, В'єтнаму, Монголії, Японії, США, Греції, Франції, Фінляндії, Туреччини, які відвідали

Павлиську школу та впроваджують його ідеї у практику своєї професійної діяльності.

Впродовж декількох десятків років досить активно дослідженням педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського займаються китайські педагоги. Його ідеями сьогодні користується близько 11 мільйонів вчителів. Зразкова школа у Павлиші стала взірцем для створення у Китаї експериментальної школи в селі Хуаши східної провінції Цзян-су. Вона була збудована у 2000 році і одержала державний статус дослідницького центру проблем навчання і виховання дітей. Школа носить ім'я видатного педагога. Тут навчається понад 5000 учнів. Там є музей В. О. Сухомлинського і пам'ятник йому. Вчителі дотримуються принципів гуманістичного виховання. Студенти, які на базі цієї школи проходять педагогічну практику, здають обов'язковий залік за змістом книги В. О. Сухомлинського «Сто порад учителю» [4, с. 5].

У вітчизняних закладах вищої освіти досвід В. О. Сухомлинського є невід'ємним складником у змісті професійної підготовки майбутніх учителів.

Так, аналіз практики роботи Інституту педагогічної освіти Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського [8] засвідчив, що впровадження спадщини видатного педагога у процес роботи зі студентами здійснюється за такими напрямками:

- використання ідей В. О. Сухомлинського в професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів при вивченні курсів «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності», «Методика виховної роботи», «Історія педагогіки», «Індивідуальність вчителя»;

- вивчення, конспектування і обговорення на семінарських та індивідуальних заняттях педагогічних творів В. О. Сухомлинського: «Серце віддаю дітям», «Сто порад вчителю», «Як виховати справжню людину»;

- традиційне проведення зі студентами щорічних читацьких та наукових конференцій з вивчення педагогічного досвіду В. О. Сухомлинського;

- разом з інформаційно-бібліографічним відділом бібліотеки університету проводяться огляди-презентації нової літератури, в якій висвітлюються останні дослідження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського;

- проведення міжуніверситетського студентського конкурсу «В. О. Сухомлинський і сучасність»;

- у складі Інституту педагогічної освіти працює науково-методична лабораторія застосування гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського у підготовці майбутнього вчителя;

- до дня народження В. О. Сухомлинського організуються випуск газет і проведення бесід зі студентами першого курсу «В. О. Сухомлинський і МНУ»;

- традиційним є відвідування Павлиської середньої школи, що дає можливість як студентам так і викладачам ознайомитись з музеєм В. О. Сухомлинського, а також сприяє більш глибокому вивченню педагогічної спадщини видатного педагога [8].

Також у цьому закладі викладається спецкурс «Особистісно орієнтована педагогіка В. О. Сухомлинського». Його метою є науково-теоретичне обґрунтування особистісно орієнтованої педагогіки В. О. Сухомлинського й забезпечення на її основі розвитку та формування професійно значущих якостей, здібностей, умінь і навичок у майбутніх учителів.

Завдання спецкурсу передбачають:

- усвідомлення студентами сутності особистісно орієнтованої педагогіки В. О. Сухомлинського;

- розробку технологічних аспектів та методичних прийомів використання спадщини видатного педагога щодо реалізації розумового, морального, естетичного, трудового та фізичного виховання;

- оволодіння конкретними знаннями, уміннями та навичками, необхідними педагогу для самостійного конструювання й організації навчально-виховного процесу;

- сприяння подальшому формуванню складових педагогічної майстерності та розвитку творчого потенціалу майбутніх учителів [1, с. 12].

У Херсонському державному університеті, як зазначає В. Федяєва, педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського використовується під час теоретичної, практичної і наукової підготовки майбутніх учителів у контексті організації різних форм аудиторної та позааудиторної роботи [18].

У Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії підготовка майбутніх фахівців для сучасних закладів загальної середньої освіти також здійснюється з опорою на наукові ідеї видатного педагога. Так, головним осередком, що регулює впровадження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у процес підготовки майбутніх вчителів є Лабораторія Василя Сухомлинського.

Цей структурний підрозділ академії засновано 13 жовтня 2011 р. в рамках проведення на базі вузу IV міжнародних та XVIII Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: дошкілля – початкова школа» та з нагоди святкування 90-річчя з дня заснування Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Метою створення Лабораторії є дослідження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського та впровадження його ідей у систему вітчизняної освіти.

Завданнями Лабораторії є:

- інтеграція педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського з питань виховання в систему виховної роботи сучасних закладів освіти;

- втілення творчих ідей В. О. Сухомлинського у підготовку сучасного вчителя початкової школи, вихователя дошкільного навчального закладу, управлінця, вчителя-митця;

- впровадження елементів педагогічної системи В. О. Сухомлинського у навчальний процес сучасних закладів освіти.

Виходячи з мети та завдань створення Лабораторії, основними напрямками її діяльності є:

1. Дослідження, творчий розвиток, поширення, практичне освоєння спадщини В. О. Сухомлинського:

- пошук інноваційних шляхів впровадження творчої спадщини В. О. Сухомлинського в навчально-виховний процес Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та сучасних закладів освіти;
- розробка методичних рекомендацій з використання ідей В. О. Сухомлинського в роботі освітніх закладів різних типів та рівнів;
- висвітлення і поширення результатів наукового пошуку, наукових робіт;
- організація конкурсів наукових робіт з реалізації ідей В. О. Сухомлинського в галузі освіти.

2. Проведення наукових досліджень з метою поглибленого опанування актуальними питаннями педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського:

- організація та проведення конференцій, читань, круглих столів, семінарів, тренінгів, майстер-класів, лекцій, курсів, практик, екскурсій, виставок, творчих зустрічей тощо;
- організація роботи гуртків, творчих груп з вивчення творчості В. О. Сухомлинського;
- видання методичних посібників, матеріалів конференцій, круглих столів, результатів роботи гуртків, творчих груп тощо.

3. Співробітництво й співпраця з Українською асоціацією Василя Сухомлинського, іншими громадськими організаціями:

- проведення спільних засідань, круглих столів з метою вивчення та пропагування спадщини В. О. Сухомлинського.
- розробка спільних проектів, програм з метою творчого освоєння спадщини педагога.

Відповідно до окреслених напрямів робота Лабораторії проводиться за такими секторами:

- сектор науково-теоретичного дослідження педагогічної творчості В. О. Сухомлинського;
- сектор науково-проектної педагогічної діяльності;
- сектор професійної майстерності і педагогічної компетентності;
- сектор наукової творчості студентів і викладачів.

Організація роботи студентів за означеними напрямками та секторами забезпечує їх особистісний та професійний розвиток.

Вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського засвідчило наявність системи вимог до особистості та діяльності педагога, які є особливо актуальними в умовах сьогодення.

У сучасній українській школі вчитель – це ключова фігура, специфіка діяльності якого полягає у співпраці з іншими учасниками освітнього процесу на засадах взаємної довіри і поваги.

Згідно із Концепцією нової української школи, сучасна школа має працювати на засадах «педагогіки партнерства», основними принципами якої є повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у відносинах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність

зв'язків); принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей) [7, с. 14].

Дотримання вчителями цих принципів є запорукою щасливого майбутнього як кожного учня, так і усієї держави. Адже, як зазначав В. О. Сухомлинський: «ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя» [11, с. 57].

Щодо вимог до вчителя та його взаємин із учнями В. О. Сухомлинський зазначав: «людина, яка зустрічається з учнями тільки на уроці – по одну сторону вчительського столу, а по іншу учні, – не знає дитячої душі, а хто не знає дитини, той не може бути педагогом. Для такої людини за семи печатками закриті думки, почуття та вподобання дітей... Важливе джерело виховання почуттів педагога – це багатогранні емоційні стосунки з дітьми в єдиному дружньому колективі, де вчитель – не тільки наставник, але і друг, товариш» [11, с. 9].

Щоб стати другом, товаришем учням вчитель передусім має володіти широким спектром моральних цінностей. Тому формування у майбутніх педагогів ціннісних орієнтацій є важливим завданням закладів вищої освіти. На нашу думку, ефективність цього процесу значною мірою зростатиме за умови активної реалізації у ході підготовки майбутніх педагогів обґрунтованих В. О. Сухомлинським принципів виховання: гуманізму, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, співробітництва, формування почуття власної гідності, самоповаги й поваги до особистості.

Прикладом реалізації принципу гуманізму у вихованні підростаючого покоління є система роботи Павлівської школи, де директором був В. О. Сухомлинський. Зокрема, діяльність педагогічного колективу була спрямована на творення щастя кожного вихованця, доброго ставлення до дітей, створення умов для індивідуально-творчого розвитку кожної особистості. Предметом виховання в школі була людина – дитина, підліток, юнак, духовний світ конкретної дитини, джерела її розумового, морального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку. Кожен педагог повинен був глибоко, до тонкощів знати індивідуальність кожного учня, стверджувати гуманне начало у вихованні. Видатний педагог зазначав, що продовжуючи себе в своїх вихованцях, ми творимо не тільки людину. Ми творимо самий час. Дух часу, взаємовідносини між людьми – все це залежить від того, які ми з вами, від того, якою є школа, що їй народ ввіряє своє майбутнє, від того, яке керівництво школою [16, с. 83].

Основними гуманістичними положеннями, на яких була побудована педагогічна система В. О. Сухомлинського є довіра до дітей, виховання без покарань, творча праця і моральна свобода, можливість вибору вчинку, лінії поведінки, способу життя, прийняття відповідальності за свій вибір. Видатний педагог неодноразово підкреслював, що діти тягнуться до того, хто

сам тягнеться до них, не може жити без них, знаходить щастя і насолоду в спілкуванні з ними.

Реалізація принципу гуманізму у закладах вищої освіти сприяє вихованню у студентів доброзичливості, поваги, справедливості, почуття обов'язку та відповідальності.

Доброзичливість В. О. Сухомлинський вважав основою педагогічної культури педагога. У своїй праці «Сто порад учителеві» він зазначає: «бути доброзичливим – означає відноситися до дитини так, як ви віднеслися б до власного сина. Дитина погано встигає, відстає; дитині важко займатися так, як займаються його однокласники; дитина або підліток зробила хуліганський вчинок – все це біда, біда, біда... Як би ви поступили, якби в цю біду потрапив ваш син? Навряд чи запропонували б такі рішення, як виняток з школи, зниження відмітки по поведінці... Звичайно, розумному батьку, розумній матері розум підказав би, що і це необхідне, але перш за все серце підказало б щось таке, що украй необхідне для порятунку сина – адже покаранням одним людини не врятуєш. Серце зажадало б чогось такого, що створило б в душі сина моральну чистоту і красу, зробило б його справжньою людиною. Ось це бажання серця і є доброзичливість. Доброзичливість педагога виражається, перш за все, в умінні не допустити, щоб дитина стала поганою, застерегти його від помилкових кроків. По-батьківськи, по-материнському бажати добра – це означає перегородити злу дорогу до дитячого серця, закрити серце дитини від зла. Якщо у вашому серці живе така тривожна турбота про кожную дитину, якщо кожна дитина для вас – не строчка і номер в класному журналі, а жива людина, особа, неповторний людський світ, – можете бути упевнені: серце підкаже вам, що робити, якщо у дитини біда. Це веління серця – доброзичливість у дії» [13, с. 5].

Отже, саме ця якість насамперед має виховуватися закладом вищої освіти у майбутнього вчителя. Однак, як зазначає В. О. Сухомлинський, «легко сказати: будьте доброзичливі. Але доброзичливість треба виховувати, і виховується цей стан душі тільки тоді, коли воно – взаємне, тобто, коли педагог бажає добра учневі, а учень – педагогові. Це найтонша гармонія шкільного життя. Взаємність доброзичливості виховується в атмосфері великої емоційної культури» [13, с. 6].

Ще однією властивістю педагога, яка є ознакою його гуманності є справедливе відношення до вихованців. «Справедливість – це основа довіри дитини до вихователя ... щоб стати справедливим, треба знати духовний світ кожної людини» [13, с. 83], писав видатний педагог. Тому у процесі організації різних видів начальної та практичної діяльності майбутніх фахівців має особлива увага приділятися культивуванню у них цієї якості.

Вислів В.О. Сухомлинського «Ні в якій справі помилки і невдачі не призводять до таких тяжких наслідків, як в учительській. Учитель зобов'язаний перед суспільством; кожна крихта людської краси свого учня – це його безсонні ночі, сивина, неповторні хвилини його особистого щастя – так, учителеві часто не буває часу подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для

нього не самопожертва, не покірне підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя» [15] є основним засобом у процесі формування у майбутніх учителів почуття обов'язку і відповідальності.

Система роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії орієнтується на створення оптимального середовища для реалізації принципу гуманізму у вихованні студентської молоді і орієнтує їх на плекання найкращих рис гуманного педагога в майбутній професійно-педагогічній діяльності, адже В. О. Сухомлинський стверджував: «...щоб стати справжнім вихователем, треба пройти школу сердечності – протягом тривалого часу пізнавати серцем усе, чим живе, що думає, з чого радіє й чим засмучується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей у нашій педагогічній справі. Якщо ви наполегливо оволодіваєте нею, ви будете справжнім майстром» [16, с. 11].

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії у відносинах між викладачами та студентами забезпечує формування того фундаменту на якому в майбутньому будуватиметься система відносин майбутнього учителя із своїми вихованцями.

Як зазначає І. Сойко, готовність майбутніх учителів до суб'єкт-суб'єктної взаємодії починає формуватися уже у вищому навчальному закладі, оскільки Дуже часто студенти переймають лінію поведінки викладачів, копіюючи її при роботі з молодшими школярами [10, с. 177].

Тому, завдання викладачів полягає у максимальній активізації студентів, як суб'єктів навчального процесу. Для цього, на думку І. Сойко, необхідним є створення відповідних умов, до яких належать такі:

- створення психологічно-комфортної атмосфери, продуктивної для позитивного самопочуття особистості, її пізнавальної активності;
- організація процесу навчання як діалогу, що дає змогу скеровувати й уточнювати міркування студентів, спрямовувати їх на пошук особистісного сенсу наукових знань;
- залучення студентів до міжособистісної взаємодії для обміну думками, вияву й розвитку особистісної позиції під впливом ідей інших, пошуку власного розуміння;
- стимулювання студентів до рефлексії власних пізнавальних дій, особистісного ставлення до наукових знань, особистих вражень від діяльності [10, с. 178].

Також І. Сойко виокремлює умови, що забезпечують організацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії у вищій школі під час вивчення педагогічних дисциплін:

- 1) готовність викладача до впровадження суб'єктно-орієнтованого підходу;
- 2) чітке цілепокладання і планування навчальних занять на засадах суб'єктно-орієнтованого підходу;
- 3) вибір і проектування моделей суб'єкт-суб'єктної взаємодії під час навчальних занять та в індивідуальній роботі зі студентами;
- 4) високий рівень мотивації та готовності студентів до суб'єкт-суб'єктної взаємодії;

5) моделювання під час занять комфортного культурно-освітнього середовища з урахуванням принципів суб'єкт-суб'єктної взаємодії;

6) аналіз під час вивчення педагогічних дисциплін моделей суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасниками процесу навчання тощо [10, с. 178].

На нашу думку, означені умови мають створюватися і при викладанні інших дисциплін, що сприятиме вибору студентами суб'єкт-суб'єктної взаємодії як основної моделі поведінки у співпраці із учнями.

Враховання принципу співробітництва у роботі із студентською аудиторією вчить майбутніх учителів бути толерантними, чути та поважати думку іншого, формує навички роботи в команді, почуття відповідальності за результати спільної справи.

Для цього у закладах вищої освіти мають бути забезпечені відповідні умови:

- врахування думки кожного учасника процесу. Своєрідності його культури, індивідуальних особливостей без приниження гідності, образи особистості, навіть якщо його висловлювання, поведінка не відповідає очікуванням викладача, відрізняється від поглядів, ціннісних оцінок інших;

- розвиток і вияв позитивної установки стосовно кожного, позбавлення упереджень у міжособистісних стосунках;

- прийняття кожного студента, виокремлення його цінності як особистості, зосередження уваги на його успіхах і позитивних сторонах;

- вияв емпатії, розуміння чинників поведінки особистості, її труднощів і прагнення їх подолати, підтримання позитивного самопочуття;

- виокремлення й позитивна оцінка навіть найменших досягнень студентів, розвиток віри у подальші успіхи;

- використання вербальних і невербальних засобів для вияву ставлення до студента як особистості;

- відсутність критики, засудження особистості, натомість аналіз ситуації, оцінка поведінки студента з огляду на перспективи його майбутньої професійної діяльності, особистісний розвиток;

- стимулювання студентів до обміну поглядами, цінностями шляхом дискусій, діалогу, пошуку спільного й відмінного;

- застосування різноманітних форм кооперативного навчання студентів у команді;

- об'єднання представників групи у різні форми колективного вирішення навчально-пізнавальних завдань;

- постійне ствердження викладачем позиції «ми», підтримка відчуття приналежності студентів до єдиної команди;

- акцентування на таких цінностях, як співпраця, взаємоповага, взаємопідтримка, взаємодопомога;

- визнання внеску кожного в успішну роботу команди;

- залучення студентів до вибору навчально-пізнавальних завдань, адекватних їхнім можливостям й інтересам (використання доступних,

зрозумілих завдань з посильними труднощами, актуальних для особистісного, професійного й соціального розвитку) [9, с. 10-12, 15].

Особливо важливу роль у підготовці майбутнього вчителя, який є наставником для підростаючого покоління є реалізація принципу формування почуття власної гідності, самоповаги й поваги до особистості.

За переконанням Л. Кулакової, відчуття власної гідності відбувається через взаємозв'язок з іншими, через стосунки з оточуючими в межах певних етнічних груп, культур [6, с. 329]. Саме тому, кожен навчальний заклад має найбільшою мірою забезпечити умови, в яких кожен майбутній учитель матиме змогу самовиразитись, реалізувати свої таланти та здібності, активно співпрацювати із студентами та викладацьким корпусом, відчувати себе особистістю, до думки якої прислухаються, яку поважають та цінують. Адже, як зазначав В. О. Сухомлинський, «Виховання – це утвердження в людині почуття власної гідності. Той, хто оволодів цією майстерністю – прекрасний педагог. Пам'ятайте, дорогі друзі, що найбільше зло, яке можна вчинити людині, – це допустити, що в неї утвердиться переконання в своїй нікчемності порівняно з іншими людьми. З перших же кроків педагогічної діяльності дбайте про те, щоб вихованець ваш вірив у свої сили» [15, с. 218].

Найширші можливості для ознайомлення майбутніх педагогів із педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського розкриває процес вивчення дисциплін педагогічного циклу, робота гуртків та клубів, участь студентів у конференціях, круглих столах та семінарах, їх самоосвіта.

Так, педагогічними ідеями В. О. Сухомлинського збагачений зміст низки навчальних дисциплін, зокрема, педагогіки, історії педагогіки, основ педагогічної майстерності, технологій навчального процесу, технологій виховного процесу тощо.

У ході лекційних занять викладачі ознайомлюють студентів із життєвим та творчим шляхом великого педагога, його науково-практичними здобутками у галузі педагогічної науки. З метою активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів та реалізації принципу міцності знань здійснюється використання мультимедійних презентацій, відеосюжетів про життя та професійну діяльність В. О. Сухомлинського.

Особливу роль відіграє використання ідей В. О. Сухомлинського у процесі формування у майбутніх учителів позитивної мотивації до професійно-педагогічної діяльності. З цією метою на заняттях педагогіки нами використовуються вислови видатного педагога, які розкривають значення професії вчителя у майбутньому суспільства та держави. Наприклад, при вивченні теми «Загальна характеристика педагогічної професії» ми аналізуємо зі студентами такий вислів: «Ви – один із скульпторів, що творять людину майбутнього. Виховання – творення Людини – це ваша професія. На вас дивиться суспільство як на майстра-скульптора, від якого величезною мірою залежить майбутнє країни. Пам'ятайте, що кожна ваша помилка може обернутися потворністю людської особистості, болем душі, стражданнями. Ви, як творець людини, своєю майстерністю, умінням, мистецтвом повинні

подавати приклад іншим скульпторам. Для того щоб людина, яку ми творимо..., стала вершиною моральної, інтелектуальної, естетичної досконалості, необхідна узгодженість дій усіх скульпторів» [14, с. 149].

У контексті вивчення теми «Професійна діяльність і особистість педагога» ми ознайомлюємо студентів із вимогами до вчителя, запропонованими В. О. Сухомлинським, оскільки багато із них є співзвучними із тими, що визначені сучасним українським законодавством, а, отже, особливо актуальними. Серед них такі:

1. Досконале знання свого предмета, глибока любов до нього в поєднанні з любов'ю до дитини.
2. Повага до дитини, вміння бачити в кожній людині особистість.
3. Розуміння дитини – педагогічна емпатія.
4. Віра в дитину як запорука педагогічного успіху.
5. Систематичне піклування про всебічний розвиток дитини.
6. Глибоке знання дитини.
7. Уміння управляти розумом почуттями учнів.
8. Бережливе ставлення до духовного світу і природи дитини.
9. Вміння розвивати у дитини почуття власної гідності.
10. Вміння включати дитину в коло інтересів, життя і турбот інших людей.
11. Виховувати в дітях доброту, людяність, сердечність, готовність прийти на допомогу.
12. Бути другом, мудрим радником дитини.

Аналіз наукових ідей В. О. Сухомлинського показав, що особливу роль він відводив уроку, як основній формі організації навчання, яку називав дзеркалом загальної та педагогічної культури і майстерності вчителя, мірилом його інтелектуального багатства, показником його кругозору й ерудиції, адже, викладаючи матеріал, учитель не лише відкриває учням знання, а й виявляє себе. Оскільки проведення уроків є основним видом педагогічної діяльності вчителя, то ця інформація є досить цінною у контексті вивчення розділу педагогіки «Дидактика».

Зокрема, студенти ознайомлюються заповідями В. О. Сухомлинського для вчителя щодо проведення уроків:

– «учити так, щоб знання добувалося за допомогою наявних уже знань», оскільки в цьому виявляється найвища майстерність педагога;

– «щоденно, на кожному уроці учень повинен щось добувати своїми зусиллями – це не тільки правило дидактики сучасної школи, а й важлива закономірність виховання» [16, с. 454].

Також на заняттях з педагогіки ми опрацьовуємо із майбутніми учителями цитати В. О. Сухомлинського, що відображають вимоги до організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці. Студенти зачитують, аналізують, обговорюють запропоновані вислови. Серед них натувні:

1. «Все шкільне життя має бути пройняте духом гуманності» [16, с. 496.].
2. «Школяр – не пасивний об'єкт навчання, а активна творча сила, активний учасник процесу оволодіння знаннями» [16, с. 214].

3. «Знання потрібні насамперед для того, щоб стати Людиною, Громадянином своєї Вітчизни, культурною особистістю, творцем, батьком, матір'ю» [17, с. 340].

4. «Добувати знання – це значить відкривати істини, причинно-наслідкові й інші різноманітні зв'язки» [17, с. 366].

5. «Передаючи знання іншим, учень багато чого усвідомлює сам» [17, с. 487].

6. «В учінні повинна бути індивідуалізація: і в змісті розумової праці (в характері завдань) і в часі» [14, с. 468].

7. «Спостереження – необхідна умова розумового розвитку» [14, с. 472].

8. «Шлях від осмислювання фактів, речей, явищ до глибокого розуміння абстрактної істини (правила, формули, закону, вислову) лежить через практичну роботу, що якраз і є оволодінням знаннями» [14, с. 456].

9. «Найважливіші ідеї навчальних предметів глибоко усвідомлюються і переживаються лише тоді, коли істинність ідей якоюсь мірою перевіряється життям, практикою» [14, с. 122].

10. «В основу системи навчання треба покласти яскраву думку, живе слово і творчість дитини» [17, с. 340];

11. «Готуючись до уроку, треба продумувати матеріал саме з цієї точки зору – знайти непомітні, з першого погляду, «вузлики», де сплітаються причинно-наслідкові, часові, функціональні зв'язки, з яких і народжується питання, а питання це вже стимул, що збуджує бажання знати...» [17, с. 369].

12. «Мислителем ваш вихованець стане лише тоді, коли ви приходите до нього з думкою, запалюєте його своєю допитливістю, жадобою і невситимістю пізнання, передаєте йому почуття гордості мислителя. Урок – перше вогнище, зігрівшись від якого людина прагне стати мислителем. Я вбачаю найважливішу виховну мету уроку в тому, щоб запалити в маленької людини вогник жадоби пізнання. Якщо після мого уроку у підлітка немає бажання знати більше, ніж я йому розповів, якщо це бажання не перетворюється в прагнення, в стимул, що спонукає багато годин сидіти над книжкою, – значить виховної мети не досягнуто. Прийти в клас з думкою – це значить, образно кажучи, принести подив. Вихованець мій повинен пережити почуття подиву, побачивши безмежний океан знань, відчути себе не безсилою порошинкою, а сміливим мореплавцем. Мій урок повинен надихати його сміливістю, потрібною для того, щоб плисти в океан знань. Книжка може перетворити подив у допитливість, інтерес» [14, с. 360].

13. «У багатьох розумних від природи, обдарованих дітей і підлітків інтерес до знань пробуджується лише тоді, коли їх рука, кінчики пальців включаються в творчу працю» [14, с. 483].

14. «Обов'язково має бути на уроці самотійна робота, в процесі якої осмислюються факти і здійснюється перехід до узагальнюючої істини» [14, с. 459];

15. «Урок іде цікаво – це значить, що навчання, мислення супроводжуються почуттями піднесення, схвильованості учня, подиву, інколи

навіть зачудування перед істинною, яка відкривається, усвідомленням і відчуттям своїх розумових сил, радістю творчості, гордістю за велич розуму й волі людини» [14, с. 479].

16. «Виховати органічну потребу в самоосвіті, бажання набувати знання протягом усього життя» [16, с. 9].

Досить цінними є ідеї В. О. Сухомлинського щодо оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів. Так, розкриваючи прояви педагогічної несправедливості у ході оцінювання, антигуманного ставлення вчителів до учнів видатний педагог зазначав: «Лихо багатьох учителів у тому, що вони вимірюють і оцінюють духовний світ дитини тільки оцінками і балами, ділять усіх учнів на дві категорії залежно від того, вчать або не вчать діти уроки» [11, с. 89].

Оцінку він розглядав, як винагороду учня за його сумлінну розумову діяльність, за зусилля докладені у навчання, і ні в якому разі не як покарання за неробство, лінощі. Оскільки у протилежному випадку це надзвичайно принижує дитину, притуплює бажання вчитися.

З цими поглядами В. О. Сухомлинського майбутні учителі ознайомлюються на заняттях з педагогіки при вивченні теми «Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів».

Також студенти розглядають вимоги до оцінювання знань учнів за В. О. Сухомлинським, до яких він відносив:

- об'єктивність оцінки;
- диференційований підхід до оцінки знань різних учнів класу;
- зрозумілість оцінки для учня.

Ми спрямовуємо студентів на те, що вислів В. О. Сухомлинського «Не ловіть дітей на незнанні, оцінка – не покарання, оцінка – радість» має стати орієнтиром професійно-педагогічній діяльності кожного вчителя.

На всебічне вивчення педагогічної спадщини видатного педагога у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії також спрямована чітко продумана система самостійної позааудиторної роботи студентів.

Самостійну роботу майбутніх учителів ми розуміємо як цілеспрямований вид навчальної діяльності, який здійснюється на навчальних заняттях і у позааудиторний час під безпосереднім чи опосередкованим керівництвом викладача, спрямований на засвоєння професійно важливих знань, умінь, навичок та формування самостійності, як особистісної якості [3, с. 50].

Змістом самостійної роботи з педагогіки передбачене опрацювання майбутніми учителями першоджерел, зокрема таких творів:

1. «Сто порад учителеві» (при вивченні теми «Загальна характеристика педагогічної професії»).
2. «Методика виховання колективу» (при вивченні теми «Виховання учнівського колективу»).
3. «Батьківська педагогіка» (при вивченні теми «Спільна виховна робота школи, сім'ї та громадськості»).

4. Статей «Як любити дітей», «Лист про педагогічну етику» (при ознайомленні з темою «Професійно-педагогічна культура вчителя»).

Опрацювання майбутніми вчителями означених джерел сприяє формуванню у них уявлень про особистість учителя, специфіку його роботи із дітьми, батьками, колегами. Презентація результатів такого виду самостійної роботи студентів відбувається під час семінарських та практичних занять, у ході позааудиторної роботи.

Особливу увагу у процесі підготовки майбутніх учителів ми звертаємо на опрацювання книги В. О. Сухомлинського «Батьківська педагогіка», оскільки проблема підвищення рівня педагогічної культури батьків в умовах сьогодення набуває особливої значущості.

Сучасний учитель має своїм завданням не лише забезпечувати розвиток, виховання та формування особистості школяра, але і спрямовувати на реалізацію цих завдань батьків, співпрацювати з ними, дбати про зростання їх компетентності із виховних питань. Досить цінним джерелом знань вчителя у цьому напрямі є саме «Батьківська педагогіка» В. О. Сухомлинського.

Для презентації та обговорення цієї книги нами відводиться окреме заняття. Підготовка студентів здійснюється заздалегідь. Вони розподіляються на групи, кожна із яких досить детально опрацьовує один із розділів книги:

- 1 група – «До батьківства та материнства потрібно готувати з колиски».
- 2 група – «Про громадську та моральну відповідальність батьків».
- 3 група – «Бачення власного морального образу».
- 4 група – «Що возвеличує вас в очах ваших дітей».
- 5 група – «Бережіть в душі дитини віру в високе, ідеальне, непохитне».
- 6 група – «Бережіть людську любов».
- 7 група – «Моральні цінності сім'ї».

Студенти кожної підгрупи готуються до презентації на 3-4 хвилини. Тут вони максимально виявляють свою креативність. Серед способів презентації – мультимедійна презентація, відеосюжети, відзняті із учнями в школі, що ілюструють окремі моменти із книги, передача змісту розділу у віршованій формі, випуск стінгазет, розігрування сцен та ін.

За аналогічною схемою студентами опрацьовуються та презентуються інші твори видатного педагога, зазначені вище.

Вивчення курсу «Основи педагогічної майстерності» передбачає ознайомлення майбутніх учителів із такими поняттями, як, «педагогічна культура», «педагогічна майстерність», «елементи педагогічної майстерності». В якості домашнього завдання ми пропонуємо студентам доповнити конспект поглядами видатного педагога щодо сутності педагогічної майстерності, проблеми її удосконалення, порівняти їх із тими положеннями, що розглядалися у ході лекційного заняття тощо. Для опрацювання рекомендуємо такі твори: «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Розмова з молодим директором», «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителям».

На наступному занятті відбувається аналіз та обговорення педагогічних ідей В. О. Сухомлинського:

1. «Педагогічна майстерність – це високе і таке, що постійно удосконалюється, мистецтво виховання й навчання, доступне для кожного педагога, який працює за покликанням і який любить дітей» [13, с. 48].

2. «Удосконалення педагогічної майстерності кращих учителів якраз і зумовлене тим, що систематичне читання безперервно наповнює море їхніх знань» [13, с. 32].

3. «Педагогічна культура проявляється в умінні орієнтуватися у складних питаннях науки і практики, в умінні вчителя аналізувати свою роботу, виявляти інтерес до теоретичного осмислення свого досвіду, прагнути пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою. Педагогічна культура проявляється у постійній увазі до духовного світу вихованців» [16, с. 49].

Також, ми характеризуємо із студентами виокремлені В. О. Сухомлинським складові педагогічної майстерності, серед яких глибокі знання науки та теорії і практики мистецтва навчання й виховання, педагогічна творчість і застосування найрезультативніших методів і прийомів навчання та виховання, педагогічний такт, педагогічна етика, радість спілкування з дитиною і віра в неї, перцептивні здібності.

Окрім того, у контексті вивчення основ педагогічної майстерності ми ознайомлюємо студентів із виокремленими В. О. Сухомлинським якостями педагога-майстра, до яких він відносив:

- здатність проникати у внутрішній світ дитини, людинознавство;
- здатність виховувати й відчувати індивідуальний світ дитини;
- глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини, терплячість до дитячих слабкостей, мудрість у розумінні дитини, конфліктів;
- чуйність, сердечна турбота про людину [13].

У ході вивчення таких дисциплін, як технології навчального процесу та технології виховного процесу при ознайомленні із особистісно орієнтованою технологією студентами опрацьовуються ідеї В. О. Сухомлинського, що сьогодні розглядаються як ознаки особистісно орієнтованого навчання:

- зосередження уваги на потребах учня;
- переважання навчального діалогу;
- співпраця, співтворчість між учнями і вчителем;
- турбота про фізичне та емоційне благополуччя учнів;
- пристосування методики до навчальних можливостей дитини;
- стимулювання розвитку і саморозвитку учня.

Варто зауважити, що особливу педагогічну цінність серед творів видатного педагога становлять його казки та оповідання, зміст яких спрямований на реалізацію завдань різних напрямів виховання, зокрема, морального, патріотичного, розумового, екологічного, естетичного, трудового тощо.

Тому, у ході ознайомлення майбутніх учителів із темами «Розумове виховання», «Моральне виховання», «Естетичне виховання», «Трудове та

економічне виховання» при вивченні курсу «Педагогіка» ми орієнтуємо їх на опрацювання казок та оповідань В. О. Сухомлинського, зміст яких розкриває сутність низки людських чеснот (мудрість, добро та доброта, чуйність, справедливість, відповідальність, гідність, совість, милосердя, щедрість, свобода, працьовитість, скромність та ін.) і вад (лінощі, безвідповідальність, жадібність, хвалькуватість, егоїзм, пихатість, жорстокість та ін.), екологічних проблем в результаті взаємодії людини із природою, цінність природних багатств та їх красу; сприяє вихованню працелюбності, поваги до людей праці та результатів праці.

Студенти самостійно опрацьовують ці твори, продумують місце їх застосування у навчально-виховному процесі сучасної школи та систему запитань для опрацювання із учнями. Під час педагогічної практики ми спрямовуємо майбутніх педагогів на їх використання у навчально-виховному процесі початкової школи.

Орієнтовний список казок та оповідань В. О. Сухомлинського, що пропонуються студентам такий: «Гаряча квітка», «Дуб під вікном», «Дуб-пастух», «Лисиччині ліхтарики», «Ластівки прощаються з рідним краєм», «Одне-однісіньке в світі макове зернятко», «Перед справедливим суддею», «Пісню ніколи не вбити!», «Я ще раз побачив тебе, Сонячний Променю», «Висока гора до неба», «Святкове вбрання», «Соромно перед соловейком», «Народження егоїста», «Тополі в степу над шляхом», «Образливе слово», «А серце тобі нічого не наказало?», «Ніч та біла сорочка», «Краплинки роси», «Білі полотна», «Маківка і Джміль», «Страшний черв'ячок», «Чому Сергійкові було соромно», «Народився братик», «Ті самі слова», «Материне поле», «Говорити без дозволу не можна», «Веселка», «Не забувай про джерело», «Як Павлик списав у Зіни задачу», «Тепер ти станеш Учнем Людським», «Виховані й невиховані», «Щоб ти став кращий», «Миколі стало легше», «Мерехтлива зірочка», «Усмішка», «Загублені гроші», «Як народився Василько», «Материнське щастя», «Комірчина для дідуся», «Ліхтарник», «Купа сміття», «Як діти раділи, а Ялинка плакала», «Бо сонце – єдине», «Дівчинка й Ромашка», «Дивний мисливець», «Чого синичка плаче?», «Щоб метелик не наколовся», «Конвалія в саду», «Я хочу сказати своє слово...», «Яблунька і літо», «Відломлена гілка», «П'ять дубів», «Як Микита став працьовитий», «Бабуся і Петрик», «Куди поспішали мурашки», «Кустар і Різець», «Поле і Луки», «Мокра і суха сорочки» тощо [12].

При вивченні теми «Мета національного виховання» з курсу «Педагогіка» організовується самостійна робота під час лекційного заняття, метою якої є ознайомлення з ідеями В. О. Сухомлинського щодо трактування мети виховання та її порівняння із визначеною у сучасних державних документах метою. Студентам пропонується думка видатного педагога: «мета виховної роботи полягає в тому, щоб кожному юнакові, кожній дівчині дати моральну, розумову, практичну і психологічну підготовку до праці, розкрити в кожному з них індивідуальні задатки, нахили і здібності. Щоб педагог прагнув підготувати своїх вихованців до високоморальних і естетичних відносин, побудованих на

дружбі і товаришуванні, на повазі до всього справді людського в кожній чесній людині». Після її самостійного опрацювання в групах студенти озвучують свої міркування щодо означеної проблеми.

При вивченні теми «Методи виховання» ми звертаємось до поглядів В. О. Сухомлинського щодо ролі слова та словесних методів виховання у діяльності педагога. Зокрема, використовуємо цитату видатного педагога: «Слово – найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом... Одна з граней педагогічної мудрості полягає в тому, щоб учити людину і говорити, і мовчати. Використовувати слово так, щоб воно було сміливим і скромним, нестримним і сором'язливим, безстрашним і обережним» [17, с. 85].

За переконанням В. О. Сухомлинського, саме слово може виражати гуманістичний смисл діяльності педагога або його заперечувати. Серед словесних методів, які використовувалися у педагогічній діяльності видатного педагога були такі:

- роз'яснення вчителем моральних понять, цінностей, норм, правил гуманної поведінки;
- етичні бесіди;
- словесне виявлення довіри і недовіри;
- навіювання;
- переконання, роздуми;
- створення казкових образів гуманної поведінки і взаємовідносин.

На занятті здійснюється детальна характеристика означених методів, наводяться приклади із досвіду роботи В. О. Сухомлинського та сучасних учителів-практиків.

Вагомого значення у формуванні в майбутніх учителів професійно важливих умінь і навичок набуває процес аналізу педагогічних ситуацій, які займають одну із центральних позицій на заняттях з педагогіки. Під педагогічною ситуацією розуміють фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим і бажаним рівнями вихованості учнів і колективу. Розв'язання цих суперечностей розвиває в студентів уміння творчо підходити до вирішення проблемних завдань, швидко приймати рішення, використовувати теоретичні знання на практиці. У творах В. О. Сухомлинського наводиться дуже багато прикладів педагогічних ситуацій із його власного досвіду та досвіду його колег. Саме вони стають предметом обговорення при ознайомленні з різними аспектами педагогічної діяльності.

Так, наприклад, при вивченні теми «Процес навчання» студентам пропонуємо проаналізувати таку педагогічну ситуацію:

«Уже через тиждень після початку занять у «Школі радості» я сказав малюкам: «Принесіть завтра альбоми й олівці, будемо малювати». Наступного дня ми розташувалися на галявині шкільної садиби. Я запропонував дітям: «Подивіться навколо. Що ви бачите гарного, що вам найбільше подобається, те й малюйте».

Перед нами був шкільний сад і дослідна ділянка, освітлені осіннім сонцем. Діти защебетали: одному подобалися червоні й жовті гарбузи, другому – схилені до землі голівки соняшника, третьому – голубник, четвертому – виноградні грона. Шура милувалася легкими пухнастими хмарами, що пливуть у небі. Серьожі подобалися гуси на дзеркальній поверхні ставу. Данькові захотілося намалювати рибок – він натхненно розповідав про те, як одного разу з дядьком ходив на риболовлю: нічого не спіймали, та зате побачили, як «грають» рибки.

– А я хочу малювати сонечко, – сказала Тіна.

Настала тиша. Діти малювали із захопленням. Я багато читав про методику уроків малювання, а тепер переді мною були живі діти. Я бачив, що дитячий малюнок, процес малювання – це частка духовного життя дитини. Діти не просто переносять на папір щось з навколишнього світу, а живуть у цьому світі, входять у нього як творці краси, дістають насолоду від неї» [15, с. 53-54]

Запитання: У чому ви вбачаєте ефективність організації пізнавальної діяльності учнів у такий спосіб? Розвиток яких якостей розвиває така діяльність школярів?

З метою закріплення знань студентів із теми «Принципи навчання» нами використовується наступна ситуація із педагогічного досвіду В. О. Сухомлинського:

«Ми з дітьми прийшли в осінній сад. Яскравий, сонячний день «бабиного літа», ласкаві промені гріють землю і нерухомі дерева, гілля яблунь, груш, вишень у різнобарвному вбранні. Я розповідаю дітям про золоту осінь, про те, як готується до тривалої й холодної зими все живе в природі: дерева, насіння рослин, що впало на землю, птахи, які в нас зимують, комахи. Переконавшись, що діти переживають, відчувають багатство змісту й емоційного забарвлення слів і словосполучень, я пропоную малятам розповісти про те, що вони бачать і відчувають. На моїх очах, ось зараз народжуються напрочуд тонкі й яскраві думки про навколишню природу: «У голубому небі розтав табун білих лебедів...», «Дятел стукає по корі дерева, і дерево дзвенить...», «Біля дороги цвіте самотня ромашка», «Лелека стоїть у гнізді й дивиться кудись далеко, далеко...», «На квітку хризантеми сів метелик, гріється на сонечку...». Діти не переказують моїх слів, а висловлюють своє. Думка живе, збагачується, у дитини виробляється уміння думати, вона переживає почуття радості мислення, яке не можна ні з чим порівняти, насолоду від пізнання. Вона відчуває себе мислителем» [14, с.453].

Запитання: Вимоги яких принципів навчання були реалізовані у цій ситуації?

При ознайомленні із темою розумове виховання майбутнім учителям пропонується обґрунтувати, яким чином діалог В. О. Сухомлинського із його учнями сприяв їх розумовому вихованню:

«Я веду малюків у поле. Тихий сонячний ранок вересня. У полі так тихо, що нам чути, як високо в небі курличуть відлітаючі журавлі. Кажу дітям:

– Подивіться на небо. Влітку воно було гаряче, палало іскрами синього вогню... а зараз яке небо? Думайте, вибирайте в нашій мові потрібні слова.

– Діти замовкають. Дивляться на небо, думають. Через хвилину чую слова, знайдені дітьми:

– Небо синє, як стомлена вода в ставку...

– Чому ж вона стомлена? – питаю в дитини.

– Тому, що влітку вона грала, грала хвилями, до осені втомилася і стоїть синя, втомлена...

– Знову діти мовчать, шукають слово.

– Небо вмилося дощем...

– Небо чисте, не видно жодної пір'їнки...

– Небо голубе, як у казці про Івасика – Телесика. Ось зараз прилетять гуси...

– Небо осіннє... Улітку воно літнє, а восени – осіннє.

Знову мовчать діти. Осторонь стоїть маленька дівчинка Валя.

– А ти чому мовчиш, Валю?

– А я хочу сказати своє слово.

– Яке ж ти знайшла слово про небо?

– Небо ласкаве, – тихо сказала Валя й усміхнулася.

Знову тиша. Потім кожному захотілося сказати своє слово.

– Небо сумне. З півночі вже пливуть сірі хмари.

– Небо спокійне. Коли грози гриміли, воно було ой яке неспокійне!

– Небо задумливе. Воно згадує, як співав жайворонок...

– Небо пригорнулося до землі. Улітку воно було вище, там ластівки літали. А тепер ластівок немає. І небо прислухається: чи не в кущах вони поховалися...» [18, с. 487].

Провідними видами самостійної роботи студентів, які організуються при ознайомленні зі спадщиною В. О. Сухомлинського є підготовка рефератів, доповідей, повідомлень, складання конспектів, тез, написання творчих робіт, заповнення таблиць, виписування цитат, розробка проектів, результати яких студенти презентують у ході семінарських та практичних занять.

Наприклад, складання конспекту передбачене при вивченні низки дидактичних тем:

– «Закономірності і принципи навчання» (опрацьовують запропоновані В. О. Сухомлинським принципи особистісно орієнтованого навчання);

– «Методи і засоби навчання» (досліджують, яким методам і засобам навчання надавав перевагу видатний педагог);

– «Форми організації навчання» (ознайомлюються з ідеями В. О. Сухомлинського щодо форм організації навчання, зокрема, розглядають особливості роботи «Школи під голубим небом»);

– «Контроль за результатами навчально-пізнавальної діяльності учнів» (досліджують погляди В. О. Сухомлинського щодо оцінювання навчальних успіхів школярів).

Складання конспектів пропонується майбутнім учителям при самостійному ознайомленні з педагогічними поглядами В. О. Сухомлинського щодо сутності мети виховання, особливостей розумового, морального, естетичного, трудового, фізичного виховання школярів, специфіки виховання особистості в колективі у контексті вивчення розділу педагогіки «Теорія виховання та методика виховної роботи».

Дещо складнішим видом самостійної роботи студентів є складання тез, що являє собою стислий виклад основних думок прочитаного твору, тобто виписування своїми словами основних тверджень автора і розміщення їх у певній логічній послідовності.

Цей вид записів дозволяє узагальнити прочитаний матеріал, викласти його суть коротко й повно. До такого виду самостійної роботи студенти долучаються при вивченні вищезазначених тем з дидактики і теорії виховання та методики виховної роботи. Частина тез майбутнім учителям рекомендується записувати у вигляді цитат.

З метою розвитку творчого мислення майбутніх учителів, закріплення їх знань та глибинного вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського ми пропонуємо творчі роботи, як один із видів самостійної роботи, що мають місце як під час аудиторних занять, так і у позааудиторний час. Так, при вивченні різних розділів педагогіки студентам пропонується така тематика для творчих робіт:

1. «Значення «Школи під голубим небом» для розвитку особистості школяра».
2. «Які традиції В. О. Сухомлинського я зберіг би у очолюваній мною школі?».
3. «Які поради В. О. Сухомлинського із книги «Сто порад учителям» втрачають актуальність для сучасного педагога?».
4. «На основі опрацьованої книги «Батьківська педагогіка» розробіть 20 правил для батьків щодо виховання своїх дітей».
5. «Як ви розумієте слова В. О. Сухомлинського «Щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце?»» тощо.

Досить цікавим видом самостійної роботи для студентів є заповнення порівняльних таблиць, у яких педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського розглядаються у порівнянні з ідеями інших видатних педагогів (Я. Коменського, А. Дістервега, К. Ушинського, А. Макаренка та ін.). Використання означеного виду самостійної роботи сприяє розвитку самостійності майбутніх учителів, вчить узагальнювати, робити висновки, сприяє міцному засвоєнню знань.

Дослідження педагогічних ідей В. О. Сухомлинського майбутніми учителями може здійснюватися і у процесі організації проектної діяльності. Використання методу проектів дає можливість студентам вчитися самостійно

здобувати знання, сприяє міцності знань, стимулює їх до активного навчання, забезпечує можливості для самореалізації, надає можливість кожному учаснику відчувати власну значущість та необхідність у виконанні спільної справи.

Доречним є використання методу проектів при вивченні курсу «Історія педагогіки», зміст якого передбачає детальне ознайомлення студентів із педагогічною системою В. О. Сухомлинського. Студенти поділяються на декілька підгруп, кожна з яких готує проект на задану тематику:

1. «Життя і педагогічна діяльність В. О. Сухомлинського».
2. «Творча спадщина видатного педагога».
3. «Особливості навчання і виховання дітей 6-річного віку».
4. «В. О. Сухомлинський про формування гуманної особистості».
5. «Ідеї становлення вчителя-вихователя».

Таким чином, використання методу проектів дає студентам можливість самостійно дослідити різні аспекти діяльності видатного педагога, його життєвий та творчий шлях

Підготовка рефератів, доповідей, повідомлень передбачена при вивченні теми «Дидактика як педагогічна теорія навчання». Майбутнім учителям пропонується самостійно ознайомитись із дидактичними ідеями В. О. Сухомлинського і результати своєї самостійної роботи відобразити у рефераті чи інформаційному повідомленні. Такі види самостійної роботи можуть пропонуватись і при ознайомленні з різними напрямками виховання з розділу педагогіки «Теорія виховання та методика виховної роботи». Зокрема, студенти готують реферати та інформаційні повідомлення з проблем реалізації завдань розумового, морального, естетичного, трудового, фізичного виховання у педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського.

Реферати, доповіді, наукові повідомлення студенти представляють під час семінарських та практичних занять.

З метою реалізації завдань практичної підготовки при вивченні педагогіки студентам пропонується розробити конспект виховного заходу, круглого столу, етичної бесіди або диспуту з використанням ідей В.О. Сухомлинського на одну із запропонованих тем:

1. «Чи можна перемогти жорстокість?!».
2. «Що таке моральний вибір? Легко, чи важко?».
3. «Цінності сучасної молоді».
4. «Батьки та діти. Конфлікти поколінь».
5. «Так ніхто не кохав». Що таке справжнє кохання?».
6. «Культура людина – це культура її душі».
7. «Ти знаєш, що ти Людина?!» тощо.

Презентувати результати своєї діяльності пропонуємо студентам у позааудиторний час. Такі заходи проводяться майбутніми учителями за участі куратора групи, запрошуються студенти паралельних груп. Означена діяльність сприяє формуванню у майбутніх фахівців відповідних умінь і навичок професійно-педагогічної діяльності.

Ознайомлення із педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського здійснюється викладачами та студентами Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії у процесі науково-дослідної діяльності. Так, щороку у навчальному закладі захищається низка курсових та дипломних робіт, присвячених використанню теоретичних ідей та досвіду В. О. Сухомлинського з проблем морального, трудового, екологічного, естетичного, родинного виховання учнів. В роботах досліджуються взаємини учителя та учня, естетична культура вчителя в педагогічній спадщині вченого. Низка робіт присвячується літературній спадщині педагога, розвитку дитячої творчості, роботі з подолання неспішності на основі порад видатного педагога.

Так, за останні роки студентами досліджувались такі проблеми:

1. «Педагогічна система В. О. Сухомлинського».
2. «Оповідання В. О. Сухомлинського як засіб формування початкових етичних уявлень молодших школярів».
3. «Моральне виховання особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».
4. «Моральне виховання молодших школярів у процесі ознайомлення із творами В. О. Сухомлинського».
5. «Естетичне виховання молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського».
6. «Проблема вдосконалення професійної майстерності вчителя в творчій спадщині В. О. Сухомлинського».
7. «Проблема формування творчої особистості вчителя у системі В. О. Сухомлинського».
8. «Використання ідей В. О. Сухомлинського у процесі формування гуманної особистості молодшого школяра».
9. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського як засіб активізації самовиховання студентів.
10. Роль педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у формуванні творчої особистості школяра.
11. В. О. Сухомлинський про значення початкової школи в системі освіти.
12. Проблеми сімейного виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.
13. Гуманістичні основи навчально-виховного процесу в творчій спадщині В. О. Сухомлинського.
14. Професіоналізм учителя у вимірі гуманної педагогіки Василя Сухомлинського.
15. Виховна система Василя Сухомлинського.

Особливо важливим напрямом ознайомлення майбутніх учителів з педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського відіграє їх участь у роботі гуртків та клубів, що дозволяє вийти за межі навчальної програми і глибше зануритись у сутність проблеми та всебічно її вивчити.

На базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії функціонує «Клуб дослідників творчої спадщини В. О. Сухомлинського», мета якого – дослідження педагогічної концепції видатного педагога.

Завданнями клубу є:

1. Дослідження і вивчення педагогічних ідей В. О. Сухомлинського.
2. Оволодіння майбутніми учителями професійними знаннями, уміннями та навичками.
3. Створення умов для самоосвіти майбутніх педагогів, підвищення їхнього професійного і загальнокультурного рівня.

Векторами діяльності клубу є:

1. Науково-теоретичне дослідження педагогічної творчості В. О. Сухомлинського.
2. Науково-практичне дослідження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського.
3. Науково-проектна педагогічна діяльність учасників клубу.
4. Науково-експертна педагогічна діяльність членів клубу.

Найпоширенішими формами діяльності клубу є круглі столи, презентації книг, конференції, конкурси. Зокрема, програмою клубу передбачена презентація найвідоміших книг видатного педагога, зокрема, «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Як виховати справжню людину», «Батьківська педагогіка», а також творів для дітей. Традиційним є проведення конкурсу знавців творчості педагога «Педагогічними стежками В. О. Сухомлинського».

Результатами діяльності учасників клубу дослідників педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського є збірники матеріалів конференцій, розробки виховних заходів, творчі проекти та презентації.

Запропонуємо орієнтовний зміст заходів, передбачених програмою клубу:

1. Круглий стіл «В. О. Сухомлинський – світоч української педагогіки».
2. Науково-практична конференція «Панорама педагогічних ідей В. О. Сухомлинського».
3. Презентація творів для дітей «Світ дитинства у творчості В. О. Сухомлинського».
4. Презентація книги «Серце віддаю дітям».
5. Вікторина за змістом книги «Серце віддаю дітям».
6. Круглий стіл «Втілення педагогічних ідей В. О. Сухомлинського у практику роботи сучасної початкової школи».
7. Презентація книги «Батьківщина в серці».
8. Науково-практична конференція «Виховання обдарованих дітей за системою В. О. Сухомлинського».
9. Презентація книги «Розмова з молодим директором школи».
10. Круглий стіл: «Естетичне виховання у школі під голубим небом».
11. Презентація книги «Як виховати справжню людину?».
12. Методичний семінар: «Використання педагогічних ідей В. О. Сухомлинського у практиці роботи сучасної початкової школи».

13. Круглий стіл: «Виховання обдарованих дітей за системою В. О. Сухомлинського».

14. Підготовка збірки наукових статей «Розвиток творчої особистості в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».

15. Підготовка збірки наукових статей «Особистість учителя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».

16. Конкурс знавців творчості В. О. Сухомлинського «Педагогічними стежками В. О. Сухомлинського».

Ознайомлення майбутніх учителів із педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського відбувається також шляхом долучення їх до участі у конференціях, круглих столах та семінарах, присвячених творчості видатного педагога. Участь студентів у заходах такого типу спонукають до глибинного дослідження обраної проблеми при підготовці виступу, а також розкривають широкі можливості для ознайомлення з різними ідеями В. О. Сухомлинського під час доповідей інших учасників.

Так, традиційним є проведення у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії конференції «Панорама педагогічних ідей В. О. Сухомлинського» та випуск стінгазет до дня народження педагога. Серед проблем, що найчастіше обговорюються на конференціях такі:

1. «Радість дитини у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».

2. «Формування професійної компетентності майбутніх вчителів шляхом використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського».

3. «Творча спадщина В. О. Сухомлинського, як один із найцінніших скарбів сучасної педагогічної науки».

4. «Василь Сухомлинський про особистість учителя».

5. «Книга як оди із найважливіших засобів виховання підростаючого покоління у творчості В. О. Сухомлинського».

6. «Багатство спадку В. О. Сухомлинського у сучасній дійсності».

7. «Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в діяльності освітянських бібліотек».

8. «Використання творчої спадщини В. О. Сухомлинського в процесі підготовки майбутніх педагогів» тощо.

Під час педагогічної практики з позакласної виховної роботи ми долучаємо майбутніх учителів початкових класів до розробки та проведення уроків мислення серед природи на основі досвіду В. О. Сухомлинського. Така діяльність студентів сприяє формуванню їх готовності до проведення екскурсій на уроках природознавства та в позакласний час, розширює їх кругозір, забезпечує оволодіння методами та формами роботи із молодшими школярами за межами класу.

У ході педагогічної практики також спонукаємо студентів до проведення заходів за ідеями, що були концептуальною основою «Школи радості», де діти вигадували казки, слухали музику природи, малювали, що досить позитивно сприймається молодшими школярами.

Традиційними у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії стали зустрічі з учителями-практиками, які у бесідах із студентами діляться своїми секретами використання ідей В. О. Сухомлинського в організації навчально-виховного процесу, презентують світлини та відеосюжети.

Найбільш актуальними темами для обговорення на таких заходах є:

- 1) «Гуманна педагогіка В. О. Сухомлинського у сучасній початковій школі»;
- 2) «Втілення педагогічних ідей В. О. Сухомлинського у контексті побудови нової української школи»;
- 3) «Використання поглядів В. О. Сухомлинського у всебічному розвитку особистості сучасного школяра»;
- 4) «Виховний потенціал казок та оповідань В. О. Сухомлинського у роботі з сучасними школярами» тощо.

Видатний педагог у своїх працях важливу роль відводив удосконаленню та розвитку вчителя. Він зазначав: «... Якщо ви хочете бути улюбленим вчителем, дбайте про те, щоб вихованцеві було що в вас відкривати. Якщо ж ви кілька років однаковий, якщо минулий день нічого не додав до вашого багатства, ви можете стати обридливим і навіть ненависним... Серця й уми юнацтва можна завоювати в наші дні тим сплавом моральної краси та інтелектуального багатства, який відкриває перед юнацтвом все нові й нові якості людини» [14, с. 425].

Отже, невід'ємною складовою підготовки сучасного вчителя є формування його готовності самостійно здобувати знання, займатися самоосвітою. Адже, як зазначав В. О. Сухомлинський, «фундамент, на якому стоїть школа і будується все, що робиться в школі, – це різносторонні знання, багате розумове життя, широта кругозору, постійне інтелектуальне зростання кожного вчителя. Через три-п'ять років після закінчення вузу вчитель повинен знати в три, в п'ять, в десять разів більше, ніж знав він у перший рік своєї роботи. Якщо цього нема, учні будуть приречені на нудне зубріння і отупіння, тому що викладання, не зігрите і не осяяне прагненням учителя до знань, перетворюється для нього у важку повинність, у тягар, а в дитини відбиває всяку охоту до знань і губить її інтелектуальні задатки й здібності» [16, с. 44].

Проблемі самоосвіти вчителя В. О. Сухомлинський присвятив свої перші статті, надруковані на сторінках періодичних видань: «Завідуючий навчальною частиною школи», «В тісному зв'язку з практикою», «Майстерність», «Забезпечення наступності в навчанні», «Директор школи-керівник навчально-виховної роботи», «Річний план роботи школи», «Педагогічні читання в Москві», «Директор школи – організатор педагогічного колективу» тощо.

Також питання організації самоосвітньої діяльності вчителів видатний педагог розглядав у дисертаційному дослідженні на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи», а пізніше, ці ідеї були висвітлені в працях: «Організація та виховання педагогічного колективу середньої школи», «Сто порад учителям», «Листи до сина», «Методика виховання шкільного колективу».

За переконанням В. О. Сухомлинського, «знання, здобуті самоосвітою, дуже міцно зберігаються у пам'яті. У процесі самоосвіти формуються індивідуальні риси особистості, виробляється індивідуальний стиль розумової праці» [16, с. 261].

Значущість самоосвіти для вчителя, як важливого джерела його інтелектуального розвитку В. О. Сухомлинський підкреслював такими словами: «Чим більше знає вчитель, чим частіше й успішніше відкриває він перед учнями горизонт науки, тим більшу допитливість і жадобу до знань виявляють учні» [13, с. 79].

Ефективним шляхом здійснення самоосвітньої діяльності вчителя В. О. Сухомлинський вважав її чітку організацію, яка являє собою єдину систему дій директора школи, його заступника та вчителів; виявлення та задіяння психолого-педагогічних факторів, які б викликали у педагога бажання творчо й результативно працювати, постійно прагнути до професійного і духовного зростання. В. О. Сухомлинський теоретично обґрунтував та експериментально перевіряв у роботі керованої ним школи основні етапи організації самоосвітньої діяльності вчителів: установчий, практичний, підсумковий [2, с. 45].

Установчий етап передбачав розуміння та усвідомлення вчителем необхідності самоосвітньої діяльності, визначення її теми, змісту та мети, складання плану роботи, визначення науково-методичних джерел для опрацювання.

План самостійної роботи кожного вчителя за В. О. Сухомлинським обов'язково мав включати: вивчення психології, педагогіки, логіки; вивчення методики свого предмета; вивчення періодичної педагогічної літератури; вивчення педагогічної літератури з питань виховання; вивчення граматики української мови [2, с. 46].

В. О. Сухомлинський враховував те, що не може існувати однакового загального плану самоосвіти, який був би придатний для педагогів. Кожен учитель у процесі планування самоосвітньої діяльності має враховувати свої можливості та потреби щодо оволодіння та вдосконалення власних педагогічних знань, умінь і навичок.

Плануючи самоосвіту В. О. Сухомлинський радив колегам орієнтуватись на педагогічну діяльність як на процес постійного особистісного зростання та професійного самовдосконалення. Тому план самоосвіти вчителя мав включати такі основні компоненти:

- визначення індивідуальної теми для самоосвітньої діяльності;
- постановку мети її вивчення;
- відокремлення основних запитань, на які потрібно дати відповіді в процесі самоосвітньої діяльності;
- складання списку літератури (соціально-політичної, педагогічної, психологічної, методичної) для опрацювання;
- оформлення отриманих результатів, підготовка доповідей, рефератів, статей, методичних розробок [2, с. 46].

На другому, практичному, етапі організації самоосвітньої діяльності вчителя передбачалося вивчення психолого-педагогічної та методичної літератури з обраної проблеми.

Заключний етап організації самоосвітньої діяльності вчителів за В. О. Сухомлинським передбачав підведення підсумків, узагальнення спостережень, оформлення результатів самоосвітньої роботи та визначення подальших перспектив [2, с. 47].

Із означеними етапами самоосвітньої діяльності вчителя ми ознайомлюємо студентів у контексті вивчення теми «Професійне становлення і розвиток педагога» з курсу «Педагогіка». Окрім того, майбутні учителі долучаються до самостійної розробки плану самоосвіти, за яким працюють впродовж наступного періоду навчання в академії.

За переконанням студентів, наявність такого плану самоосвіти надає чіткості у роботі над собою, підвищує ефективність самоорганізації і значною мірою сприяє особистісному зростанню в моральному, інтелектуальному, фізичному напрямках.

На думку В. О. Сухомлинського основою самоосвіти вчителя є читання. Саме завдяки систематичному читанню зростає рівень педагогічної майстерності вчителя, економиться час на підготовку до уроків. Так, у праці «Сто порад учителям» він зазначає: «Якщо хочете, щоб у вас було більше вільного часу, щоб підготовка до уроку не виливалася в одноманітне, нудне сидіння над підручником, читайте наукову літературу. Треба, щоб шкільний підручник основ науки, яку ви викладаєте, був для вас азбукою. Щоб в морі ваших наукових пізнань, основи яких ви даєте школярам, підручник був краплею. Тоді на підготовку до уроків не йтиме декілька годин» [13, с. 8-9].

На думку В. О. Сухомлинського, «вдосконалення педагогічної майстерності у кращих вчителів якраз і обумовлене тим, що постійне читання безперервно поповнює море їх знань. Якщо знання, якими володіє вчитель в перші роки своєї педагогічної діяльності, відносяться до того мінімуму знань, які треба дати дітям, як 10 : 1, то до 15-20 років педагогічного стажу це співвідношення міняється – 20 : 1, 30 : 1, 50 : 1 – і все це завдяки читанню» [13, с. 9].

Однак сьогодні стає дедалі важче заохочувати студентів до читання книг, авторитет яких стрімко падає. Причиною цього є те, що сучасний світ заповнили гаджети. Щоб подолати цю проблему у середовищі майбутніх учителів ми впроваджуємо проведення хвилини «книжкової міні-реклами», яка має місце на початку кожного заняття. Студенти по-черзі презентують книги, які прочитали, що мотивує їх до читання, дає можливість легко здійснювати вибір якісної літератури.

Також нами розроблено напрями, за якими підбираються джерела, зміст яких розкриває знання, необхідні у майбутній професійній діяльності:

1. Педагогічна література (про виховання, навчання і розвиток дитини).
2. Психологічна література (про психічні стани та властивості, індивідуальні особливості особистості).

3. Художня література (поезія, романи, новели).
4. Історична література.
5. Наукова література.
6. Методична література.
7. Фахова періодика.

Таким чином організоване систематичне читання студентами літератури є не лише джерелом їх інтелектуального розвитку, але й сприяє формуванню професійно важливої звички педагога – здійснювати освіту впродовж життя.

Отже, ознайомлення майбутніх учителів із педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського та її творче використання у практичній діяльності є важливою складовою формування їх майстерності, фахової компетентності та професіоналізму.

Подальшого вивчення потребує питання використання наукових ідей видатного педагога у світлі реформ нової української школи.

Список використаних джерел та літератури

1. Адаменко О. О. Спецкурс «Особистісно орієнтована педагогіка В. О. Сухомлинського»: концепція, зміст і завдання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2014. Вип. 1.47(114). С. 11–14.
2. Гергуль С. М. Організація самоосвітньої діяльності вчителів Павлинської середньої школи (на матеріалі педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського). *Рідна школа*. 2005 р. № 6. С. 44–47.
3. Дудчак Г.І. Шляхи ознайомлення майбутніх учителів початкових класів з педагогічною спадщиною В. О. Сухомлинського. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Педагогіка та психологія*. Чернівці. 2015. Вип. 749. С. 49–54.
4. Клочек Г. Д. Константы Василия Сухомлинского. *Зеркало недели*. 2008. № 34. С. 4–5.
5. Кондратенко Г. М., Рідкоус О. В. Формування педагогічної майстерності вчителя на основі ідей В. О. Сухомлинського. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон. 2009. Випуск 53. С.362–367.
6. Кулакова Л. М. Почуття власної гідності як конструкт самосвідомості особистості. Проблеми сучасної психології. Київ. 2014. Випуск 26. С. 326–339. URL: <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/01/26-25.pdf> (дата звернення: 1.08.2018).
7. Нова українська школа. URL: [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.](#) (дата звернення: 31.08.2018)
8. Пехота О., Адаменко О. Впровадження спадщини В.О.Сухомлинського у підготовку майбутніх учителів: з досвіду роботи інституту педагогічної освіти Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. *Наукові записки. Педагогічні науки*. 2013. Випуск 123(1). Том I. С.76–79. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=

UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF / Nz_p_2013_123(1)_22.pdf (дата звернення: 10.08.2018)

9. Равчина Т. Організація взаємодії студентів з освітнім середовищем у вищій школі. Вісник Львівського університету. Серія педагогіка. 2005. Випуск 19. Ч. 2. С. 3–16.

10. Сойко І. М. Теоретичні аспекти підготовки майбутніх учителів до суб'єкт-суб'єктної взаємодії з молодшими школярами. Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. 2015. Вип. 1. С.172–180. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe? C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppog_2015_1_24.pdf (дата звернення: 25.08.2018)

11. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа, 1972. 243 с.

12. Сухомлинський В. Казки школи під голубим небом: казки, притчі, оповідання. Київ. Освіта, 1991. 191 с.

13. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ: Радянська школа, 1988. 304 с.

14. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 2. 661 с.

15. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.

16. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 4. 640 с.

17. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 5. 639 с.

18. Федяєва В. Л. *Філософія для дітей В. Сухомлинського у системі підготовки майбутнього вчителя. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2017. Випуск 5 (91). С. 148–153.

Наталія Вікторівна Казакова

**УЧИТЕЛЬ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ:
НАБУВАЄМО НОВОГО І ЗБЕРІГАЄМО ПОЗИТИВНЕ
ІЗ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО**

Сьогодні в українській освіті відбуваються зміни, реформи, які спрямовані на перетворення школи у потужну, актуальну, достовірну, мобільну платформу для позитивного старту підростаючого покоління. Сучасна школа покликана формувати в учнів життєві компетенції, що забезпечать успіх для кожного випускника.

У Концепції Нової української школи говориться, що в Україні, як і у всьому світі, набирає ваги так зване покоління Y, або «діти тисячоліття», які народилися між 1990 і 2000 роками [10]. Їхні погляди, спосіб життя

кардинально відрізняються від старших поколінь – для них немає чіткого розмежування між роботою, навчанням і відпочинком; життя для них – це гармонія між зароблянням коштів, пізнанням нового, самовдосконаленням, грою та розвагами.

З вересня 2018 року у школи прийшли навчатися нові учні – це діти покоління Альфа, які зовсім відрізняються від попередніх поколінь X, Y та Z:

- їх не можна примусити щось зробити, тому метод примусу є неідеальним;
- вони з цікавістю будуть отримувати знання лише за умови, якщо усвідомлюють, для чого їм це потрібно;
- прагнуть до співпраці, заохочення та вмілої похвали;
- залежні від технологій, зайняті декількома справами водночас;
- вони будуть змінювати світ на краще;
- у них закладене бажання зменшити рівень захворюваності, зберегти природні ресурси, зупинити війну та голод;
- їм важко розраховувати час на певну діяльність [8].

Тому першочерговим завданням сучасної освіти є виховання особистості, здатної робити вибір, приймати рішення з позицій моралі. Суспільне життя переконує, що без культивування таких моральних цінностей як добро, людяність, відповідальність, почуття власної гідності, творча ініціатива, підприємливість, толерантність навряд чи можна розраховувати на поліпшення ситуації у світі.

На жаль, незважаючи на велике значення морально-духовних цінностей в житті людей, вони ще не зайняли належного місця в системі цінностей підростаючого покоління. Нині в учнівському середовищі зростає злочинність, озлобленість, нігілістичне ставлення до принципів моралі: спостерігається крайній егоцентризм, низький рівень культури спілкування, небажання покладати на себе відповідальність, недостатня сформованість патріотизму, втрата життєвого оптимізму та інші негативні прояви.

Вважаємо, що школа здебільшого не зуміла подолати авторитаризм, кардинально змінити філософію та ідеологію виховання, повернутись до інтересів особистості, її насущних проблем. У практиці виховної роботи з дітьми вчителями більше уваги приділяється аналізу негативних вчинків, тоді як позитивне частіше не помічається, недооцінюється. В різних ситуаціях взаємодії, коли учні виявляють негативну поведінку, деякі учителі на перший план ставлять погрозу, покарання. Непрямі виховні засоби (прохання, натяк, усмішка, гумор) і опосередковані засоби (через учнівський актив, громадську думку, неформальних лідерів) використовуються педагогами рідко. Далеко не кожен вихователь спроможний побачити себе очима дітей, знайти своє місце у вирішенні насущного завдання освіти – виховання гуманності у підростаючого покоління. Крім того, у шкільній практиці спостерігається стандартизація виховного процесу, зберігаються застарілі способи передачі ціннісного ставлення до світу в готовому вигляді, відбувається підміна гуманістичної педагогіки випадковим набором виховних заходів.

Виходячи з цього, є необхідність запропонувати дітям нову українську

школу, яка буде для них сучасною, стане школою радості, а не місцем боротьби, а іноді місцем нудьги, муки чи страху. «Нова українська школа» – це «школа компетентностей», яка повинна враховувати індивідуальні здібності кожної дитини, включатиме в себе 12-річний термін навчання, отримання профільних знань у старших класах, інклюзивна освіта, здобуття компетентностей. Це школа, у якій готуватимуть до життя, де учителі – наставники, друзі. Переконані, що педагог має бути носієм не лише знань, умінь, навичок, але й моральної культури, духовності, краси, оскільки на нього покладається величезна соціальна відповідальність за виховання молоді.

Про це у Законі України «Про освіту» (розділ 6, стаття 54) говориться таким чином: «...педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані [9]:

- дотримуватися академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами освіти в освітньому процесі та науковій діяльності;
- дотримуватися педагогічної етики;
- поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства

Які ж зміни необхідні для Нової української школи та яким чином це реалізувати?

По-перше, новий зміст освіти повинен бути заснований на формуванні компетентностей, які необхідні для успішної самореалізації в суспільстві.

В останні роки у світі (США, Велика Британія, Франція, Німеччина та ін.) і в Україні активно досліджується компетентнісний підхід, який узгоджується з фундаментальними цілями освіти (ЮНЕСКО) [16, с.17]:

- навчати здобувати знання (учити вчитися);
- працювати та заробляти (навчання для праці);
- жити (навчання для здорового, цікавого, гідного життя);
- жити разом (навчання для спільного життя).

У «Рекомендаціях Європейського парламенту та Ради Європи щодо формулювання ключових компетентностей освіти впродовж життя» (2006 р.) визначено ключові компетентності, якими мають володіти молоді європейці: політичні та соціальні; пов'язані з життям у багатокультурному суспільстві; що стосуються володіння усним та письмовим спілкуванням; які пов'язані з розвитком інформаційного суспільства; а також здатність вчитися протягом усього життя.

В. Дзюба визначає такі важливі життєві навички, які варто формувати в учнів: комунікація (спілкування), прийняття рішень, критичне і творче мислення; управління емоціями, стресами та конфліктними ситуаціями; розпізнавання та формування цінностей [7, с. 334].

У Новій українській школі сформульовано 10 ключових компетентностей, які потрібно сформувати в учнів [3, с.14]:

- спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами;
- спілкування іноземними мовами;
- математична компетентність;
- основні компетентності у природничих науках і технологіях;
- інформаційно-цифрова компетентність;
- уміння вчитися впродовж життя;
- ініціативність і підприємливість;
- соціальна та громадянська компетентності;
- обізнаність та самовираження у сфері культури;
- екологічна грамотність і здорове життя.

По-друге, учитель повинен бути вмотивованим і мати свободу творчості й розвиватися професійно.

XXI століття – це вік конкуренції розумів і творчих здібностей. Тому велінням часу є розвиток творчого потенціалу учителів. *Творчій людині притаманні такі якості:*

- вона бачить проблему, може її сформулювати, поставити запитання;
- самостійно визначає шляхи пошуку відповіді на це запитання;
- яскраво переживає момент шукання рішення – пізнає «страждання творчості»;
- має сильну мотивацію стосовно розв'язання проблеми: усвідомлює цінність, життєвий смисл її вирішення, значущість можливих результатів;
- не лише одержує новий унікальний результат, а й сам процес його досягнення характеризується новизною і своєрідністю.

Учителям треба вміти ставити питання, шукати відповіді, міркувати – і проблема неодмінно вирішиться, адже цьому допомагатиме також інтуїція. Творчі люди відрізняються від людей, здатних лише працювати за алгоритмом, засвоювати готові знання і виконувати звичну, добре налагоджену роботу, багатством внутрішніх переживань, їхньою тонкістю і глибиною. Високий розвиток емоційної сфери, в свою чергу, допомагає таким людям у складних ситуаціях звертатися до образів підсвідомості (інтуїції) та черпати з неї рішення поставлених завдань.

Проте ми повинні пам'ятати, що не можна примусити учителя творити, якщо він сам не хоче цього. Східна мудрість звучить: «Осла, якого не мучить спрага, не напоїш водою...». Заважають учителям формувати компоненти творчості такі вади його особистості: слабка мотивація професійної діяльності, негативна «Я-концепція», конформізм, відсутність самодисципліни тощо. Ці якості можуть бути також причиною неуспішності і учителя, і неефективності навчання учнів. Тому учитель має бути умотивований.

Цілком погоджуємося з думкою С.Алексеєнко, що сучасний педагог інноваційної школи має «не просто дати учням той чи інший обсяг знань і умінь, а сформувати людину, здатну критично мислити, приймати самостійні рішення, виробляти свою життєву стратегію, вміння працювати в команді, адаптуватися до умов життя, змінюючи їх на краще» [1, с. 320].

По-третє, освітній процес у школі має формувати цінності.

Як зауважує доктор хабілітованих гуманітарних наук в галузі педагогіки, професор звичайний Тадеуш Левовицький, вчительство є суспільною групою, що має великі можливості при формуванні аксіологічних пропозицій спільного створення світу цінностей для дітей і молоді та результати виконання вчителями професійних обов'язків залежать і будуть залежати переважно від того, чи буде професійна етика базуватися на універсальних та єдиних з ними цінностях, які особливо проявляються в освітній діяльності (такі, як добро та щастя дітей, повага до їхніх прав тощо) [11, с.79.]. Ми підтримуємо його думку, що якщо так буде у реаліях, то освіта відіграватиме вагомий роль у формуванні світу ідей та людей, який сприяє досягненню щастя, життя в умовах свободи та демократії, розвитку кожної людини.

Світ людського буття – це, насамперед, світ цінностей, тобто благ, за допомогою яких можна задовольнити реальну, розумну, позитивну потребу індивіда. У Концепції Нової української школи говориться про те, що виховний процес має орієнтуватися на цінності «морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність)» [10].

Проте варто пам'ятати, що «... тільки особистістю можна виховати особистість, тільки власним характером можна здійснити вплив на характер вихованця» [32, с.63].

Вважаємо, що педагог обов'язково має бути носієм духовно-моральних цінностей, які буде формувати в учнів Нової української школи [13, с.55-57]:

- абсолютні вічні, які мають універсальне значення, загальнолюдський характер і необмежену сферу застосування (доброта, чесність, любов, справедливість, гідність, мудрість, свобода, правда тощо);

- національні (патріотизм, почуття національної гідності, державотворчі прагнення, історична пам'ять, прагнення до національної єдності, пошана до національних символів і свят; культ національної свободи й готовність стати на бік інших народів, які борються за неї; прагнення до національної єдності українців, дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи та ін.);

- громадянські (визнання права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повагу до законів, толерантність, повага до власної і чужої гідності, права на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, право на самовираження; толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать загальноприйнятим нормам, абсолютним цінностям тощо);

- сімейні (подрозуміння вірність, піклування про дітей та інших членів сім'ї, оберігання пам'яті предків, взаємна повага і любов батьків; злагода між членами сім'ї; гармонія й демократизм стосунків поколінь, готовність до взаєморозуміння; повага до прав дитини і прав старших; відповідальність за інших членів сім'ї; поєднання батьківського й материнського впливу у вихованні; спільність духовних інтересів членів сім'ї; здоровий спосіб життя,

заняття спортом чи фізкультурою; гостинність; відкритість громадського життя; гігієна сімейного життя; багатодітність тощо);

- цінності особистого життя (орієнтація на пріоритет задоволення духовних потреб; внутрішня свобода; воля, мудрість, рішучість, героїзм; лагідність, доброзичливість; оптимізм, почуття гумору, життєздатність, бадьорість; терпеливість; гармонія душі і зовнішньої поведінки; вихованість, підприємливість, старанність, працьовитість; спрямованість, витривалість, наполегливість; самостійність, незалежність (у мисленні, діяльності, життєвій позиції); творча активність; самокритичність, почуття відповідальності; ошадливість (зокрема в коштах, у ставленні до свого й чужого часу); вміння мовчати і слухати інших; здатність тримати слово; дбання про добре ім'я, надійність у праці, партнерстві, збереженні чужої таємниці тощо; шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі; протидія згубним звичкам; щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених; увага до свого здоров'я, заняття спортом та фізкультурою; вдалих вибір виду діяльності й повноцінна самореалізація; розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей; турбота про охорону довкілля).

Цінність висвітлює те, заради чого діє людина, чому вона присвячує свою діяльність. Обираючи ту чи іншу цінність, людина тим самим формує свого роду довгостроковий план своєї поведінки й діяльності, визначає смислову перспективу останньої.

По-четверте, школа повинна мати не формальну, а реальну автономію.

Це можливо через впровадження децентралізації та організації ефективного управління. Щодо управління, то директором школи має не адміністратор, який лише керує, а управлінець, який вміє підкорятися. Прикладом ідеального управлінця можна вважати Імператора, з яким спілкувався Маленький Принц, герой однойменного твору французького письменника Екзюпері. Цей Імператор не без підстав вважав, що у нього необмежена влада над усім. Маленький Принц попросив його наказати Сонцю зайти. Він відмовився віддати таке розпорядження, тонко підмітивши, що ще не з'явилися умови для виконання такого розпорядження. І якщо Сонце його не виконає, воно не буде винне в його невиконанні, а буде винен він, Імператор. Але коли з'являться для цього умови, він віддасть наказ і переконаний, що його наказ буде виконано без заперечень і негайно.

Труднощі процесу управління полягають у тому, що управлінцю доводиться брати відповідальність за невдачу тільки на себе. Тому було б добре, якщо б сучасні директори шкіл, якщо їх підлеглі не виконали його розпорядження, за це несли відповідальність. Для цього потрібно добре знати свої кадри і не давати розпорядження тим співробітникам, які не можуть їх виконати.

Це стосується і учителів, якщо вони погано викладають предмет і учні їх не слухають, то й несуть відповідальність за це саме вони. На нашу думку, сучасним учителям варто назавжди забути про девіз адміністрування «боїться – значить, поважає».

Переконані, що майбутнє за директорами і учителями, які є управлінцями, а не адміністраторами. Звісно, адміністрування має ряд переваг: швидкість виконання, відсутність заперечень і відчуття власної сили і значущості. Можна не думати, чи не підбирати потрібних слів. Але тільки варто пам'ятати, що адміністрування завжди викликає опір, іноді неусвідомлюваний. Нерідко директору доводиться вдаватися до примусу, придушувати ініціативу, керівник не отримує зворотного зв'язку від підлеглих і раз у раз виявляється дезінформованим; може розвинутися нашіптування; у колективі обов'язково йтимуть плітки; в глибині колективу буде назривати бунт. Директори-адміністратори на рівних спілкуватися не вміють, це призводить часто до самотності. Отже, адміністратори є нещасними людьми, які і породжують нещастя, а також нещасна людина не може зробити щасливими інших.

По-н'яте, спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками в Новій українській школі має ґрунтуватися на принципах партнерства, до яких відносимо:

- повагу до особистості;
- доброзичливість і позитивне ставлення;
- довіру у відносинах, стосунках;
- діалог – взаємодію – взаємоповагу;
- розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків);
- соціальне партнерство (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей).

Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними й зацікавленими спільниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат.

По-шосте, в школі необхідно орієнтуватися на потреби учня в освітньому процесі.

Хочу згадати золоте правило педагогіки, яке проголошує наступне: діти добре вчать той предмет, який викладає улюблений учитель. Якщо говорити про сучасних учителів, то чи люблять їх школярі? На жаль, не завжди. Чому так відбувається? Причина полягає в тому, що те, чому вчать школярів, не тісно пов'язане з сучасними безпосередніми потребами учнів, а відповідно, учням нецікаво і навчання є не зовсім ефективним. Погоджуюся зі словами Цицерона, що вчитель має виконати три завдання: навчити слухати, приносити їм насолоду і повести за собою.

Для цього важливо, щоб концепція виховання і навчання носила дитиноцентричний характер. Вважаємо, що дитиноцентризм – це забезпечення процесу навчання і виховання кожної дитини на основі розвитку її природних здібностей. Варто не формувати дитину під власні копії чи батьком, чи то матір'ю, чи то державою чи кимось іншим, а розпізнати її ество і плекати особистість на його основі. Виходячи з цього, до професійних вимог до педагога варто віднести: насамперед, це знання дитини, її природи, емоційної та морально-духовної сфер.

А дитина хоче, щоб її приймали, розуміли, допомагали, любили, сприяли і раділи успіхові, розвивали кращі моральні якості. Це і є формула гуманістичної освіти. Тому головне завдання Нової української школи – не вкласти в дитину максимум знань, а навчити її оперативно отримувати інформацію, яка потрібна буде їй у кожній конкретній ситуації, виховати її з інноваційним типом мислення, культури. Для цього учитель повинен: любити дітей, захищати їхні інтереси та права; дбати про їхнє психічне і фізичне здоров'я; виявляти турботу і повагу до кожного вихованця; розуміти дитячу психологію; вміти попереджати конфліктні ситуації або конструктивно їх вирішувати; вміло організовувати освітній процес у початкових класах загальної середньої освіти.

По-сьоме, школа має забезпечити рівний доступ усіх дітей до якісної освіти.

Сьогодні гостро стоїть питання щодо інклюзивної освіти. Інклюзивна школа, як зауважує Г. Сватко, це заклад освіти, відкритий для навчання, виховання дітей, незалежно від їх фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних, мовних та інших особливостей [17, с. 340].

До переваг інклюзивної школи можна віднести такі:

- надає можливість дітям і учням з особливими освітніми потребами взаємодіяти зі звичайними дітьми, спостерігати за ними, наслідувати їх, соціалізуватися;

- здорові діти вчаться бути чутливими та толерантними до потреб інших, позитивно сприймати не схожих на них людей;

- усі діти отримують підтримку і досвід того, що кожна людина може долати труднощі і перешкоди і, таким чином, досягати значних успіхів.

Вважаємо, що в освітньому закладі до дітей з особливими потребами необхідно ставитися як до рівноправних членів колективу, проте з особливою турботою, емпатійністю, чуйністю і тактовністю.

Це, в свою чергу, вимагає психолого-педагогічного супроводу з боку дітей та дорослих у вигляді комплексної системи всебічної, динамічної, корекційної і розвивальної допомоги у відповідності з віковими та індивідуальними потребами учнів. Головна мета цієї роботи – підготувати особливу дитину до самостійного життя, потрібно показати їй щастя, а не розповідати про нього.

Реалізація вищезазначеного дозволить стати сучасній українській школі школою радості, а не місцем боротьби, а іноді нудьги, муки чи страху. Для цього учитель має вірити в те, що робить; робити те, що розуміє; все, що можна, намагатися перетворювати в гру; праця і гра невіддільні одне від одного. А головне – учитель має бути людиною!

Звісно, ми маємо творити нове, але варто й зберегти найкраще, що є в українській педагогіці. Проте ці ідеї не зовсім нові, адже основи парадигми гуманістичної педагогіки були закладені видатним павлишським учителем *Василем Олександровичем Сухомлинським*, який був переконаний, що «... справжня школа – це не тільки місце, де діти набувають знань і вмінь. Навчання – дуже важлива, але не єдина сфера духовного життя дитини... справжня школа – це багатогранне духовне життя дитячого колективу, в кому вихователь і

вихованець об'єднані багатьма інтересами і захопленнями» [26, с.70]. На його думку, людинознавство є головним шкільним предметом («людина – це найвища цінність серед усіх інших цінностей світу»).

У педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського велика увага приділяється саме особі педагога, його покликанню; розкриваються питання, яким повинен бути педагог, учитель, наставник. Це не випадково, адже всі ми розуміємо, що завтра формується сьогоднішнім. Звичайно, будь-яка професія має свої неповторні риси, складності й протиріччя, які необхідно дозволяти й переборювати в ході самої діяльності, що й породжує специфічну мораль. Але в педагогічній справі роль моральності особливо велика, оскільки тут сама мораль виконує педагогічні функції: учитель значною мірою формує духовний світ й, отже, моральність дитини.

Здійснюючи педагогічну діяльність, учитель робить різнобічний, багатофакторний вплив на особистість дитини. Він впливає на формування соціальної позиції вихованця за допомогою передачі комплексу цінностей і ставлення до них, на процес залучення дитини до культури, на формування особистісних ідеалів, зразків поведінки. Від характеру цього впливу й від уміння педагога реалізовувати свій педагогічний вплив на учня залежить їхня подальша взаємодія, співробітництво, а також характер взаємодії дитини з навколишнім світом.

Розглянемо основні ідеї, висловлені великим педагогом-гуманістом, які є актуальними донині.

«Вчительська професія, – писав він, – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса – повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці» [12]. Саме таким є педагогічний досвід педагога-гуманіста, головними рисами якого були: мудрі любов і влада педагога над розумом і душею дитини; спільні з дитиною погляди на життя, людину як найвищу цінність; ніжне, ласкаве ставлення до дітей; багатство думки, висока загальна культура.

Особливо актуальними, як зауважують Л. Стахів, С. Плахова, є слова В. О. Сухомлинського: «Учителю! Ми горимо і згораємо в ім'я того, щоб єднати людей узами добрих побажань. Щоб людині хотілося жити від того, що поряд із нею живуть люди. Учитель творить Людину!» [18, с. 117].

До цінностей педагога В. О. Сухомлинський відносив: любов до дитини, утвердження її, толерантність, свободу, рівність, людську гідність, довіру до дитини, чуйність, доброзичливість, уважність, духовну єдність. На його погляд, гуманізм передбачає піднесення людини й утвердження її в ролі найвищої соціальної цінності; а вияв любові характеризується такими якостями педагога, як відповідальність, почуття міри, повага, довіра, справедливість, вимогливість [2, с.3].

«Праця педагога – це насамперед напружена праця серця... й творчість розуму..., немає у світі важчої, виснажливішої для серця праці...» – писав він.

Учителі, за думкою В. О. Сухомлинського, – це «творці людських душ», «сіячі істинно людського», «світочі інтелектуального життя школярів», які повинні бути «взірцем людської досконалості». Влучними є його слова «...У наших руках – найбільша з цінностей світу – Людина. Ми творимо Людину, як скульптор творить сполучення статуї з безформного шматка мармуру: десь в глибині цієї мертвої брили лежать прекрасні риси, які належить добути, очистити від усього зайвого [31]. Тому передумовою успіху в педагогічній професії він уважав «талант любові до людини і безмежну любов до своєї праці і насамперед до дітей...» [30].

В. О. Сухомлинський говорив: «Вихователь – це особа, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства – розуму, думок, почуттів дітей, підлітків і юнацтва. Перед ним, з одного боку, моральні цінності, створені, вистраждані протягом століть, з другого – багатство народу, його майбутнє, його надія – молодого покоління. Вихователь творить найбільше багатство суспільства – людину. В цьому творенні найголовнішим є вміння знайти в моральних цінностях нашої Вітчизни і всього людства те, що треба вкласти в юні душі. Визначивши, що треба вкласти в юні душі, вихователь замислюється над тим, як настроїти своїх вихованців на сприйняття моральних цінностей» [31].

Ідеальним вчителем, на його думку, є педагог високого рівня педагогічної культури, якому властиві гуманізм, духовність, громадянськість, загальна культура, інтелект, якості дослідника, творчий підхід до справи, здатність до самовдосконалення, і подається всебічна характеристика складових педагогічної культури, показується їхнє переплетіння і взаємозв'язок. Головним критерієм оцінки культури праці вчителя В. Сухомлинський вбачав в умінні пробудити в дітях інтелектуальні почуття, радість пізнання. «...Вчитель має здійснювати свою владу над дитиною, щоб не зламати, не знеособити, а навпаки – тільки підносити, підтримувати її духовні сили, утверджувати її почуття гідності, формувати вміння самої дитини дорожити людиною, бути непримиренною, нетерпимою навіть до самої думки, що людині можна завдати лиха, образити її, принизити» [15].

Педагог-гуманіст вважав, що «... гуманний учитель – це та людина, яка з повагою ставиться до себе й до інших людей, колективу, суспільства» [2,с.3]. Педагог був переконаний, що без цього неможливі свобода особистості, усвідомлення нею гармонії прав і обов'язку, особистого щастя і праці в ім'я блага інших людей. Гуманістичні відносини вчителя і учнів передбачають: дбати про інших треба, без розрахунку на похвалу чи винагороду; творити добро для людей має стати звичкою, нормою поведінки, перетворитися на природну звичку. Він однозначно виступав проти зайвого порушення психіки школярів підвищеним тоном, перевантаженням, злорадством.

Крім того, В. О. Сухомлинський вважав, що педагог повинен перебувати у постійному пошуку своєї досконалості, який зумовлений не лише бажанням самотворчості, а й обов'язком, який на нього покладає суспільство: бути носієм високої моральної культури. «Твоя моральна культура, – писав

В. О. Сухомлинський, – визначається тим, наскільки глибоко ти усвідомлюєш для всіх людей потреби, наскільки свідомо орієнтуєшся на них у своїй особистій діяльності. Те, що добре людям, повинна стати твоєю моральною схильністю, твоєю потребою, прагненням, бажанням. Тільки за цієї умови ти станеш щасливою людиною» [22,с. 266.]. Він пов'язує моральну культуру педагога не лише зі здатністю, умінням збуджувати, формувати духовне начало в дитячій душі, привчати її до почуття індивідуальної і колективної відповідальності, але й із власним щастям.

Вважаємо, що моральна культура учителя Нової української школи включає такі моральні якості, як:

- духовність (гуманність, патріотизм, полікультурність, колективізм, альтруїзм);

- відповідальність (дисциплінованість, активність, працелюбність, старанність, бережливість);

- справедливість (розсудливість, чуйність, вдячність, вірність, принциповість);

- чесність (оптимізм, мужність, гідність, скромність, самостійність).

Цілком погоджуємося з думкою педагога-гуманіста, що «... від духовної культури учителя та його ідеального багатства залежить розум, здоров'я, щастя кожної дитини» [14].

У праці «Про всебічно розвинену особистість» В. О. Сухомлинський створив «азбуку моральної культури», зміст якої полягає в наступному: «роби все так, щоб людям, які тебе оточують, добре було»; «плати за людські блага та щасливе дитинство добром»; «будь добрим і чуйним до людей», «допомагай слабким і беззахисним», «допомагай товаришу в біді», «не завдавай людям прикрості», «поважай і шануй матір і батька...» [24, с.60-62]. Ці норми є обов'язковими в першу чергу для учителя.

Толерантність і людська доброта є визначальними ідеалами в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Він підкреслював, що моральна свідомість ґрунтується на гуманних почуттях. «Любов до учня» – вимога, якої учитель початкових класів зобов'язаний дотримуватись в кожному випадку спілкування з учнем. Педагог вважав, що гуманність неможлива без чуйності до людини, без доброзичливості. Доброзичливість, розумна доброта – ось що має бути атмосферою життя дитячого колективу, головним тонусом взаємовідносин педагога й дітей.

В. О. Сухомлинський вважав, що доброзичливість педагога означає уміння не допустити, щоб дитина стала поганою, застерегти її від помилкових кроків. Молодші школярі легко ранимі, мало підготовлені до життя, вони потребують любові та добре відчують її: любов вселяє в учня віру в те, що її зрозуміють і при всіх умовах віднесуться справедливо. Любов до дітей викликає відповідні почуття: любов до вчителя, турботу, людяність, вдячність. Разом з тим учитель початкових класів повинен бути вимогливим до дітей. Бути не вимогливим учителем простіше і легко, адже при цьому витрачається менше часу, праці, енергії. Про такого педагога може скластись думка, що він добрий, а інші

викладачі «злі». Але рано чи пізно виявляється кінцевий результат роботи такого учителя, і всі починають розуміти, він погано вчив, погано виховував.

На думку В.О.Сухомлинського, вимогливість починається з глибокої поваги до сил і можливостей дитини. Він вважав, що по-справжньому вимагати – це означає вміти зрозуміти і відчутти серцем, що учневі під силу, а що ні. До тієї межі, до якої дитина може піднятися при максимальному напруженні своїх сил, їй потрібно допомогти піднятися [6,с. 126]. Вимогливість педагога до себе – його відношення до своїх помилок і промахів в своїй роботі, це оцінка ним своїх якостей і гідності з точки зору суспільної цінності.

Педагог-гуманіст наголошує, що справжня духовна влада учителя над учнем досягається лагідним добрим словом. У праці «Методика виховання колективу» він наголошує: «Моя влада над дитиною – це здатність дитини реагувати на моє слово, яке може бути теплим і ніжним, ласкавим і тривожним, строгим і вимогливим, – і завжди мусить бути правдивим і доброзичливим. І чим ніжніші, тонші дитячі почуття, чим чутливіше відгукується дитяче серце на правду, красу, людяність, тим сильніше, могутніше моє слово, що виражає владу над дитиною. Я твердо вірю в те, що виховати дитину можна насамперед ласкою, добром» [28,с 617.]. В.О.Сухомлинський виступає проти будь-яких погроз, залякувань дитини. Продовжуючи свою думку, він підкреслює: «Здійснюючи владу над світом дитячих думок, почуттів, переживань, не можна ні на хвилину забувати про те, що в кожній дитині є добра воля, добрі наміри. Ніякого крику, ніяких погроз, ніяких намагань вжалити дитяче серце. Не можна перетворювати дитяче серце в лякливо пташку, що забилася в куток клітки і чекає розправи. Моя влада над дитиною тією мірою виправдана і тією мірою мудра, в якій я звертаюсь до добрих і діяльних сил її розуму її серця. Серце, чутливе до добра, ласки, справедливості, доброзичливості не потребує не те що крику, а й підвищення голосу» [20, с.638]. Отже, за кожним словом мають стояти доброта, сердечність і душевність.

Великий гуманіст постійно підкреслював, що вчитель повинен приваблювати вихованців, надихати їх своєю цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, переконань, морально-етичних принципів, інтелектуальним багатством, працьовитістю. Педагог виховує передусім своєю думкою, своїм мисленням. Місія учителя – бути провідником до вершин моралі, культури.

Проте був переконаний, що педагог має моральне право повчати дітей добру, якщо його власне слово не розходиться з ділом. Інакше він буде множити зло. «Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати. Не треба бути якимось ангелом, щоб мати моральне право виховувати справжню людину, треба самому бути справжньою людиною – жити правильно, любити людей, берегти свою гідність патріота, громадянина, трудівника, сина або дочки, матері або батька. Якщо ваше слово етичного повчання співзвучне з вашим внутрішнім духовним світом, одухотворене вашими переконаннями, воно, як магніт, притягує тих, хто втратив віру в людину, ви стаєте для них опорою і провідним вогником» [26, с. 284–287].

Заслуговують на увагу розроблені В.О.Сухомлинським правила «Десять не можна»: порівнювати з іншими; моралізувати; принижувати; загрозувати; вимагати обіцянок; нашкодити; використовувати фізичні покарання. Варто було б додати ще декілька заперечень для вчителя у педагогічній діяльності: не робити зауважень з приводу зовнішніх і внутрішніх недоліків в присутності інших; не нав'язувати свою точку зору, волю; не демонструвати зверхність над дітьми; не займатися особистими справами в робочий час; зганяти свій поганий настрій на дітях тощо.

Педагог-гуманіст виокремлює «Дев'ять негідних речей» [4]:

1. Негідно добувати своє благополуччя, радість, вітху, спокій за рахунок утисків, невлаштованості, горя, хвилювання іншої людини. Не давай себе скривдити, але й інших не кривдь...

2. Негідно залишати товариша в біді, небезпеці, проходити байдуже повз чуже горе, страждання

3. Негідно користуватися результатами праці інших, ховатися за чужу спину. Це сфера дуже тонких духовних відносин. Бути трудівником – честь, бути дармоїдом – безчестя.

4. Негідно бути боязким, розслабленим; ганебно виявляти нерішучість, відступати перед небезпекою, хникати.

5. Негідно давати волю потребам і пристрастям. Задовольняючи свої потреби, ти повинен проявляти благородство, стриманість, витримку. Це не тільки скромність. Це щось вище і значніше: владарюючи над своїми потребами і пристрастями, ти підносиш свою духовну суть.

6. Негідно мовчати, коли твоє слово – це чесність, благородство і мужність, а мовчання – легкодухість і підлість. Негідно говорити, коли твоє мовчання – чесність, благородство й мужність, а слово – легкодухість, підлість і навіть зрада. Як багато говорить про гідність людини її вміння бути мудрим володарем слова, майстром, що володіє цим тонким людським інструментом!

7. Негідно справжньої людини не тільки обманювати, лицемірити, плазувати, підлаштовуватися під чийось волю, але й не мати власного погляду, втратити своє обличчя. Огідно і гідко нашіптувати. Нашіптувати, обмовляти товариша – рівнозначно пострілу в спину.

8. Негідно легковажно кидатися словами, давати нездійсненні обіцянки.

9. Негідна надмірна жалісливість до самого себе, як і безжальне ставлення, байдужість до іншої людини. Негідне надмірне перебільшення особистих кривд, горя, страждання. Негідна слізливість. Людину прикрашає витримка. Сльози, розраховані на те, щоб викликати жалість близьких, не тільки принижують людину, а й послаблюють її здатність до самовиховання витримкою, благородством волі.

Василь Олександрович Сухомлинський у праці «Павлиська середня школа» писав, що чесність, совісність, справедливість, об'єктивність – це ті якості, що їх найбільше цінують вихованці в учителіві. Лише совість є внутрішнім контролером власної діяльності, мірилом відповідальності за свої вчинки. Совість стоїть в одному ряду зі словом сумління, яке означає почуття

усвідомлення моральної відповідальності за свою поведінку і вчинки перед собою й суспільством. «Сумління, – зауважував В.О. Сухомлинський, – це, образно кажучи, емоційний вартювий переконань» [23, с.145].

На думку В. О. Сухомлинського, педагог має бути мудрим. Мудрість вбачав передусім у здатності усе розуміти, а мудру любов до дітей визначав як вершину педагогічної культури, думки й почуттів. Він переконував, що сердечність, теплота, доброзичливість у ставленні до дитини – це те, що можна назвати добротою. Він стверджував, що далеко не кожен може бути вчителем. Ця професія потребує від людини великої душі, люблячого серця. «Професія учителя вимагає багато сердечності», – говорив В. О. Сухомлинський, – учитель повинен мати батьківську і материнську вибачливість до дитячого невміння керувати своєю волею; учителеві не можна бути холодною і байдужою людиною, оскільки учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється» [29, с.301.].

В. О. Сухомлинський вважав, що бути доброзичливим означає ставитися до дитини так, як ви поставилися би до власної дитини. Манери педагога мають бути гуманістично спрямованими. Вчитель не має права зашкодити психіці дитини ні поглядом, ні жестом, ні мімікою, ні словом. В. О. Сухомлинський вважав, що учителю, перш ніж робити дисциплінарне зауваження учневі, треба лагідно доторкнутися до його плеча чи покласти руку на голову, заглянувши в очі. Така поведінка вчителя буде воістину гуманна.

Вчитель – не тільки вчитель, але і учень; він постійно працює над собою. Вчитель, з одного боку віддає, а з іншого – як губка, вбирає в себе, бере все краще від життя, науки, літератури і це краще знову віддає дітям. Довіра і повага учнів приходять до вчителя не тільки за те, що він дає знання із свого предмета, а й тому, що він чесна людина, добрий щирий старший друг, вміє зрозуміти і відчувати особливості характеру кожного і вчасно надати допомогу. Отже, учитель повинен не тільки добре знати свою справу, а й мати ще чисту душу [27, с.163].

В. О. Сухомлинський зазначав, що гарний учитель – це, насамперед, людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати хорошою людиною, вміє дружити з дітьми, переймається дитячими успіхами і невдачами, знає душу дитини, ніколи не забуває, що сама була колись дитиною, учнем, студентом. А це і є педагог високої культури, справжній інтелігент. Це – людина, яка поєднує в собі високий інтелект, художній смак, моральну волю; здатна в будь-яких, як значних так і буденних обставинах, зберігати об'єктивність, гідність, благородство [5, с.38].

Василь Олександрович був педагогом, який реалізував ідеї гуманної педагогіки та понад усе в своєму житті ставив любов до дітей. «Дорогий мій колего, – говорив В. О. Сухомлинський, – щоб стати справжнім вихователем, треба пройти цю школу сердечності – протягом тривалого часу пізнавати

серцем усе, чим живе, що думає, з чого радіє й чим засмучується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей у нашій педагогічній справі» [25]. Він був переконаним, «щоб стати справжнім вихователем, треба віддати дітям серце» [25, с.17].

Висновки... Педагогічна спадщина Василя Олександровича Сухомлинського багатогранна і цінне джерело неперервного розвитку та вдосконалення професійної майстерності учителя. Кожне нове звернення до неї підтверджує її актуальність в умовах модернізації освіти, періоду реформування української школи.

Цікавим і корисним є його досвід роботи щодо створення школи радості для дітей і дорослих, заснованої на гуманістичних ідеях української народної педагогіки. У ній учителі були здібними до професійного та особистісного зростання, вільними від догм і стереотипів, вміло допомагали своїм вихованцям здолати відчуження від школи, завдяки їм учні йшли на уроки не з відразою і страхом, а з цікавістю та задоволенням.

Школи радості та інноваційних учителів потребують сучасні діти. Школа має бути місцем набуття досвіду і навчання в широкому значенні слова. Читати, писати, рахувати – це має бути не головним, а пріоритетним завданням виступає – задовольнити в процесі навчання психологічні, емоційні потреби дитини. Тому головне завдання Нової української школи – не вкласти в дитину максимум знань, а навчити її оперативно отримувати інформацію, яка потрібна буде їй у кожній конкретній ситуації, виховати її з інноваційним типом мислення, культури [10]. На наш погляд, вчителеві необхідно дбати про дітей, без розрахунку на похвалу чи винагороду; творити добро має стати нормою поведінки, перетворитися на просту звичку.

Дитина хоче, щоб її приймали, розуміли, допомагали, любили, сприяли і раділи успіхові, розвивали кращі моральні якості. Це формула гуманістичної освіти, яку зможе впровадити лише вчитель з високою моральною культурою.

У поглядах В. О. Сухомлинського учитель – це справедливий і чесний перед собою, своїми учнями і колегами, який спрямований на людину, здатний поважати і любити іншого, відчуває стан іншої людини, вміє налагодити контакт з кожним учнем; гнучкий, компетентний у педагогічній справі, який любить і уміє експериментувати, шукає нові форми і методи роботи; якому властиве позитивне сприйняття самого себе, учнів і колег та ін.

Саме таким би хотілося бачити учителя початкових класів Нової української школи. А це можливо, в першу чергу, якщо головним для учителя стане потенціал таких його цінностей, як спрямованість на людину, здатність поважати і любити іншого; тактовність, делікатність, милосердя, чуйність і доброта, доброчесність, терпимість, толерантність, чесність, гідність, душевна щирість, доброзичливість, почуття гумору, відповідальність, обов'язковість, благородство, великодушність, мудрість, вихованість, справедливість, громадянськість, патріотизм та ін. Тому необхідно переосмислити систему підготовки педагогічних кадрів; визначити нові вимоги до вчителів, не допускати до роботи з дітьми людей злих, байдужих, слабохарактерних.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеєнко С. Ціннісно-сміслові орієнтири, підходи і принципи функціонування гімназії-інтернату у світлі викликів нової української школи. *Філософія дитинства Януша Корчака. Фундаментальні потреби дитини в сучасному суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з педагогіки та дитячої психології, 7-8 квітня 2017 р. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С. 320-329.
2. Бех І. Д. Основоположник науки про вищі духовні переживання і цінності. *Освіта*. 8 жовтня 2014. С.3.
3. Бібік Н. Нова українська школа: poradnik для вчителя Київ : «Видавничий дім «Плеяди». 2017, 206 с. с.14.
4. Василь Сухомлинський «Дев'ять негідних речей» URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** (дата звернення: 03.09.2018).
5. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч.-метод. посіб. Львів : «Норма», 2005. 344 с.
6. Видатні українські педагоги: інформаційний довідник / авт.-упоряд. Л.В. Калуська. Тернопіль : Мандрівець, 2008. С. 113–176.
7. Дзюба В. Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах гуманістичного виховного простору. *Філософія дитинства Януша Корчака. Фундаментальні потреби дитини в сучасному суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з педагогіки та дитячої психології, 7-8 квітня 2017 р. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С.330-337.
8. И вот теперь заговорили об особенном поколении Альфа Особенности поколения Альфа: современные дети новой формации [Електронний ресурс]. URL: <http://tvoymalysh.com.ua/children/child-psychology/7434-osobennosti-pokoleniya-alfa-sovremennye-deti-novoy-formatsii.html> (дата звернення: 03.09.2018).
9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 15.04.2018).
10. Концепція Нової української школи: схвал. Кабінетом Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
11. Левовицький Тадеуш. *Професійна підготовка і праця вчителів: наукове видання* / Тадеуш Левовицький; переклад з польськ. А. Івашко. Київ-Маріуполь: Вид-во «Рената», 2011. С.79.
12. Макаренко А., Сухомлинський В. Видатні майстри педагогічної праці URL <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/pedagog/13799/> (дата звернення: 03.09.2018).
13. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я: навч. посіб. В.М. Оржеховська. 2-ге вид., доп. Черкаси, 2007. 216 с. С.55-57.
14. Педагогічна культура викладача вищого навчального закладу URL <https://studfiles.net/preview/4474266/page/4/>.
15. Педагогічні концепції ХХ століття URL https://studopedia.su/8_57183_pedagogichni-kontseptsiyi-xx-stolittya.html

16. Психологія вищої школи: курс лекцій / укл. Н.В. Казакова. Хмельницький: Вид-во ПП «А.В. Царук», 2017. 334 с. С.17.
17. Сватко Г. Інклюзивний підхід як основа освіти для виховання дітей // Філософія дитинства Януша Корчака. *Фундаментальні потреби дитини в сучасному суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з педагогіки та дитячої психології, 7-8 квітня 2017 р. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. с. 340.
18. Стахів Л., Плахова С. Втілення ідей В.О.Сухомлинського в сучасній загальноосвітній школі // Молодь і ринок № 5(64). 2010. С.117- 122..
19. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 5. Київ : Радянська школа, 1977. С. 284-287.
20. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 1. Київ : Радянська школа, 1977. С. 617.
21. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5-ти т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 3. 283 с.
22. Сухомлинський В. О. Особистість учителя, педагогічний колектив і всебічний розвиток вихованців. Вибрані твори : в 5 т. Т. 1. К.: Рад. школа, 1976. С. 266.
23. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа. Вибрані твори: В 5 т. К., 1976-1980. Т.4.
24. Сухомлинський В. О. Про виховання всебічно розвинутої особистості / Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 1. Київ : Радянська школа, 1976. С. 55–208.
25. Сухомлинський В. О. Про виховання всебічно розвинутої особистості // Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. Т.1. Київ : Радянська школа, 1976. С.55-208.
26. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані педагогічні твори : в 5 т. К., 1977. Т.1. С.5-279.
27. Сухомлинський В.О. Слово про слово / Василь Олександрович Сухомлинський. Вибрані твори: В 5 т. Київ, 1976-1980. Т.5.
28. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві / Василь Олександрович Сухомлинський. Вибрані твори: В 5 т. Київ, 1976-1980. Т.2.
29. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою // Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т.5. Статті. С.255-269.
30. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 2. – 149 с.
31. Сухомлинський В. О. Як любити дітей / Сухомлинський В. О. // Вибрані твори : в 5 т. Т. 5. Київ : Радянська школа, 1977. С. 299–301.
32. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. К., 1976-1980. Т.3.
33. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник / ред. О.В.Сухомлинська. Київ : Либідь, 2005. Т.2. С. 380-388.
34. Учитель – людина, яка може робити важкі речі легкими. Вислови

відомих педагогів URL: http://vstyp.blogspot.com/2013/11/blog-post_47.html (дата звернення: 03.09.2018).

35. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / Константин Дмитриевич Ушинский : В 11 т. Т. 6. М., 1959. С.63. С.63.

Людмила Андріївна Машкіна

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Особистісно орієнтована педагогіка ХХІ століття потребує переосмислення і творчого використання педагогічної спадщини різних історичних епох і цивілізацій. У ретроспективному аналізі, узагальненні й упровадженні історичного досвіду, який увібрав у себе в ідейному плані загальнолюдські ідеали добра, краси, істини, закладено великий потенціал щодо осмислення шляхів становлення й розвитку національної системи освіти, в т. ч. дошкільної.

На сучасному етапі духовного відродження педагогічна спадщина Василя Олександровича Сухомлинського набуває особливої актуальності, оскільки сприяє розв'язанню таких педагогічних завдань, як формування національної гідності, піднесення людини, яка утверджує в собі свідому громадянську позицію.

Теоретична, літературно-педагогічна творчість і практична діяльність видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського ввійшла до історії вітчизняної педагогічної думки помітною сторінкою, його педагогічні, публіцистичні і літературні праці та вчительський досвід значно вплинули на практичну діяльність школи, збагатили педагогіку України новими положеннями і думками.

В численних педагогічних виданнях багатьох країн світу з'являються популярні та критично-аналітичні статті, окремі брошури і навіть книги, присвячені теоретичній спадщині і практичній діяльності визначного педагога, а в Україні складається своєрідна школа сухомлинознавства, що об'єднує авторів праць про добротворця – В.О. Сухомлинського.

Якби він не написав жодного літературного твору, а тільки мудрі свої педагогічні праці, все одно залишився б письменником. Якби не написав жодної наукової праці, все одно залишився б великим педагогом. А він, на наше щастя, був і великим педагогом, і великим письменником.

Народився Василь Олександрович Сухомлинський 28 вересня 1918 р. у селі Василівка Онуфріївського району Кіровоградської області (за тогочасним адміністративно-територіальним поділом – Василевська волость Олександрійського повіту Херсонської губернії) у незаможній селянській родині. Батько його, Олександр Омелянович, працював по найму як тесляр і

столяр у поміщицьких економіях та заможних селянських господарствах. Після встановлення радянської адміністрації в Україні був активістом колгоспного життя у селі, брав участь у керівництві кооперацією та місцевим колгоспом, виступав у пресі як сількор, завідував колгоспною хатою-лабораторією, керував трудовим навчанням учнів (з деревообробної справи) у семирічній школі. Мати майбутнього славетного педагога, Оксана Юдіна, працювала в колгоспі. Разом з Олександром Омеляновичем вона виховала, крім Василя, ще трьох дітей – Івана, Сергія та Меланію. Всі вони стали вчителями [8].

Василь Сухомлинський навчався спочатку (1926-1933) у Василевській семирічці, де був одним із кращих учнів. Влітку 1934 р. він вступив на підготовчі курси при Кременчуцькому педінституті і того ж року став студентом факультету мови та літератури цього вузу. Проте через хворобу 1935 р. змушений був перервати навчання в інституті. Сімнадцятирічним юнаком розпочав Василь свою практичну педагогічну роботу. У 1935-1938 рр. він викладав українську мову і літературу у Василевській та Зибківській семирічних школах Онуфріївського району. У 1936 р. Сухомлинський продовжив навчання на заочному відділі Полтавського педагогічного інституту, де спершу здобув кваліфікацію вчителя української мови і літератури неповної середньої школи, а згодом – і викладача цих же предметів середньої школи (1938). Згадуючи цей час, Василь Олександрович писав: «Мені випало щастя два роки вчитися в Полтавському педагогічному інституті... кажу – випало щастя, бо нас, двадцятирічних юнаків та дівчат, оточувала в інституті атмосфера творчої мислі, допитливості, жадоби знань. Я з гордістю називаю Полтавський педагогічний інститут своєю Альма-матер...» [42]. З 1938 р. і до початку Великої Вітчизняної війни Василь Олександрович працював в Онуфріївській середній школі учителем української словесності, а через деякий час – і завідуючим навчальною частиною школи. Війна внесла свої корективи у розмірений ритм життя: у липні 1941 р. Василя Олександровича було призвано до війська. Закінчивши військово-політичні курси у Москві, одержав військове звання молодого політрука, а з вересня 1941 р. він – політрук роти у діючій армії. 9 лютого 1942 р. в бою за село Клепініно під Ржевом дістав тяжке поранення і понад чотири місяці лікувався в евакогоспіталях.

З червня 1942 р. до березня 1944 р. В.О. Сухомлинський працював директором середньої школи і вчителем російської мови та літератури у селищі Ува Удмурдської АРСР. Навесні 1944 р. Василь Олександрович разом з дружиною Г. І. Сухомлинською виїжджає на Україну, в щойно визволений Онуфріївський район Кіровоградської області. Упродовж чотирьох років він працював завідуючим районним відділом народної освіти і одночасно викладав у школі. Саме в цей період Василь Олександрович дебютує у пресі – онуфріївській районці «Ударна праця» та обласній газеті «Кіровоградська правда» – із статтями на педагогічні теми. Найперша його публікація – «Перед новим навчальним роком» – з'явилася 25 серпня 1945 р. в «Ударній праці».

1948 р. В.О. Сухомлинського призначають, на його прохання, директором Павлівської середньої школи. Цим навчальним закладом він керував до останку життя, двадцять три роки у Павлівші стали найпліднішим періодом його науково-практичної та літературно-публіцистичної діяльності. Василь Олександрович доклав чимало зусиль, аби піднести пересічну сільську школу на рівень найкращих у тодішньому СРСР загальноосвітніх навчальних закладів, щоб перетворити її на справжню лабораторію передової педагогічної думки і якнайповніше узагальнити набутий досвід. І він досяг поставленої мети, насамперед завдяки власній винятковій працьовитості, постійному творчому горінню, твердій, безкомпромісній вимогливості як до себе, так і до всього педагогічного колективу. Починаючи з 1949 р. Василь Олександрович виступає не тільки у місцевій періодиці, а й у республіканських та всесоюзних виданнях. У першій половині 50-х років його починають друкувати педагогічні видання тодішнього «соціалістичного табору». 1955 р. він успішно захищає у Київському державному університеті кандидатську дисертацію на тему «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи», а через рік з'являється його перша велика монографія «Виховання колективізму у школярів» [48].

Наприкінці п'ятдесятих років виходить друком одна за одною такі ґрунтовні праці В.О. Сухомлинського, як «Педагогічний колектив середньої школи» та «Виховання радянського патріотизму у школярів». Даниною тогочасній ідеології була книга педагога «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959). На найвищій щабель своєї педагогічної творчості Василь Олександрович піднявся у шістдесяті роки. Саме тоді з особливою виразністю і силою проявився його яскравий і самобутній талант педагога-дослідника й педагога-публіциста, саме у ті роки написав він найкращі книги, статті, художні твори для дітей та юнацтва. До найголовніших, найґрунтовніших творів В.О. Сухомлинського, опублікованих починаючи із 1960 р., належать: «Як ми виховали мужнє покоління», «Духовний світ школяра», «Праця і моральне виховання», «Моральний ідеал молодого покоління», «Сто порад учителеві», «Листи до сина», «Батьківська педагогіка», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» і особливо – «Павлівська середня школа» та «Серце віддаю дітям» (1969). Остання праця витримала вже кільканадцять видань, вона була удостоєна першої премії Педагогічного товариства УРСР (1973) і Державної премії УРСР (1974) [48].

На високу оцінку заслуговують і праці В. О. Сухомлинського, які з'явилися окремими виданнями вже після смерті талановитого педагога: «Народження громадянина», «Методика виховання колективу», «Розмова з молодим директором школи», «Як виховати справжню людину» [45].

Віддаючи багато енергії вчительській роботі, створюючи фундаментальні педагогічні твори, В.О.Сухомлинський водночас виступав і як активний громадський діяч, систематично проводив культурно-освітню роботу серед населення Павлівша, брав діяльну участь у численних науково-педагогічних конференціях, симпозіумах, сесіях, нарадах, семінарах. Не обійшло його й

офіційне визнання: з 1957 р. В.О.Сухомлинський – член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, з 1958 р. – заслужений учитель УРСР. У 1968 р. йому присвоїли звання Героя соціалістичної праці. Того ж року він був обраний членом-кореспондентом АПН СРСР. 2 вересня 1970 р. серце Василя Олександровича Сухомлинського перестало битися. Втім, фізична смерть не поклала край життю його творчих надбань, не зупинила його жертвовного служіння школі, учительству, вітчизняній педагогічній науці. «Людина, – любив повторювати педагог, – народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний». Ці проникливі слова можна і треба віднести й до самого Василя Олександровича, адже саме вони були тим категоричним імперативом, якому завжди і всюди слідував він у своєму недовгому, але яскравому і напрочуд плідному житті педагога. Все найцінніше, створене ним, назавжди увійшло до скарбниці вітчизняної педагогіки та національної духовної культури.

Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення людям добра. Цій проблемі присвячено більшість робіт педагога. На його думку, ідея людяності насамперед реалізується через розвиток всіх потенціальних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Всебічно розвинена особистість втілює в собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Педагог наголошував, що працюючи над втіленням в практику ідеї всебічного розвитку, ніколи не можна досягти однакової межі інтелектуального збагачення, пізнання, духовного удосконалення. Ця нерівність визначається природою дитини, її родинним оточенням, соціальним середовищем. Зрештою цю нерівність відчують і самі діти, і часто у них, особливо під впливом наслідків навчання, з'являється почуття меншовартості. Як гуманіст, В. О. Сухомлинський засуджує діяльність учителів, яка призводить дітей до таких висновків. Кожна людина повинна бути щасливою, вважає педагог, і в цьому їй має допомогти школа. Духовне життя школи і її вихованців не повинно обмежуватися, вичерпуватися самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати культуру бажань, необхідно, вважав В.О. Сухомлинський, навчити школярів азбуці моральної культури.

У праці «Як виховати справжню людину» подається моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. В ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів, як, наприклад, 14 Законів дружби, «Десять не можна», «Дев'ять негідних речей» та ін., що складають азбуку моральної культури. В ній розкриваються зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо. На підставі багаторічної практичної роботи в школі автор у

цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність і т. ін. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя [9].

Переконливо викладається і методика найтонших сфер морального життя людини – материнського і батьківського виховання, ставлення до батьків, старших членів родини, померлих.

Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим надійним каменем педагогічної системи В. О. Сухомлинського є виховання у кожного вихованця поваги до самого себе. Він вважав, що до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе – немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько. На його думку, повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості і великого інтелекту педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовувані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи. Педагог з боєм зауважує, що «на жаль, у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих помилок» [43, с.120].

Виховання дітей 6-10 років В.О. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам дітей вчити добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, вчителів, дорослих. Дитина не повинна вирости байдужою, нечулою, черствою, вона має зрости у постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм. У своїх працях педагог переконує, що у процесі творення людям добра виховується в юних людяність, сердечність[47].

Формуванню тонких сердечних людських взаємин у Павлівській школі служила вся педагогічна система. Педагог засуджує всездозволеність, розгнuzданість поведінки і вчинків, наполягає на культивуванні осмисленої поведінки, яке є проявом витонченості внутрішнього світу школяра. Яким має бути ставлення дітей до інших людей, як їм домогтися моральної виправданості й обґрунтованості своїх вчинків – вчать юне покоління моральні сентенції В.О. Сухомлинського, які є не заборонаю чи дозволом чогось. Це виплекані педагогом щирі, мудрі поради, що йдуть від серця до серця і породжують розумові, моральні, естетичні почуття. Зокрема :

«Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожен твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим що можна. Перевіряй свої вчинки... Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [22, с.5].

«Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити... Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працьовитих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу» [22].

«Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним, ... товаришу в біді. Не завдавай людям прикrostі. Поважай та шануй матір і батька, вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею» [22].

Як бачимо, ці та інші мудрі моральні сентенції написані просто, переконливо, вони легко запам'ятовуються, спонукають до роздумів, доброчинності.

Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опановувати духовні цінності свого народу, розуміти мету і сенс життя.

Однією з проблем ідеї всебічного розвитку є підготовка учнівської молоді до праці. Педагога хвилювало те, що діяльність школи оцінювалася кількістю випускників, які вступили до вищих навчальних закладів. При такому підході до роботи школи в учнів формувалося негативне ставлення до «чорнової» буденної праці хлібороба чи робітника. В. О. Сухомлинський підкреслював, що буденної і якоїсь звеличеної праці не буває. Кожна праця вимагає індивідуальних здібностей, таланту, обдарування, докладання фізичних і духовних зусиль. Той, у кого виховано зверхнє ставлення до «чорнової» роботи, ніколи не зможе добитися значних успіхів у жодному виді діяльності. Праця, у тлумаченні В. О. Сухомлинського, не просто виконання трудових операцій із затратою певної кількості енергії – це елемент духовного життя. Звідси впливає закономірність: чим вищий рівень духовного життя дитини, тим більшу радість приносить праця. У ній розкриваються здібності, обдарування, талант, утверджується почуття людської гідності [61].

У численних своїх виступах на наукових конференціях і нарадах, на семінарах, педагогічних читаннях і на зустрічах з учительською громадськістю («Бесіда з марійськими вчителями» (1967 р.), «Про трудове виховання» (1969 р.), «Завдання у вихованні дітей» (1970 р.) та ін., що збереглися завдяки запису на плівку) В. О. Сухомлинський пристрасно і переконливо стверджує думку про трудове виховання учнівської молоді як мірило моральності підростаючого покоління і всього суспільства.

У системі Сухомлинського велика роль приділяється природі, як об'єкту пізнання, сфері активної діяльності, відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим В.О. Сухомлинський дійшов висновку, що природа сама собою не виховує, а виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Цей висновок став основним принципом в організації праці учнів Павлівської середньої школи: «Ми прагнемо того, щоб усе життя вихованців було сповнене творіння в світі природи. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожен наш вихованець за роки навчання в школі не перетворив кілька десятків квадратних метрів мертвої глини, мертвого пустиря в родючу землю! [58]»

У Павлівській середній школі збереження і примноження природних багатств стало провідною, головною стороною трудового життя учнівського колективу і кожної особистості. У цій школі становлення колективу, власне, з

того і починається, що дітей об'єднує піклування про живу природу. За традицією, яка склалася у школі, колектив першокласників закладає свою маленьку шкільку, доглядає за плодовими деревцями, посадженими першого року навчання. З першого року шкільного життя починається й догляд за полезахисними лісонасадженнями, які відіграють велику роль у малолісних районах Півдня. Уже в 10-11 років діти переживають перше громадянське почуття гордості, коли вони бачать цінності, створені їхніми руками: посаджені маленькі саджанці стають гіллястими деревами, плодові дерева й виноград починають плодоносити [16].

У своїх працях «Павлиська середня школа», «Школа і природа», «Природа, праця, світогляд» та ін. В. О. Сухомлинський підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути перш за все піклування про збереження родючості ґрунту. Посильна участь учнів у боротьбі з руйнівною стихією є школою громадянства, змужніння та господарництва, що, як зазначає педагог, вчить дітей пізнавати ціну праці, землі і хліба [33].

Гуманізм В. О. Сухомлинського особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання учнів. Розумову працю дітей педагог розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

Розв'язання проблеми міцних осмислених знань можливе за умови напруження власних зусиль, досягнення працею успіху, радості розумової праці – цих трьох сходинок на шляху пізнання.

Навчальну діяльність Сухомлинський розглядав як необхідну умову формування духовно багатой особистості. Вона (діяльність) має бути активною і творчою, чому допомагають спеціальна організація розумової праці на уроках і в позакласний час, включення учнів до творчості, пошуково-експедиційної роботи тощо. Обстоюючи необхідність на кожному уроці вольових зусиль, емоційного пробудження розуму дитини, інтелектуального натхнення учнів у пошуковій діяльності, Сухомлинський водночас засуджує псевдоноваторські ідеї щодо ефективності навчання, створення обстановки постійного розумового напруження на уроці.

Оригінально розглядав В. Сухомлинський проблеми організації навчально-виховного процесу з учнями молодшого шкільного віку. За рік до систематичного навчання в школі у Павлиській середній школі взяли на облік 6-річних дітей. Це було потрібно, щоб пізнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці. Сухомлинський вважав: перш ніж давати знання, треба навчити дітей думати, сприймати, спостерігати. За цей же час треба добре вивчити індивідуальні особливості здоров'я майбутнього першокласника. Ці завдання педагог успішно вирішував у «Школі радості» – об'єднанні дошкільнят. Заняття під блакитним небом, де здійснювалися мандрівки в природу – джерело мислення й мови, розвиток думок, почуттів, бажань, поглядів засобами казки, оповідань, подорожі до першоджерел живого слова, у світ праці, створення куточку мрії,

турбота про живе і прекрасне – ці та інші знахідки талановитого педагога збагатили арсенал виховних засобів багатьох вчителів і вихователів дошкільних закладів.

У початковій школі педагог домагався того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засудив навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування та одноманітності.

У 1 класі він взагалі не визнає «чистих» уроків читання, письма, математики тощо. У роботі «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович ділиться своїм досвідом: «Як тільки діти починали втомлюватись, я переходив до іншого виду роботи». Могутнім засобом урізноманітнення праці було малювання. «Ось я бачу, що читання починає стомлювати дітей. Кажу: «Розгорніть, діти, свої альбоми, намалюємо казку, яку ми читаємо». Зникають перші ознаки втоми, в дитячих очах радісні вогники, одноманітна діяльність змінилася творчістю». Це ж стосується й інших уроків [49].

Навчання в «зелених класах», складання книжок-картинок про природу, подорожі на природу, проведення уроків мислення, використання і розв'язування задач із «живого задачника», кімната казки, острів чудес, куточок краси, використання в духовному житті пісні, книжки, проведення свят Матері, троянд, польових квітів, праця в Саду Матері, написання дітьми оповідань, казок – ці та інші знахідки педагога сприяють розумовому розвитку дітей, засвоєнню духовних цінностей свого народу.

Все життя і діяльність початкових класів і молодших школярів вдома і школі мусить будуватись, як вважав В.О. Сухомлинський, з урахуванням народних традицій трудового, родинно-сімейного, морально-етичного та духовного виховання, на його думку, має будуватися на активному залученні до виробничої, обслуговуючої, інтелектуальної праці, радості у поєднанні з батьковою і материною любов'ю... Загальновідомі традиції Павлівської школи, керованої В. О. Сухомлинським, з трудового виховання та інших рис майбутнього громадянина, що робить людину духовно багатою, гармонійно розвиненою, яка своєю поведінкою, практичною діяльністю, світоглядною позицією повністю відповідала б законам і закономірностям національної ментальності й стала б носієм генетичної пам'яті українського народу [54].

Особливу увагу звертав педагог-гуманіст на специфіку роботи з дітьми із заниженою здатністю до навчання. З такими дітьми треба працювати тонко, делікатно, з індивідуальним підходом. Ці діти не повинні відчувати своєї неповноцінності. Таких учнів В. О. Сухомлинський вважає найтендітнішими, найніжнішими квітами в безмежно різноманітному квітнику людства. Адже не їхня вина в тому, що вони прийшли до школи кволими, слабкими, з недостатньо розвиненою здатністю до розумової праці. Шляхом досліджень фізичного і розумового розвитку неуспішних і відстаючих дітей у Павлівській школі В. О. Сухомлинський дійшов висновку, що у 85 % невстигаючих і відстаючих головна причина відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і вдома, другорічництва – поганий стан здоров'я. Отже, таким дітям

пропонується особливий режим навчальної роботи, який підкріплюється заходами щодо зміцнення організму.

В. О. Сухомлинський дає поради вчителям не захоплюватися модними прийомами так званого ефективного, оптимістичного, комплексного, прискореного навчання тощо, в основі яких лежить погляд на рядову дитину як на електронний механізм, здатний без кінця засвоювати і засвоювати. Дитина – жива істота, її мозок – найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо і обережно [49]. Діти з ослабленим здоров'ям найбільше піддаються дидактогенії – шкільним неврозам. Постійні різкі стрибки на уроках – збудження і гальмування, несправедливе ставлення вчителя чи батьків до навчальної роботи учня прискорюють психічні розлади. Особливо негативно впливає на організм дитини несправедлива оцінка вчителя: «Важко уявити щось інше, що більше спотворює душу дитини, ніж емоційна товстошкірість, породжена несправедливістю. Відчуваючи байдуже ставлення до себе, дитина втрачає чутливість до добра і зла. Вона не може зрозуміти, що в людях, які її оточують, Добро і що Зло. В її серці поселяються підозра, зневіра в людей, а це – найголовніше джерело озлобленості» [49]. На підставі багаторічного досвіду В. О. Сухомлинський робить висновок, що оцінка – найгостріший інструмент. Він дає поради вчителям щодо використання оцінки: оцінка має відбивати радість успіху в навчанні, вона ставиться тільки за позитивні результати, оцінювання знань варто проводити не за одним, а за декількома видами роботи учня тощо [49].

Висока гуманістична позиція В. О. Сухомлинського виявилася і в його ставленні до сім'ї. Він вважав, що гармонійний, всебічний розвиток можливий лише за умови, коли школа і сім'я будуть діяти одноставно і стають одностайними у спільній роботі. У багатьох своїх творах педагог показав, як розвиток особистості залежить від культури батька й матері, як пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

У зв'язку з тим, що не всі батьки готові виконувати свої батьківські обов'язки, педагог рекомендує створити «Батьківські школи». У практиці такої школи, створеній при Павлівській середній школі на Кіровоградщині, діяло сім груп, до яких входили батьки за такими ознаками: батьки-молодята, батьки дітей дошкільнят, батьки учнів I-II класів, III-IV класів, V-VIII класів, VIII-XI класів та батьки, діти яких мали відхилення в розумовому і фізичному розвитку. Заняття в «Батьківській школі» проводилися регулярно, двічі на місяць. До роботи з батьками залучалися керівники школи, вчителі, лікарі, практикувалися виступи батьків з досвіду сімейного виховання [25].

В. О. Сухомлинський високо цінував роль Батька і Матері, старших у сім'ї, стверджуючи: «Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові і волі в її духовному світі»; «...батько народжує і виражає, продовжує, розвиває себе в своєму синові й дочці, вливаючи своє духовне начало з духовним началом матері» [41]. Така висока оцінка місії матері і батька збігається з народно-педагогічним уявленням про роль батьків.

Розвиваючи культ жінки-Матері, започаткований у вітчизняній педагогіці Т. Г. Шевченком, В. О. Сухомлинський на практиці розробляє систему роботи з утвердження цього культу в духовному житті дітей.

Успіхам у практичній педагогічній і творчій науково-педагогічній діяльності В.О. Сухомлинського сприяло глибоке знання народної педагогіки. Вийшовши з глибин народу, він усвідомив можливості народної педагогічної мудрості в навчанні та вихованні учнівства. У багатьох своїх творах педагог радив учителям, батькам брати в користування усе цінне, створене народною педагогікою і створювати умови правильного виховання дітей, які століттями діяли в українських родинах. В. О. Сухомлинський широко використовував казки, оповіді, приказки і прислів'я, пісні, народні традиції і обряди у повсякденній вчительській роботі, у своїх творах показував їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді. Так, у праці «Серце віддаю дітям» він надає казці таку роль: «Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена у яскравих образах. Казка – благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу». Така ж висока оцінка у вихованні дітей дається народній пісні, традиціям тощо [47].

У багатій спадщині В. О. Сухомлинського окремо слід зазначити педагогічні казки для дітей, які окремими виданнями обнародовані уже після смерті їх автора.

Педагогічні казки В. О. Сухомлинського – дивосвіт малят, розкритий очима мудрого наставника, який не повчає дітей, не спонукає чи захочує їх, а просто йде поруч дітлахів, інколи ніби ще й десь за молодшими школярами, радіючи разом з ними кожному новому відкриттю.

Педагогічні казки В. О. Сухомлинського нібито опосередковано, непомітно зовні, але активно й ефективно виховують у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку найкращі людські почуття щирості і любові до всього прекрасного, формують перші навички людяності у взаєминах між юними особистостями.

У центрі уваги видатного педагога – діяльність вчителя, його проблеми, культура спілкування з дітьми, педагогічна майстерність, духовність, підготовка вчителів у навчальних закладах тощо. «Сто порад вчителю» – праця, яка має стати постійним порадищем вчителя, як і інші його визначні твори, що мають пізнавальне значення для освітніх працівників, педагогічної громадськості.

Розглядаючи діяльність вчителя, В. О. Сухомлинський вважав, що джерелом його творчої індивідуальності є книга, особиста бібліотека, її призначення полягає в тому, щоб вводити вихованців у світ книги. Педагог називав бібліотеку найважливішою складовою своєї педагогічної системи. У бібліотеці В. Сухомлинського був золотий фонд світової культури: художні

твори найвидатніших письменників усіх народів, література про людей і людство; з мистецтва, з різних галузей природничих знань і математики, фізики, хімії, біології, геології, мінералогії, астрономії, медицини. Окремо у бібліотеці були представлені книги про мови народів світу, посібники для самостійного вивчення мов, словники, книги іноземними мовами тощо [49].

В.О. Сухомлинський радить вчителю мати свою особисту бібліотеку, аби можна було повсякденно користуватися книгами, читати й перечитувати їх, щоб вводити у світ книг своїх вихованців. У статті «Моя педагогічна система» він пише: «Я не уявляю собі скільки-небудь сильного впливу на своїх вихованців, якби кожен з них поступово не був уведений у цей чудовий світ – світ книги» [49, с.120].

Отже, у творчій спадщині В.О. Сухомлинського розглядаються проблеми змісту освіти, мотивів пізнавальної діяльності, методики навчання дітей, контролю і керівництва навчально-виховним процесом, підготовки вчителя та багато інших. Хоч вони і не є новими в українській педагогіці, проте педагог бачив у них нові проблеми та підходи до їх вирішення, що є прикладом творчого підходу до теорії і практики виховання.

Великий український педагог В. О. Сухомлинський у своїх працях торкався широкого кола питань. Серед них: значення сім'ї у вихованні дитини, підготовка дітей до школи, навчання дітей читанню, грамоти, моральне, естетичне, фізичне виховання особистості, розвиток мови дітей, значення природи у вихованні дітей, індивідуальний підхід педагога до кожної дитини та багато іншого.

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – джерело вдосконалення майстерності і вихователів, і вчителів. Нині ми бачимо особливо актуальні його думки щодо суспільно-сімейного виховання. Сім'я, зазначав Василь Олександрович, з її взаєминами між дітьми і батьками – перша школа інтелектуального, морального, естетичного і фізичного виховання. У духовному і морально-естетичному багатстві сімейного життя він вбачав найважливішу умову успішного розвитку дитини вдома, в дитячому садку і в школі.

Теоретик і практик виховання твердо обстоював свою позицію: щоб надавати дійову допомогу батькам і здійснювати педагогічне керівництво вихованням у сім'ї, треба насамперед глибоко і всебічно знати її.

Глибоко переконаний у тому, що без знання дитини нема школи, нема виховання, нема справжнього педагога і педагогічного колективу, В. О. Сухомлинський вивчав інтелектуальну і моральну атмосферу у родині вихованців, оскільки багато бід і прикростей, які переживають діти, сягають своїм корінням у домашнє життя, сімейний побут. У Павлівській школі знайомитися з дітьми починали задовго до того, як вони ставали першокласниками. Це давало змогу вчителям ефективно впливати на виховання дитини в сім'ї, а пізніше залучати батьків до участі у житті дитячого колективу, викликати у них потребу підвищувати свою педагогічну культуру [38].

Вивчення вікових та індивідуальних особливостей дітей, умов життя в сім'ї, стану їхнього здоров'я, духовного світу – це, на думку Василя Олександровича, лише початок шкільно-сімейного виховання, а вчителі і вихователі повинні постійно звертатися до сім'ї як до того сприятливого ґрунту, що на ньому росте, розвивається, виховується дитина.

Вихователі повинні знати душу вихованця, бачити і відчувати його внутрішній світ, вірити в можливість його успішного розвитку. Вони зобов'язані не лише вміти «розуміти серцем» те, чим живуть діти, що думають, але й «вживатися в світ дитинства» і вчити цього батьків. Проте світ сім'ї складний, нюанси взаємин у ній не лежать на поверхні і не завжди можуть бути помічені. Рівень освіченості батьків, на жаль, також не завжди адекватний їхній вихованості. У деяких родинах відсутня атмосфера дружби між обома батьками, між ними і дітьми бракує взаємоповаги. А значить, справедливо зауважував Сухомлинський, що у таких сім'ях неможливе щасливе життя дитини [6].

Батьківський дім – це велика школа моральності, де діти опановують важливу науку батьків і матерів. І якщо ця наука правильна, вона служитиме вихованню таких моральних якостей, як правдивість, доброта, чесність, вірність та ін. Вплив матері і батька на формування особистості дитини величезний, обоє однаковою мірою повинні створювати й утверджувати у сім'ї сприятливий мікроклімат.

Стурбовано, з гіркотою і гнівом писав В. Сухомлинський про тих, хто не зумів виконати свій святий обов'язок – бути батьком і матір'ю. Замислювався, як допомогти хлопчикам і дівчаткам із сімей, де зруйновано гармонію між батьками, адже це ґрунт, на якому виростає «важка» дитина.

Педагога глибоко хвилювала доля таких дітей. Він вважав, що для з'ясування причин важковихованості необхідні глибокі знання психології. З цією метою ним була створена у школі спеціальна психологічна комісія, яка згодом стала постійним семінаром, що об'єднав усіх павлівських учителів. Заняття проводилися кожні півтора місяця. На них аналізувалися психолого-педагогічні особливості поведінки, праці, навчання дітей, їхні взаємини зі старшими, розглядалися надбання науки і практики з даної проблеми, успіхи й недоліки у роботі школи, висловлювалися пропозиції щодо вдосконалення виховання і навчання у сім'ї і колективі, обговорювалися педагогічні характеристики учнів або дошкільників. Учителі ділилися спостереженнями за дітьми і середовищем, у якому формувалася особистість, подавали результати періодичних медичних обстежень [47].

Вивчення сім'ї – важлива ланка суспільно-родинного виховання. Її метою є ознайомлення з матеріальними умовами внутрішньосімейного життя і психологічного клімату; визначення рівня педагогічної культури батьків, позитивного досвіду сімейного виховання; з'ясування труднощів, з якими зустрічаються батьки; здійснення диференційованого та індивідуального впливу на них. В. О. Сухомлинський постійно нагадував педагогам, що на дитину впливає багато людей і явищ життя, на неї впливають мати, батько,

шкільні товариші, так зване «вуличне середовище», прочитані книжки й переглянуті кінофільми, про які ви й не знаєте, зовсім не передбачена зустріч з людиною і т. ін. Вплив на дитину може бути позитивним і негативним. Трапляються сім'ї, в яких важка гнітюча обстановка накладає незгладимий відбиток на все життя людини. Найважливіше завдання педагогів – боротися за людину, переборювати негативні впливи і давати простір позитивним [26].

В. О. Сухомлинський завжди виступав за справедливі гуманні стосунки між батьками і педагогами, бо від цього залежить самопочуття дитини і в дитячому садку, і в школі: «Дитина – дзеркало сім'ї. Як у краплині води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька. Завдання школи і батьків – дати кожній дитині щастя» [48, с.315].

Отже, наголошував Василь Олександрович, щоб добре вчити дітей, треба добре знати сім'ю – батька, матір, братів, сестер, дідусів і бабусь.

Вивчення творчого шляху та педагогічної спадщини видатного педагога В. О. Сухомлинського показує, що він постійно шукав нові шляхи розв'язання актуальних і важливих проблем, які стоять перед сучасною школою. Однією з таких проблем була і лишається підготовка шестирічних дітей до навчання в школі. Василь Олександрович говорив, що він помітив те, що однією з причин відставання в навчанні учнів середніх і навіть старших класів є упущення в початкових класах, зокрема йдеться про погане володіння основою основ – технікою читання та письма, відсутність сформованого інтересу до навчання. Аналіз педагогічного процесу в початкових класах, особливо в першому, привів до висновку: підготовку до навчання в школі слід починати з дошкільного віку. Так, В. Сухомлинський ще на початку 50-х років почав природний експеримент по підготовці шестирічних дітей до навчання в школі, який продовжував протягом усієї педагогічної діяльності. Це дало йому можливість зробити ряд цінних висновків щодо змісту, організації і методики роботи з дітьми в підготовчий до школи період. Особливого значення надавав Василь Олександрович установленню наступності між дошкільним і шкільним навчанням та вихованням; він розумів шкідливість різкої ломки всього укладу дитячого життя в школі, труднощі адаптації.

Шукаючи оптимальне розв'язання поставленої проблеми, розробив певну систему підготовки дітей. Цю роботу він вів у трьох напрямках: підготовка вчителя до практичної роботи з майбутніми першокласниками; підготовка самих дітей і підготовка батьків майбутніх першокласників до шкільно-сімейного виховання малих.

Василь Сухомлинський бачив зміст підготовки вчителя до практичної роботи з першокласниками у глибокому вивченні вікових та індивідуальних особливостей вихованців, оскільки сам процес виховання розумів насамперед як глибоке пізнання особистості, встановлення взаємного розуміння і довір'я між педагогами і дітьми. За його образним висловом, в серці кожного вихованця звучить своя струна, на яку педагог повинен настроїтися.

Надзвичайно важливим вважав Василь Олександрович вивчення індивідуальних особливостей здоров'я та фізичного розвитку дітей, оскільки

залежно від цього кожна дитина, на думку педагога, потребує не тільки індивідуального підходу, а й цілої системи захисних заходів, які б охороняли й зміцнювали її організм. Він вважав, що приблизно у 85% невстигаючих учнів основна причина відставання у навчанні – поганий стан здоров'я.

Особливо уважного підходу потребують скуті, нерішучі, сором'язливі, схильні до неврозів діти. У розмові з ними треба керуватися принципами медичної педагогіки: обережності, оберігати хворобливу психіку дитини; всім стилем, укладом життя відволікати її від переживань, пробуджувати радісні почуття, ні за яких обставин не давати зрозуміти, що до неї ставляться як до хворої. Обережності, наполегливості потребує робота з дітьми з уповільненим, пригніченим мисленням. Млявість, пригніченість клітин півкуль кори головного мозку треба вдумливо і терпляче лікувати [32].

Він указує на існування двох типів людського мислення – логіко-аналітичного, або математичного, і художнього, або образного. Знання типу і темпу мислення тієї чи іншої дитини допомагає формувати індивідуальні нахили та здібності кожної дитини, спрямовувати розумовий розвиток у русло, що найбільше відповідає її природним даним.

Навчити дитину думати, пробудити допитливість та інтелектуальні інтереси було головною турботою педагога-дослідника в роботі з маленькими дітьми. Особливої ваги набуває ця проблема у наш час у зв'язку з підвищенням наукового рівня початкового навчання, коли переважаючими стають методи навчання, що стимулюють в учнів уміння спостерігати, порівнювати, зіставляти предмети, явища, факти, раціонально розв'язувати пізнавальні завдання.

«Уроки мислення» серед природи, що їх він проводив з шестирічними у «Школі радості», були спрямовані на розвиток розумових здібностей вихованців, формування в них вміння зосереджуватися, бачити, аналізувати, спостерігати, фантазувати, передавати сприйняте. Треба, вважав педагог, щоб саме в дошкільному віці перед дитиною відкривалось якомога більше незрозумілого в природі, праці, суспільному житті. Чим більше незрозумілого, тим більше дивує дитину думка про незрозуміле, тим швидше працює її мозок, тим розумнішою вона стає. Збагачення свідомості дошкільнят яскравими уявленнями, за його образним визначенням, є повітрям, на якому тримаються крила думки. Навколишній світ, природа – вічні джерела пам'яті та мислення [3].

На етапі підготовки дітей до школи та в процесі подальшого навчання В. О. Сухомлинського хвилювало, як прищепити дітям бажання вчитися. Навчання – це насамперед праця, і джерело бажання вчитися педагог бачив у самому характері дитячої розумової праці, в інтелектуальних переживаннях. Навчаючись, діти повинні самостійно переживати радість успіху, що є важливою умовою збереження сталого інтересу до навчання. Водночас талановитий педагог застерігав від однобічного розуміння шляхів формування інтересу до навчання, вказуючи, що розумова праця дитини, будучи зрозумілою, цікавою, повинна містити й певні труднощі. Переживання гідності

трудівника-мислителя можливе лише за тих умов, коли розумова праця є певним випробуванням сил. Дитина виходить з цього випробування переможцем, з гордістю і радістю оглядає пройдений шлях, говорить сама собі: «Це я знайшла, це я відкрила». Бажання вчитися великою мірою залежить від уміння вчитися. Виховувати це уміння у дітей – одне з важливих завдань педагога. В. О. Сухомлинський своєрідно розумів це поняття – він включав у його зміст уміння спостерігати, думати, виражати свою думку в слові, читати, писати, думаючи, читати і, читаючи, думати. Уміння вчитися – означає вміння виражати свою думку в слові, звідси велика увага педагога до мовного розвитку в підготовчий до школи період [2].

Серед усіх елементарних практичних умінь, необхідних для успішного навчання, Сухомлинський на одне з перших місць ставить читання, що свідчить про його увагу до спеціальної підготовки дітей до школи. Питання про те, коли краще навчати читати – у дошкільний період чи в 1 класі, постійно хвилювало педагога, і він у процесі практичної роботи з дітьми дійшов такого висновку: чим раніше дитина починає читати, тим органічніше пов'язане читання з усім її духовним життям, тим складніші процеси мислення, що відбуваються під час читання, тим більше дає читання для розумового розвитку. Уміння читати, на думку педагога, значною мірою полегшує весь процес навчання не лише в початкових, а й у середніх і старших класах [4].

Василь Олександрович виробив оригінальну методику навчання грамоти, при якій діти менш як за рік опановували читання під час спостережень у природі, гри та малювання.

З оволодінням грамотою в духовне життя дітей має входити книга. Тонкий знавець дитячої психології, Сухомлинський створив для дітей, які тільки почали читати, цікаві, емоційні, доступні книжки-картинки. Від них малі переходили до читання невеликих друкованих дитячих книжок, серед яких Василь Олександрович особливо цінував народні казки і твори російської та української класичної літератури для дітей.

Обов'язковою передумовою навчання грамоти, на його думку, є виховання у дітей чуття рідної мови, «аромату слів», «тонких відтінків звучання», які доступні їм уже на ранніх етапах розвитку.

Впровадження в практику педагогічних знахідок Василя Олександровича Сухомлинського зробить підготовку дітей до школи різнобічнішою, гармонійнішою, ґрунтовнішою, а це сприятиме їх успішному навчанню не тільки в початкових, а й у середніх і старших класах школи [1].

Педагог розробив основні «норми моральності», які сформулював у таких правилах: «Ти живеш серед людей. Твої бажання, твої вчинки – це радість або сльози твої близьких. Роби так, щоб людям, які оточують тебе, було добре» [22].

Виховання рефлексивних емоцій, почуття обов'язку, відповідальності за свої вчинки – сутність першого правила моральної етики Сухомлинського. У дошкільному віці з'являються передумови до рефлексивного мислення як

здатність людини аналізувати свої дії, вчинки, мотиви та співвідносити їх із загальнолюдськими цінностями, а також з діями, вчинками та мотивами інших людей. Дитина ще не може осягнути того, що кожна її дія, кожний вчинок якось впливають на її оточення. Але вона постійно прагне впливати на нього, відстоюючи свої особисті бажання, потяги, потреби. За Сухомлинським, виховання рефлексивного мислення – це насамперед виховання в дитини «відчуття серцем іншої людини». Педагог учив своїх вихованців ставити себе на місце інших людей, співчувати їхнім радощам чи невдачам, як своїм особистим, бо: «Якщо дитині байдуже, що на серці в її товариша, друга, матері, батька, якщо дитина не вмє бачити в очах іншої людини, що в неї на серці, – вона ніколи не стане справжньою людиною» [4].

Здатність до передбачення наслідків своїх дій викликає в дитини прагнення бути «хорошою», і в цьому педагог вбачав «ключик», який відчиняє двері до розвитку почуття обов'язку. Потрапляючи в різні життєві ситуації, коли особисті бажання стикаються з тим, що треба, що має бути, дитина мусить зробити вибір. Мистецтво виховання, вважав В. О. Сухомлинський, полягає не так у тому, щоб учити дітей обмежувати свої бажання (це, безумовно, теж важливо), як у тому, щоб почуття відповідальності за свої вчинки, обов'язку перед іншими людьми керували її бажаннями, поведінкою. У дошкільному віці, коли дитина найбільш сприйнятлива до наслідування, дуже легко, вважав В. О. Сухомлинський, впливати на формування її моральних звичок. Для цього треба наочно, в доступній формі показувати їй наслідки «доброї» та «поганої» поведінки: «Ось на цій зеленій галявинці хотілося б пограти в м'яча, але не можна: трава тут завжди має бути свіжою, бо вона – це чисте повітря»; «Вам хочеться зламати квітучу гілочку. Але якщо кожен задовольнить таке бажання, квітучий куц перетвориться на оголене гілля. Людям нічим буде милуватися – своїм вчинком ви вкрадете у них красу» [10].

Інакше кажучи, формування морально вихованої особистості, за В. О. Сухомлинським, має починатися з орієнтації дитини в своїй повсякденній поведінці не тільки на особисті бажання, а й на інтереси людей, які її оточують. Тому педагог радив ставити дітей у ситуації, що вимагають прояву таких моральних якостей, як відповідальність, обов'язок, бажання робити добро [45].

Отже, сформувані рефлексивне мислення – означає навчити дитину вболівати за те, як оцінюють її вчинки люди. Але для цього треба, щоб вона нагромадила досвід таких вольових дій, які виходять із підпорядкування власних бажань моральним цінностям. У цьому і полягає сенс першого правила моральної поведінки для дітей: «Роби так, щоб людям, які оточують тебе, було добре».

Наступна «норма моральності» полягає у вихованні в дітей почуття вдячності: «Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Будь вдячним, плати їм за це добром».

Вдячність Василь Олександрович вважав «рідною сестрою» почуттів

відповідальності, обов'язку, громадянської гідності. Він замислювався, чи почуває дитина, що блага її життя – наслідок великої праці батьків, турботи багатьох « не рідних», але люблячих її людей. Адже без них, без їхньої праці і турботи вона просто не могла б існувати на світі. Але часто їй і на думку це не спадає! Розуміння дитиною того, що все, що її оточує, і блага, якими вона користується, – втілення людської праці, є, за переконанням В. О. Сухомлинського, найважливішим чинником, що сприяє утвердженню почуття вдячності людям. Педагог застерігав вихователів та батьків від великої небезпеки – дитячого егоїзму, коли дитина вважає, що люди, які її оточують, створені лише для задоволення її особистих потреб та бажань. У дитинстві, зазначав В.О. Сухомлинський, малюк має відчутти не лише радощі споживання, а й зазнати задоволення від творення добра іншим. За добро треба платити добром! Ця усвідомлена в дитинстві істина, за переконанням Василя Олександровича, – основа моральної вихованості людини на все її подальше життя [51].

Основним засобом формування в дитини звички віддячувати людям добром за добро педагог вважав залучення її до суспільно корисної праці.

Любов до слова, рідної мови пронизує всі педагогічні праці В. О. Сухомлинського. Перше і головне завдання у вихованні підростаючого покоління – прищепити з раннього дитинства любов до рідної мови. Педагог повинен зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини, разом із його звучанням влити в юну душу відчуття краси й емоцій, які вклав у слово за кілька століть свого існування рідний народ. В. О. Сухомлинський зазначав, що це найлегше зробити у ранньому віці, ще до школи, оскільки тоді дитина особливо чутлива до тонкощів та емоційного забарвлення мови. Від того, що саме з навколишнього життя увійде в час дитинства у її розум і серце, залежить, якою людиною вона стане потім [5].

Оцінюючи рідну мову як найталановитішого вчителя і вихователя, як безцінне духовне багатство, як невичерпне, животворне і невмируще джерело, з якого дитина черпає уявлення про навколишній світ, Василь Олександрович радив виховувати у дітей інтерес та любов до рідної мови. Він дбав про різні аспекти мовного розвитку дітей дошкільного віку: про збагачення їхнього словника, про розвиток зв'язного мовлення та словесної творчості. Він був глибоко переконаний; образне бачення світу і бажання передати почуття краси словом – душа і серце дитячого мислення [12].

Чудодійним методом розвитку мови дітей називав В. О. Сухомлинський казку, той «ключик», з допомогою якого відкривається джерело народної мови, той «свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки і мови». Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, відгукується на події та явища життя, висловлює своє ставлення до них. Казка – невичерпне джерело й патріотичного виховання – уже тому, що вона створена рідним народом.

Василь Олександрович пропонував своїм вихованцям змальовувати побачене під час спостережень в альбом тут же на прогулянці, а потім складати розповіді за своїми малюнками. Дитячі розповіді записувалися у

спільний груповий альбом – це сприяло розвитку зв'язного мовлення.

Поетична творчість – найвищий рівень мовної культури, а мовна культура виражає сутність людської культури. Поетична творчість доступна кожному і не є привілеєм вибраних – вона звеличує людину. Ось чому дуже важливо виховувати цю найтоншу сферу творчості у кожної дитини, дати їй радість поетичного натхнення. Збудити в дитячому серці живе джерело поетичної творчості – така ж важлива справа, вважав Василь Олександрович, як і навчити дитину читати й розв'язувати задачі.

Багаторічний досвід роботи з дітьми переконав педагога у необхідності використання природи в розвитку їхньої мови, збагаченні знань. Виходячи з цього, Василь Олександрович висунув друге завдання у розвитку мови дітей та ознайомленні їх з навколишнім: перші наукові знання й істини дитина повинна пізнавати в навколишніх природних явищах. Реалізувалося воно у «Школі під блакитним небом», яку він організував для дошкільнят шести років.

Вихователі дошкільних закладів повинні ширше використовувати природні фактори для розвитку самостійного мислення дітей, формування вміння встановлювати закономірності природних явищ, збагачення їхнього словника. Природа мозку дитини, справедливо підкреслював В. О. Сухомлинський, вимагає, щоб її розум виховувався біля джерела думки, серед конкретних образів природи, щоб переходити від наочного споглядання до словесного відображення інформації. Ізолювання ж від природи, обмеження розвитку мови лише слуховим сприйманням призводить до перевтоми дитячого організму, відставання у навчанні [7].

Спостереження та екскурсії до лісу, річки, на луг і поле, які дають змогу прислухатися, придивитися, відчутти світ навколо, Василь Олександрович називав своєрідними «подорожами у природу», – це зустріч сходу і заходу сонця, споглядання хмар, слухання пташиного щебету, шелесту листя, спостереження вечірнього неба та ін. Поряд із цим він радив здійснювати так звані «подорожі у світ праці», під час яких діти відчують гордість за трудящу людину, своїх батьків і матерів [13].

Звичайно, не в кожному дошкільному закладі можна організувати такі великі подорожі у природу, – найбільш сприятливі умови для цього в дитячих садках сільської місцевості. Однак у роботі кожного дитячого садка потрібно якомога ширше використовувати ігри на прогулянці типу «Про що говорить парк, ліс?», «Що чути в небі?», «Що нам розповість небо?», «Послухай пісню птахів», «Що чути у квітнику, в траві?», «Подорож хмар», «Подорож сонця», «Що розповідає мороз?», «Снігова країна», «Подорож до зірок» тощо. Треба також проводити відповідну роботу з батьками, спонукати їх здійснювати ці подорожі зі своїми дітьми у вихідні дні, вечірні години, щоб дитина дошкільного віку не була байдужою до краси рідної природи [13].

Вдумливий педагог розповідав дітям казки на лоні природи, поєднуючи спостереження з проявами фантазії на лоні природи ; це казки «Темінь і сутінок», «Казка про сонце», «Казка про хмари», «Про Бабу-Ягу», «Про жайворонка». Емоційне сприймання казки підсилюється й своєрідним

казковим оточенням. Добре також у вечірні години (десь раз на тиждень) розповідати казки і в спеціально обладнаній кімнаті, де б усе нагадувало дитині про казку: вечірні сутінки, веселий вогник у пічці, казковий будиночок Баби-Яги, казкові персонажі, хатинка дідуса і бабусі, гуси-лебеді в небі... Сама обстановка цієї кімнати змушує дитину не просто слухати казки, а й самостійно розповідати їх, вигадувати власні казки з новими сюжетами [7].

Заслуговують на увагу і свята у природі – проводи літа, зустріч весни, зими, свято жайворонка та ін., доступні вони й дітям дошкільного віку. У дитячому садку свята у природі доцільно поєднувати з літературними ранками на теми «Весна», «Осінь», «Зима», «Літо»; навесні організовувати зустріч птахів, улітку – свято квітів, восени – свято врожаю, взимку – зустріч Діда Мороза та інші.

Багато можливостей для розвитку дитячої фантазії ховає в собі життя навколо. Дорослому треба лише уміло спрямувати думку дитини – й одразу оживають у її уяві казкові образи. Самостійне створення казок є в той же час першим кроком у розвитку дитячого мислення від живого, конкретного до абстрактного.

Приділяючи велику увагу розповідям дорослого як методу навчання, В.О.Сухомлинський в той же час висував ряд вимог щодо їх проведення:

- дотримуватися міри – не перетворювати дітей у пасивний об'єкт сприймання слів, бо словесне пересичення одне з найшкідливіших;
- розповіді мають бути яскраві, образні, невеликі, щоб не перевантажувати дитину відомостями і враженнями;
- впливати на дитячі почуття, фантазію, уяву обережно, відкривати віконце в безмежний світ поступово, потроху зацікавлюючи ним дітей;
- не приголомшувати дитину масою знань, не розповідати про предмет вивчення все одразу – під цією навалою відомостей можуть бути поховані допитливість і зацікавленість;
- вміти відкрити перед нею в навколишньому світі щось одне, але так, щоб воно заграло всіма барвами веселки; залишати завжди щось недоказане, щоб дитині хотілося знову повернутися до того, про що вона дізналася [24].

Таким чином, у роботах В. О. Сухомлинського дошкільні працівники знайдуть корисні рекомендації щодо розвитку мови дітей, організації їхнього навчання.

Сучасна освіта великого значення надає особистісно-орієнтованому підходу. Але у працях В. О. Сухомлинського поняття «особистісно-орієнтований підхід» відсутнє. Не формулювалися ним ні принципи, ні методи особистісно-орієнтованого підходу. Проте більшість його праць тією чи іншою мірою присвячена питанням особистісного, індивідуального підходу до дітей і по суті вирішує проблеми його розбудови. Шляхом аналізу його педагогічних ідей можна сформулювати принципи особистісно-орієнтованого підходу до навчання і виховання.

Одним із основних положень у системі поглядів В. О. Сухомлинського на сутність навчально-виховного процесу є положення про неповторність кожної

дитини. Положення про неповторність кожної дитини є немовби наріжним каменем, на якому побудована вся система поглядів В.О. Сухомлинського на проблеми навчання і виховання. Таке ж важливе значення воно має і для концепції особистісно-орієнтованого підходу, оскільки саме з нього випливає положення про дитину як найвищу цінність і, відповідно, головного суб'єкта навчально-виховного процесу. Це дає змогу сформулювати перший, фундаментальний принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип неповторності кожної дитини [32].

З положенням про неповторність кожної дитини безпосередньо пов'язане наступне положення – про відсутність нездібних, бездарних і лінивих дітей. Василь Олександрович вважає, що у кожної людини є задатки, обдаровання, талант до певного виду або кількох видів діяльності, звідси випливає наступний, другий принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання і виховання – принцип визнання відсутності нездібних дітей [32].

З положенням про відсутність нездібних, бездарних і лінивих дітей у свою чергу пов'язане положення про нерівність розумових здібностей дітей, яке, на перший погляд, йому суперечить. Проте протиріччя тут нема. Наявність такої нерівності обумовлена різними розумовими задатками дітей. Сухомлинський говорить, що дискретність роботи мозку проявляється у дітей по-різному: в одного ця робота дуже швидка, в іншого – повільна, звідси – кмітливість і некмітливість, тямущість і нетямущість, міцність і неміцність пам'яті, сильно і слабо виражена здатність до оволодіння знаннями. Без урахування цього не можна уявити сучасний навчально-виховний процес. Отже третім принципом особистісно-орієнтованого підходу є принцип урахування нерівності розумових здібностей дітей [8].

Індивідуальний підхід дуже ефективний для навчання і виховання всіх дітей без винятку, і з високими розумовими здібностями, і зі зниженою здатністю до навчання. Звідси випливає четвертий принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип індивідуалізації навчально-виховного процесу. Це, по суті, навчання і виховання кожної дитини за індивідуальним планом [32].

Природні задатки, нахили, обдаровання складають зміст індивідуальних особливостей дітей, а їх виявлення – зміст п'ятого принципу особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принципу врахування індивідуальних особливостей дітей.

Розкриваючи суть індивідуального, диференційованого підходу до навчання й виховання дітей, В.О.Сухомлинський постійно використовує поняття «особистість дитини». В його працях можна зустріти словосполучення «колектив і особистість», «людська особистість», «підростаюча особистість», «всебічно розвинена особистість» та ін. Отже, шостим принципом особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання, що випливає із педагогічних ідей В.О. Сухомлинського, є принцип визнання кожної дитини особистістю. Головним завданням щодо реалізації цього принципу є збереження і розвиток у дитини почуття людської гідності. Це завдання В.О. Сухомлинський вважав

одним із найважчих і найтонших завдань педагога і, судячи з того, як часто зустрічається поняття «людська гідність» у його працях, надавав йому дуже великого значення [25].

Радість – це позитивні почуття. Переживання як позитивних, так і негативних інтелектуальних почуттів позначається на всьому духовному житті дитини. Роль почуттів у житті людини переоцінити важко. Але особливо велике значення вони мають у малої дитини, яка, за словами В.О. Сухомлинського, більше відчуває, ніж розуміє. Позитивні інтелектуальні почуття, які отримує школяр від подолання труднощів під час розв'язання важких завдань, поступово утверджують у дитині свідомість власної інтелектуальної гідності. І, навпаки, негативні інтелектуальні почуття поступово пригнічують дитину, що супроводжується втратою інтересу до розумової діяльності. Звідси – наступний, сьомий принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип отримання позитивних почуттів від навчання. У працях В.О. Сухомлинського можна знайти два шляхи реалізації цього принципу. Перший має методичний характер і передбачає відповідний добір навчальних завдань. Другий шлях має моральне підґрунтя і передбачає акцентування уваги вихователя не на невдачах, а на успіхах дитини.

Для дитини із зниженими здібностями до навчання кращою допомогою з боку вихователя буває терпляча, дбайлива, делікатна підтримка маленьких сил дитини. Тоді у дитини формується життєрадісне, оптимістичне ставлення до труднощів. У талановитих дітей успіхи у навчання можуть породжувати почуття запаморочення від успіхів, зазнайство, що пізніше, під час зустрічі зі складнішими завданнями, може призвести до невдачі, зневіри у власні сили, розчарування. Сухомлинський говорить, щоб запобігти цим небажаним явищам, слід уміло вести підлітка шляхом подолання труднощів, добиваючись, щоб людина ще в дитинстві завоювала право на радість, знала справжню ціну цьому почуттю. Цю вимогу можна сформулювати як восьмий принцип особистісно-орієнтованого навчання – принцип навчання через подолання труднощів [19].

Навчання – це важка розумова праця, і щоб ця праця була успішною, вона має бути цікавою, бажаною для дітей. Вихователь дає змогу дітям висунути кілька можливих пояснень, самим шукати підтвердження або спростування кожної з висунутих гіпотез, самим знаходити правильну відповідь. Знання, набуті у процесі такої праці, зберігаються в пам'яті значно міцніше, оскільки вони, за словами В. О. Сухомлинського – не пасивно засвоюються, як звикли говорити вихователі, а здобуваються активними зусиллями. Отже, дев'ятим принципом особистісно-орієнтованого підходу до навчання і виховання можна вважати принцип дослідницького підходу до предмета вивчення [32].

Наступним положенням системи поглядів В.О. Сухомлинського, що може бути покладений у концептуальну основу особистісно-орієнтованого підходу, є положення про необхідність самостійного добування знань дітьми. Василь Олександрович говорить, що навчання стає працею за тієї умови, коли дитина

самостійно добуває знання. Це необхідно лише для міцності знань. Самостійне добування знань породжує зрілість думки. Звідси випливає десятий принцип особистісно-орієнтованого навчання – принцип обов'язковості самостійної розумової праці дітей у процесі навчання.

Важливим чинником ефективності навчання В. О. Сухомлинський вважав людяність, любов, доброту, чуйність, сердечність і тактовність стосовно дітей. Одинадцятий принцип, який випливає із цього положення, можна сформулювати як принцип людяності, чуйності і тактовності по відношенню до дітей.

З цим положенням безпосередньо пов'язане наступне положення В.О.Сухомлинського про розуміння оцінки як інструмента виховання, а не покарання.

Цьому питанню Василь Олександрович приділяв багато уваги і говорив, що характеризуючи якість знань, а отже і якість праці, оцінка має яскраво виражений моральний смисл, у ній закладений стимул, під впливом якого в дитині повинно утверджуватися прагнення бути хорошою і не бути поганою. Такий підхід до оцінювання результатів навчання будується на чотирьох принципах особистісно-орієнтованого навчання (першому, третьому, п'ятому і сьомому), але не повторює їх і може розглядатися як дванадцятий принцип особистісно-орієнтованого підходу – принцип розуміння оцінки знань дітей як інструмента виховання.

Усі сформульовані на підставі аналізу праць В.О. Сухомлинського принципи особистісно-орієнтованого підходу проникнуті пильною увагою до особистості як суб'єкта навчання та виховання. Але поняття «особистість» має соціальне підґрунтя і може розглядатися лише у співвідношенні із поняттями «соціум», «суспільство», «колектив».

Питанню про значення колективу у навчально-виховному процесі В. О. Сухомлинський приділяв велику увагу. Колективізм, на думку Сухомлинського, не тільки результат виховання, а й процес, і комплекс засобів, які формують свідомість, погляди, переконання, вчинки людини. Життя і праця в колективі є школою становлення буквально всіх рис особистості. Від того, які ідеї лежать в основі трудових, духовних, морально-естетичних взаємовідносин між членами колективу як людської спілки, залежить становлення понять і уявлень особистості про добро і зло, про обов'язок і справедливість, честь і гідність. Так виявляється залежність особистості від колективу. Проте існує і зворотна залежність – колективу від особистості. Сухомлинський говорить, що без яскраво виражених особистостей нема колективу. Положення про взаємозалежність особистості і колективу як сукупності особистостей можна сформулювати як тринадцятий принцип особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу – принцип взаємозалежності колективу і особистості у навчанні.

Наявність поняття «особистість дитини» передбачає і наявність поняття «особистість вихователя». Між ними існують прямі взаємозв'язки, і у багатьох випадках саме особистість вихователя визначає розвиток особистості дитини.

З огляду на це традиційно висувуються високі вимоги до особистих якостей вихователя, які в особистісно-орієнтованому підході до навчання й виховання можуть мати вирішальне значення. Положення про необхідність високих особистих якостей вихователя, розроблене В. О. Сухомлинським, може розглядатися як чотирнадцятий принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип залежності розвитку особистості дитини від особистості вихователя.

Останнє положення В. О. Сухомлинського є положення про наявність численних складних взаємозв'язків і взаємозалежностей між окремими складовими частинами навчально-виховного процесу. Сухомлинський говорить, що бути мудрим вихователем означає насамперед розуміти причинно-наслідкові зв'язки в усьому, що ми повсякденно бачимо, робимо, чого ми чекаємо. Це положення може бути сформульоване як п'ятнадцятий принцип особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип розгляду навчально-виховного процесу як складної системи. Сухомлинський говорить, що у вихованні всебічно розвиненої людини взагалі немає нічого другорядного, все тут важливе, і коли що-небудь упущено або зроблено неправильно, руйнуються основи гармонії, якою є всебічний розвиток як єдине ціле.

Отже, теоретичні узагальнення В. О. Сухомлинського містять положення, які можуть розглядатися як принципи особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання й можуть бути покладені у його фундамент. Вони мають деякі схожі риси з положеннями, які лежать в основі сучасної концепції особистісно-орієнтованого підходу, але значною мірою відрізняються від них, що свідчить про невикористані можливості педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у розробці торії і методики означеного підходу.

В. О. Сухомлинський був одним з тих педагогів, які розуміли важливе значення естетичного виховання у загальному всебічному розвитку особистості. Основною метою естетичного виховання він вважав вміння навчити вихованців бачити прекрасне в навколишньому світі: ознайомлення з досягненнями світового мистецтва. В.О. Сухомлинський прагнув виховати високогуманну, духовну особистість, і тому одним з важливих елементів такого виховання він вважав виховання красою. Необхідно торкатися найтонших струн людської душі: кожна дія, слово повинні бути спрямовані на формування естетичних принципів. На його думку, основними моментами у системі естетичного виховання є проведення екскурсій, спостережень, в процесі яких діти відкривають для себе прекрасне: яскраву гаму кольорів і звуків. Навколишній світ необхідно розкривати, пізнавати – це збагачує духовне життя, підвищує моральні якості людини [20].

Естетичне бачення світу сприяє розвитку здібностей дитини, різноманітних видів творчої діяльності, почуттів, які формують моральні принципи особистості. В. О. Сухомлинський усвідомлював складність і необхідність естетичного виховання. Він підкреслював важливість ознайомлення дитини з красою природи, творами художників, скульпторів та

ін. з самого дитинства, адже саме почуття прекрасного формує інтелігентну, високоморальну особистість. Твори мистецтва, краса людської душі, вчинків людини змушують дітей, на думку Сухомлинського, проаналізувати свої дії і таким чином стати на вищий моральний щабель.

Естетичне виховання тісно пов'язане з трудовим та моральним вихованням. В. О. Сухомлинський вважав, що необхідно привити вихованцям кращі духовні якості, щоб створюючи духовні цінності, вони вкладали у них всю свою творчість, душу. Виховуючи високогуманну особистість, В. О. Сухомлинський звертається до аналізу таких складових духовного життя людини як совість, честь, співчуття, моральна краса, які є психолого-педагогічною структурою гуманізму, і вводити їх у процес виховання потрібно з раннього дитинства, викорінюючи такі негативні прояви як егоїзм, лицемірство, зрада.

В. О. Сухомлинський тісно пов'язує естетичне виховання з фізичним, ставлячи наголос на необхідності гармонійного розвитку не тільки духовних якостей вихованців, а й фізичних можливостей.

Естетичне виховання тісно пов'язане з творчістю дитини. Діти повинні бачити, відчувати красу у всіх її проявах, тільки за цієї умови відбудеться процес формування гуманістичної особистості.

В. О. Сухомлинський дотримується думки, що чим більше у дитини розвинуте почуття творчості, тим вищою є її естетична культура. Творчість не тільки в галузі музики чи образотворчого мистецтва, а й у всьому, що оточує людину, чим вона захоплюється, що є її обов'язками. В.О. Сухомлинський був переконаний, що творчість збагачує духовне життя людини, сприяє моральному піднесенню. Отже, у естетичному вихованні молоді В.О. Сухомлинський пропонує дотримуватися цих моментів. Естетичному вихованню сприяють:

- пізнання краси і виховання почуттів дитини в процесі екскурсій, подорожей, спостережень за навколишнім світом;
- розуміння людської краси як духовної краси; розвиток необхідності створювати цінності, вкладаючи в них свої кращі духовні якості;
- розвиток естетичної творчості, пов'язаний з сприйманням художніх цінностей – літератури, мистецтва;
- вплив навколишнього оточення на естетичне виховання молоді.

В. О. Сухомлинський виділяє естетичне виховання як елемент морального виховання особистості. Він переконаний, що естетичне виховання сприяє розкриттю чеснот людини, розвитку її здібностей. Мета вихователя полягає в створенні гуманної, творчої, не закомплексованої особистості, яка готова вирішувати проблеми нинішнього і завтрашнього днів, і яка стане основою створення нового, цивілізованого, високоморального, культурного суспільства [8].

Протягом багаторічного досвіду трудового навчання і виховання дітей у В. Сухомлинського склалася своя система і свої принципи, які він виклав у книзі «Павлиська середня школа».

1. Єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, а також фізичного.
2. Розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці.
3. Висока моральність праці, її суспільно корисна направленість.
4. Раннє включення у виробничу працю.
5. Різноманітність видів праці.
6. Постійність, безперервність праці.
7. Риси виробничої праці дорослих у дитячій праці.
8. Творчий характер праці, сумісність зусиль розуму і рук.
9. Наступність складу трудової діяльності, умінь і навичок.
10. Всезагальний характер виробничої праці.
11. Посильність трудової діяльності.
12. Єдність праці і багатогранного духовного життя.

Ці принципи – теоретична база, на якій будується трудове виховання. Сухомлинський виховував у дітей гарне відношення до праці і людей праці. Він піклувався про виховання у дітей любові не тільки до фізичної, але і до розумової праці. Це теж важлива і актуальна проблема [32].

Отже, звертаючись до творчої спадщини В.О. Сухомлинського, ми знаходимо відповіді на питання, що стосуються особистісно-орієнтованого підходу до виховання, соціалізації особистості дитини, ролі слова у формуванні моральної свідомості, основи родинного виховання, ролі музичного навчання і виховання у формуванні творчої особистості, естетичного виховання, формування гармонійної особистості. У своїх працях він переконує, що виховання має здійснюватися на засадах вічних цінностей: любові, краси, добра. Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського увібрала в себе найкращі риси української інтелектуальної традиції.

Творча спадщина Василя Олександровича Сухомлинського останнім часом привертає увагу науковців-дослідників, учителів-практиків, журналістів-публіцистів тощо.

У спадщині Василя Сухомлинського знайшли предметне відображення і ґрунтовно, оригінально, нестандартно розроблені надзвичайно актуальні проблеми навчання, освіти, виховання і розвитку дошкільників, які заслуговують на творчу реалізацію. Створена Василем Олександровичем навчально-виховна система була гуманістичною протидією офіційній радянській педагогічній системі, авторитарні недоліки якої ставали все очевиднішими [1].

У подвижницькому житті і науково-практичній творчості В. Сухомлинського провідною є система поглядів на людину як на цінність, до якої з перших днів її існування необхідно ставитись як до неповторного біосоціального унікуму. В основі його підходу: знання і розуміння дитини, віра, любов і повага до неї, бережливе, чуйне ставлення до підтримки почуття її гідності, до фізичного, психічного і духовного розвитку вихованця. Відтак, В. Сухомлинський створив педагогіку, в якій все зосереджено навколо дитини. Це – потужна гармонійна педагогіка.

Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського різностороння і багатопланова. Вся система діяльності павлиського вчителя пройнята високими принципами гуманізму, глибокою пошаною до особи дитини. Коли його питали: «Що найголовніше було в його житті?», він відповідав: «Любов до дітей!» Щира любов до дітей і справжня педагогічна культура, за Сухомлинським, поняття нерозривні. Він вважав, що педагог зобов'язаний уміти дорожити дитячим довір'ям, шадити беззахисність дітей, бути для неї втіленням добра і справедливості. Без цих якостей не може бути вихователя. «Якщо педагог став другом для дитини, якщо ця дружба осяяна благородним потягом, поривом до чогось світлого, розумного, в серці дитини ніколи не з'явиться зло. І якщо в школах є діти, що насторожилися, нащетинилися, недовірливі, а іноді і злі, то лише тому, що вчителі не зрозуміли їх, не знайшли підходу до них, не зуміли стати їх товаришами. Виховання без дружби з дитиною можна порівняти з блуканням у темряві» [42].

Одним з найвідоміших нововведень В.О. Сухомлинського є знаменита «Школа радості під блакитним небом», яка переконує у тому, що найголовнішим у педагогічній діяльності є знання дитини. Знання дитини сприяє її розумінню.

У школі радості під блакитним небом Василь Олександрович здійснював пізнавально-виховну і навчальну роботу з майбутніми першокласниками, яка розпочиналася за два роки перед вступом до школи. Діти дивувалися, коли Василь Олександрович запросив їх прийти до школи, однак повів не в клас, а до саду: «Наша школа буде під блакитним небом, на зеленій травичці, під гіллястою грушею, на винограднику, на зеленому лузі. Скиньмо ось тут черевички й підемо босоніж, як ви звикли ходити раніше» [47, с.56]. У цій школі відбувався живий контакт малят з природою, з навколишнім середовищем як джерелом здоров'я, думки і дитячої творчості. Програма занять складалася В. Сухомлинським та вчителями початкових класів. Щороку вона вдосконалювалася. Зміст цієї роботи конкретніше розкривають такі рубрики розділу «Школа радості» з відомої книги «Серце віддаю дітям»: перший рік – вивчення дітей; наш куточок мрії; природа – джерело здоров'я; кожна дитина – художник; турбота про живе і прекрасне; наші подорожі у світ праці; ми слухаємо музику природи; зимові радощі й турботи; перше свято жайворонка; як ми вчилися читати й писати; ми живемо в саду здоров'я тощо. Особлива увага приділялась тому, щоб навчити дітей читати до початку занять у 1 класі.

У школі під блакитним небом дбали про загальний розумовий та емоційний розвиток малюків, розвиток їхнього логічного мислення. З цією метою ходили на екскурсії. Діти спостерігали різноманітні явища природи, життя в ній, висловлювали власні думки у бесідах на теми : «Живе і неживе у природі», «Пори року» тощо [56].

Важливим вважав він формування допитливості і закликав педагогів дбати про те, щоб вихованці були передусім думаючими, активними добувачами знань, допитливими шукачами істини, мандрівниками у світі пізнання.

У творчій співпраці з учителями Павлівської середньої школи Василь Олександрович розробив «300 уроків мислення серед природи», що новаторські збагатили теорію і практику дошкільного і початкового навчання. Елементи методики такої роботи подаються педагогом у книгах «Серце віддаю дітям» та «Павлівська середня школа», у ряді статей. Василь Олександрович як педагог, тонкий психолог, учений, був глибоко переконаний у тому, що діти перш ніж розгорнути шкільну книжку і прочитати по складах перше слово, мають прочитати сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи. Розвивати мислення дітей, зміцнювати розумові сили дитини серед природи – це, наголошує вчений, вимога природних закономірностей розвитку дитячого організму, тому що кожна подорож у живу природу є уроком мислення, уроком розвитку розуму. Саме серед природи у В. Сухомлинського особливо чіткою, яскравою була думка:

«Ми педагоги, маємо справу з найніжнішим, найтоншим, найчутливішим, що є в природі, – з мозком дитини. Коли думаєш про дитячий мозок, уявляєш ніжну квітку троянди, на якій тремтить крапля роси. Яка обережність і ніжність потрібні для того, щоб, зірвавши квітку, не зронити краплю. Ось така обережність потрібна нам щохвилини: адже ми торкаємося найтоншого в природі – мислячої матерії організму, що росте» [49].

Уроки серед природи сприяють зміцненню загального стану здоров'я дитини, і клітини мозку стають сильнішими і повнокровнішими. Ось чому перші заняття з дітьми мають проводитися серед природи – вічного джерела дитячої допитливості, слова, думки і творчості. Кожне заняття передбачало певне коло речей і явищ для спостережень, а метою мала бути установка: дивуватися і помічати, помічати і відчувати, відчувати і думати, думати і творити. Він надавав особливого значення добору тем для таких занять. Серед них слід назвати: «Пробудження природи від нічного сну», «Як квіти зустрічають схід сонця», «Промені сонця грають у краплинах роси», «Як співає жайворонок», «Як ліс готується до зимового сну», «Подорож краплі води», «Як чекають дощу пшениця, соняшник і троянда», «Кожне явище має свої причини». З усією очевидністю можна стверджувати, що вчителі під керівництвом В. Сухомлинського «надавали виняткового значення тому, щоб кожна з названих тем несла дитині безліч відкриттів, зроблених нею самостійно», «щоб дитина заглиблювалася подумки в якусь, здавалося б, незначну деталь, зосередила на ній всю увагу, забула про все інше» [48, с. 55]. Пізнавальна частина «уроків мислення» серед природи обов'язково чергувалася з грою. Їх метою було ознайомити дітей з навколишньою дійсністю, явищами природи, тваринним і рослинним світом.

Читання «Книги природи» становило великий інтерес для дітей і було одним із засобів виховання в них розумової активності, «початком активного мислення», «теоретичного пізнання світу», «початком системи наукових знань». Тексти сторінок «Книги природи»: «Живе і неживе», «Неживе пов'язане з живим» «Усе в природі змінюється» та ін. з'ясовувалися у теплиці, в плодovому саду, на березі річки, ставка, в яру, в заростях чагарників, у полі

та інших місцях.

В.О. Сухомлинський надавав великого значення образному мисленню. Він вважав його «обов'язковим етапом для переходу до мислення поняттями». «Я прагнув, – стверджував педагог, – щоб діти поступово оперували такими поняттями, як явище, причина, наслідок, подія, зумовленість, залежність, відмінність, подібність, спільність, сумісність, несумісність, можливість, неможливість та ін.» [12]. Аналізуючи уроки мислення, Василь Олександрович переконався в тому, що «чим більше дитина пізнає, чим більше відкриває не помічених у повсякденному житті закономірностей, тим глибше в неї бажання знати, тим помітніша чутливість органів сприймання навколишнього світу, тим тонші зв'язки органів сприймання з мисленням» [47, с.69].

Щоб змусити дитину мислити, стверджував Василь Олександрович, «вмійте примусити її дивуватися». Проводячи свої уроки мислення, видатний педагог прагнув, щоб «слово народжувалося в спілкуванні дитини з природою». Цим він допомагав дітям пізнавати й пояснювати життя природи: дерев, листочків, квітів, пелюсток тощо. Діти милуються степом, вслухаються в спів жайворонка, але кожен з них бачить навколишній світ по-своєму, адже «краса природи – це могутнє джерело енергії думки» [47, с.203]. Таким чином, у свідомості дітей фіксується уявлення про конкретні предмети, явища, факти, події, почуття тощо. В педагогіці В. Сухомлинського вони ніби одухотворяються та набувають певного міфологічного змісту. Міфологічне мислення тісно пов'язане з наочно-дійовим, конкретно-образним, словесно-логічним, образно-художнім, творчим.

Свій ідеал естетичного виховання талановитий педагог убачав в тому, щоб кожна дитина, побачивши прекрасне, зупинилася перед ним в подиві, зробивши його частинкою свого життя. Пізнання прекрасного, переживання радості в зв'язку з його творенням збагачують людину, примножують її сили, цементують світогляд. Адже світогляд базується не тільки на сумі знань, але і на морально-естетичному, емоційному світі людини, у тому числі і на відчутті прекрасного. Вхідження мистецтва в духовний світ дитини починається з пізнання краси слова. Пізнання краси слова являється найважливішим кроком в світ прекрасного. Слово – могутній спосіб відточування, виховання витончених відчуттів [51].

Для Сухомлинського культ матері – це результат серйозних розумів про необхідність зв'язку поколінь, про передачу духовної культури. Людина, яка любить Пушкіна і Гейне, людина, якій хочеться сказати красиво про красу, що оточує її, людина, для якої пошуки потрібного слова стали такою ж потребою, як потреба споглядати прекрасне, людина, для якої поняття про красу людську виражається, перш за все, в пошані людської чесноти, в затвердженні найсправедливіших відносин між людьми, – така людина не може стати грубіяном, циніком. Краса – засіб виховання чуйної совісті. Вже в дитинстві – і особливо в отрочстві – людина повинна навчитися індивідуально освоювати естетичні цінності. Важливо, щоб це освоєння продовжувалось все життя.

Важливою є ідея естетичних комплексів, яка полягає в інтеграції виховних

впливів природи, мистецтва, художньо-творчої діяльності на розвиток дітей. З одного боку, це означає, що безпосереднє спостереження дітьми явищ природи допомагає глибше відчувати й зрозуміти красу творів мистецтва: поезії, художньої прози, музики, живопису, графіки, а з другого – сприймання творів мистецтва допомагає дітям краще побачити красу живої природи, поглибити естетичні почуття й переживання від милування ними [59].

Естетичні комплекси допомагають наочно продемонструвати дітям особливості процесу художньої творчості, показати, як глибокі естетичні почуття й переживання, викликані сприйманням краси світу, пробуджують творчу струну в душі митців і виливаються у музику, поезію, малярство тощо. Саме в такий спосіб Василь Олександрович збуджував творчу струну в душах маленьких вихованців. Юні художники-творці складали цікаві казки, оповідання, розповіді, вірші, пісні, музику, драматизували літературні твори, малювали.

Без казки не можна уявити дитинство – це наступний важливий висновок В.Сухомлинського. Він вважав, що казка – це дитяча творчість, найпритаманніша цьому вікові: «Казка – це, образно кажучи, свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки й мови. Діти не тільки люблять слухати казку. Вони творять її» [47, с.54]. Гуманізмом і великою любов'ю до дітей пройняті такі нововведення видатного педагога, як Кімната казки, Куточок мрії, Острів чудес. Обстановка Кімнати казки має бути створена такою, щоб діти почувалися у світі казкових образів [47, с.61].

Розвиваючи увагу, фантазуючи, діти складали казки, в яких розповідали про побачене і спостережене. Саме через казку, гру в них формується співпереживання. В.О.Сухомлинський любив казки, чимало знав їх сам і умів складати. Він учив дітей не тільки слухати казки, а й самостійно складати їх, розповідати. Під впливом почуттів і думок, викликаних казкою, дитина вчиться образно і творчо мислити. Усі створені казки В.О. Сухомлинський об'єднав у рукописну збірку «Казки вечірніх присмерків».

В. Сухомлинський відводить особливе місце показу невичерпних можливостей казки для розвитку уяви, образності мислення і мови дитини, для емоційного, розумового, морально-естетичного виховання дітей. Головне вчений-педагог вбачає у тому, щоб дошкільнята вчилися самостійно створювати казки з метою збагачення власного словникового запасу, правильної побудови речень і послідовної розповіді. Казка у розумінні В. Сухомлинського – це Друг і навчитель дівчорі, вона допомагає їм краще пізнати навколишній світ, робить їх добрішими, людянішими, викликає бажання пронести чудові риси позитивних персонажів через своє життя [60].

Важливою у поглядах В.О. Сухомлинського була його думка про те, що навчитися любити можна тільки в діяльності, у вчинку. Милуватися природою – значить підтримувати її красу. Милуватися вчинком – значить прагнути такого ж красивого вчинку. Праця, люди і краса з'єднуються в одне ціле, і це приносить дітям радість і тому, що воно красиво, і тому, що їх робота комусь принесла радість. Творіння краси, творіння добра входять в духовний світ

дитини тільки разом – праця, розум, добро, краса. Окремо їм в душу дитини не проникнути.

Наступним нововведенням В. Сухомлинського є створена ним «Хрестоматія з етики для читання учням Павлиської середньої школи». Це п'ятитомний рукописний посібник, який і тепер зберігається у державному педагогічно-меморіальному музеї В. Сухомлинського у с. Павлиш. У хрестоматії вміщені художні твори-мініатюри Василя Олександровича (казки, легенди, притчі, новели, нариси, оповідання тощо) відповідно до віку, світоуявлень та інтересів дітей, а саме: для дошкільнят та учнів [42].

Зміст художніх творів-мініатюр В. Сухомлинського сприяє зародженню у дитячих душах високих моральних, гуманістичних почуттів – любові до своїх батьків, рідних, поваги до людей похилого віку, милосердя до немічних і нещасних.

На основі художніх творів В. Сухомлинського у дошкільних навчальних закладах слід проводити заняття доброти і людяності. Своєрідну програму етичної освіти можна віднайти у відомій книзі педагога «Як виховати справжню людину». В ній вміщені поради, повчання, які становлять зміст конкретної етичної норми, та авторські роздуми Василя Олександровича, адресовані дітям, підліткам, юним і дорослим. Звертаючись до аналізу багатовікового досвіду рідного народу, історії, власного педагогічного досвіду і досвіду своїх колег, В. Сухомлинський послідовно розвиває гуманістичну ідею величчя, цінності людини. Він показує, якими мають бути: ставлення до батьків, рідних, близьких, до людей і обов'язок перед ними; любов до Батьківщини, розуміння життя, добра і зла в ньому; виховання високих моральних якостей і норм поведінки, любов до знань, школи, вчителя, дружба, любов, сім'я, ставлення до краси в природі і суспільстві [2].

Гуманізм навчання і виховання В. Сухомлинський вбачав у особистісній орієнтації і зверненні до дитини, у створенні умов, спрямованих на розвиток творчої індивідуальності кожного, у ставленні до дитини як до мети, а не засобу, у подоланні усіх видів відчуження, у відсутності зневаги до відмінностей у біофізіологічних і психічних можливостях дошкільнят.

Витоки гуманістичної системи Василя Олександровича – у народній педагогічній мудрості, яка надихала сільського педагога на створення культів Вітчизни, Матері, Праці, Природи, Краси, Слова. Своєю практичною діяльністю він переконливо довів, що добрі почуття йдуть своїм корінням у дитинство, а людяність, доброта, ласка, доброзичливість народжуються в праці, турботах, хвилюваннях про красу довкілля. Педагогічним «ключем» для розв'язання проблеми морального виховання В.О.Сухомлинський вважав навчання дитини робити добро без прямолінійних вказівок на кшталт: «Зроби ось так» [23].

У такому ж гуманістичному руслі Василь Олександрович розглядає і діяльність педагога. Місія педагога, у поглядах В. Сухомлинського, полягає в тому, щоб бути творцем дитячого щастя, лікарем і зцілителем дитячих душ. Почуття любові до дитини великий гуманіст називає плоттю і кров'ю

вихователя як сили, здатної впливати на духовний світ іншої людини, тому і констатує: «Педагог без любові до дитини – все одно що співець без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору» [42, с.153].

Вчений-педагог закликає педагогів уникати озлобленості, грубості, бо це негативно відбивається на атмосфері і засобах навчання та виховання. У книзі «Серце віддаю дітям» він наголошує: «Найголовнішою рисою педагогічної культури має бути відчуття духовного світу кожної дитини, здатність приділити їй стільки уваги й духовних сил, скільки потрібно для того, щоб дитина відчула, що про неї не забувають, її горе, її образи й страждання поділяють» [49, с.58].

Навчально-виховний процес рекомендував інтегрувати з усім найкращим у досвіді української народної педагогіки. Передусім це стосується навчання, виховання і розвитку особистості у лоні рідної материнської мови, природи, праці, національної культури, історії родини та України з поступовим залученням до загальнолюдських цінностей.

Турбуючись про дітей з малорозвиненою увагою, В. Сухомлинський склав спеціальний «Задачник для неухважних», що становив близько двохсот задач, узятих здебільшого з народної педагогіки, розв'язувати які означало самостійно думати, аналізувати.

Великим гуманізмом була пройнята робота керованих В. Сухомлинським психологічної комісії, психологічного семінару, Батьківської школи. Зокрема, для батьків читався курс психологічних знань, більший за обсягом, ніж у тодішніх університетах. Усе це Василь Олександрович спрямовував на створення практики не фрагментарно-емпіричного, а системно-систематичного наукового вивчення особистості дитини [23].

Отже, найголовнішими нововведеннями В.О. Сухомлинського були: «Школа радості під блакитним небом», уроки мислення серед природи, «Куточок мрії», «Кімната казки», «Острів чудес», уроки доброти і людяності, вироблені ним «Десять Не можна», «Дев'ять негідних речей», а також багато іншого. Як важливо і необхідно, щоб гуманістичні педагогічні нововведення В.О. Сухомлинського були освоєні і сприйняті кожним вихователем з метою їх творчого використання у власній діяльності.

1. Гончаренко О. Р. Шляхи впровадження ідей В. О. Сухомлинського у практичну роботу ДНЗ для вирішення проблем громадянського виховання дошкільників. *Обдарована дитина*. 2014. № 2. С.8– 12.

2. Дичківська І. М. Креативність як складова інноваційної діяльності педагога в контексті ідей В.О.Сухомлинського. *Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура*. Хмельницький: ПП Балюк І. Б., 2011. Вип. 10. С. 141–146.

3. Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського в освітньо-виховному процесі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії: інформаційно-методичний посібник / упор. І. М. Шоробура, Л. А. Машкіна, Н. В. Казакова. Хмельницький: Вид-во ХГПА, 2013. 304 с.

4. Савченко О. Аксіологічні смисли літературної спадщини Василя Сухомлинського: філософія для дітей. *Рідна школа*. 2017. № 9–10. С. 44–48.
5. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори*: в 5-ти т. К.: Рад. шк., 1976. Т. 3. 269 с.

Інна Олександрівна Рашина

**КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД В ОСВІТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІДЕЙ
В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО**

*Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця
дружба осяяна благородним захопленням,
поривом до чогось світлого, розумного,
у серці дитини ніколи не з'явиться зло.*

В. О. Сухомлинський

У сучасних умовах розвитку нового суспільства виникає необхідність розроблення стратегії у галузі освіти, яка була б орієнтована на формування і розвиток у молодого покоління навиків життя в інформаційному суспільстві.

Початок нового століття знаменується тим, що освіту охопила світова криза, пов'язана з невідповідністю змісту, форм, методів навчання й виховання дітей початкової ланки освіти вимогам інформаційного суспільства.

Період розвитку наукової теорії змісту початкової освіти припадає на реформування освіти в Україні, що призвело до централізації та формалізації механізму організації й управління освітою. Державотворчі процеси в Україні, скрутне економічне становище в державі поклало відбиток і на систему початкової освіти.

У сучасній Україні система освіти безперервно розвивається, і для неї характерне постійне відновлення й самовдосконалення. Одна з базових соціальних потреб суспільства, яка існує впродовж століть, – потреба в осмисленому і цілеспрямованому формуванні молодого покоління. Для вирішення цього завдання людство і виробило певний соціальний інститут передавання та формування культури, знань і провідних громадських норм – школу. І хоча мета педагогічної діяльності протягом всіх тих же століть залишається незмінною – підготовка дитини до майбутнього дорослого життя – діяльність школи періодично піддається серйозним видозмінам відповідно до вимог сучасного суспільства.

Новітня філософія освіти спрямовує навчально-виховний процес на формування духовного світу особистості, утвердження загальнолюдських цінностей, розкриття потенціальних можливостей та здібностей учнів, забезпечення оптимальних умов для їх життєвої самореалізації.

Сутність навчально-виховного змісту розглядаємо як єдність філософських, культурологічних, світоглядних, психолого-педагогічних парадигм, як екстраполяція сучасних методологічних засад у його побудові, як

проекція духовної культури суспільства стосовно людини і довкілля, а не як розчленування його на природничонаукове і соціогуманітарне знання з виокремленням виховних, навчальних і розвивальних можливостей кожного з них, що характерно для традиційної системи шкільної освіти і виховання учнів. Тоді, першим етапом модернізації цієї унікальної системи освіти і виховання є визначення її головної мети, яка за нашим трактуванням полягає з одного боку: у становленні громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатну виявляти національну гідність, орієнтуватися у своїх обов'язках і правах, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві; життєво компетентної, конкурентноспроможної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, професіонал, носій культури [9, с. 6-8], а з іншого, у формуванні активного життєвого самовизначення зростаючої особистості, її здатності до побудови власної життєвої траєкторії за рахунок трансляції основних ідей та цінностей європейського суспільства як необхідного елемента європейської інтеграції; озброєння педагогів технологією розвитку в особистості ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних для життєдіяльності в сучасному європейському співтоваристві; широко впровадження нових інтерактивних форм навчання, інформаційних та комунікаційних технологій.

Навчальна діяльність на уроках покликана не просто дати учням знання, уміння і навички, а й формувати в них компетентність як загальну здатність, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, отриманих завдяки навчанню.

Сьогодні соціуму необхідні учні і випускники, готові змінюватися і пристосовуватися до нових потреб життя, оперувати й управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатися упродовж життя. А це значною мірою залежить не від отриманих знань, умінь і навичок, а від деяких додаткових якостей, для позначення яких і використовуються поняття «компетенція» і «компетентність». Державний стандарт початкової загальної освіти, розроблений відповідно до мети початкової школи, з урахуванням надбань класичної педагогіки як вітчизняної, так і західноєвропейської, але спрямований у майбутнє з його великими швидкостями та новими вимогами, визначає зміст початкової загальної освіти, який ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтеграції, єдності навчання і виховання на засадах гуманізму, демократії та громадянської свідомості.

Міністр освіти і науки України Лілія Гриневич наголосила, що основна ідея нової школи полягає в тому, щоб перейти від школи знань до школи компетентностей, які включають знання, уміння та ставлення, засновані на ціннісній платформі. Відповідно до цього, мають бути оновлені державні стандарти, сформовано новий зміст освіти, запроваджені нові методики викладання, а також змінена структура школи.

Нова школа має намір стати «школою компетентностей», яка буде враховувати індивідуальні здібності кожної дитини. Виділено 10 ключових компетентностей для нової української школи:

1. Спілкування державною і, у разі відмінності, рідною мовами;
2. Спілкування іноземними мовами;
3. Математична грамотність;
4. Компетентності в природничих науках і технологіях;
5. Інформаційно-цифрова компетентність;
6. Уміння вчитися впродовж життя;
7. Соціальні і громадянські компетентності;
8. Підприємливість;
9. Загальнокультурна грамотність;
10. Екологічна грамотність і здорове життя.

Усі перелічені компетентності однаково важливі й взаємопов'язані. Кожну з них діти набуватимуть послідовно, поступово під час вивчення різних предметів на всіх етапах освіти.

Передусім, це орієнтація освітнього процесу на досягнення результату, що відображається ключовими компетентностями, але не обмежується ними. Нині у світовій практиці ефективність освіти пов'язується з реалізацією компетентнісного підходу. Компетентнісні результати навчання учнів початкової школи визначено у попередніх документах – Державному стандарті (2011 р.), у вимогах навчальних програм (2012 р.), у вимогах до контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів (2014 р.).

Однак, перехід на компетентнісні засади поки не належним чином відображено у дидактичному і методичному забезпеченні навчання, де все ще домінує знанієва компонента. Зазначимо, що стандарт 2011 року переважно орієнтував освітян на формування в учнів молодшого шкільного віку предметних компетентностей, тоді як новостворювані нормативи націлені на досягнення й ключових.

Таке досягнення передбачає зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок на вироблення і розвиток умінь діяти, застосовувати досвід у проблемних умовах (коли, наприклад, неповні дані умови задачі, дефіцит інформації про щось, обмаль часу для розгорненого пошуку відповіді, коли невідомі причиново-наслідкові зв'язки, коли не спрацьовують типові варіанти рішення тощо). Саме тоді створюються умови для включення механізмів компетентності – здатності діяти в конкретних умовах і мотивів досягти результату.

Аналіз останніх досліджень підтверджує, що проблема використання компетентнісного підходу в освіті стала нагальною в сучасній педагогіці.

Стійкість інтересів до навчальної діяльності молодших школярів залежить від того, як ця діяльність організовується, як учитель уміє збуджувати й підтримувати інтерес своїх вихованців до набування знань, як пов'язуються ці знання з життям. Формуванню пізнавальних інтересів учнів сприяє вміло побудована дослідницька та пошукова діяльність, тому що немає нічого

ціннішого для людини, ніж те, що він створив власною працею, позакласна робота.

У вітчизняній науковій літературі найбільшого поширення набуло визначення компетентності як сукупності знань і вмінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію, запропоноване С. Гончаренком. На думку І. Беха трактування поняття компетентність дуже широке [3, с. 5]. Компетентний в широкому розумінні – це знаючий, обізнаний в певній галузі; у вузькому розумінні – той, хто має право авторитетного судження як спеціаліст високого рівня в певному колі питань.

Аналізуючи данні поняття, говоримо, що бути компетентним – значить вміти реалізовувати знання, застосовувати досвід, волю і емоційний стан для вирішення проблем у конкретних обставинах. На думку багатьох українських вчених компетентність не зводиться до знань і вмінь в кількісному відношенні. Але без знань і особистого досвіду діяльності набуття ключових компетентностей неможливе. Більш того, набуття компетентностей залежить від активності, свідомого відношення до різних видів діяльності (праці, навчання тощо). Але водночас у тлумаченні понять «компетентність», «технологія», «компетентнісний підхід» і дотепер немає одностайності, тому що не дійшли згоди вчені.

Любов до життя прищеплюється дитині завдяки спілкуванню з кращими проявами гармонії природи, яскравими вчинками людей, знайомству з долями визначних особистостей минулого й сьогодення.

Такою своєрідною особистістю, яка ще довгі роки буде взірцем гуманізму в педагогіці, є видатний педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Його ім'я відоме і популярне в усьому світі. Зараз не зустрінеш учителя, який не звертався б до його педагогічної спадщини.

Педагогічна творчість В.О.Сухомлинського невичерпно багата й багатогранна.

З метою пошуку нових шляхів для розбудови Нової української школи, вчителі-практики все більше звертаються до творчого доробку видатного педагога-гуманіста, який неодноразово говорив: «Є успіх, є бажання вчитися. Особливо важливо це на першому етапі навчання – в початковій школі, де дитина не вміє долати труднощі, де невдача приносить справжнє горе» [12].

Результатом навчальної діяльності, під час якої відбувається засвоєння наукових понять, перш за все, є зміна самого учня, його розвиток. Навчаючись, дитина змінює сама себе. Позиція дитини – це не просто позиція учня, який відвідує школу та охайно виконує завдання учителя, але й позиція людини, яка вдосконалює сама себе за допомогою дорослих освічених людей. Саме в такому виді діяльності в учня формується новий тип відношень із учителями, батьками, можемо їх визначити як партнерські стосунки. Таким чином, особисте вдосконалення набуває суспільного змісту.

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського сформувалася на кращих традиціях класичної педагогіки, гуманізму і народності, вона здобула визнання

у світі. Ідеї гуманізму, які він пропагував, спрямовані на виховання поваги до людини, формування в неї благородства, порядності, відповідальності, чуйності, волі.

Проблема виховання Людини у творчій спадщині В. Сухомлинського розглядалася багатьма відомими педагогами, методистами, вчителями-практиками. Серед них І. Бабин, котрий характеризував проблему формування екологічної культури як основу гармонійного розвитку особистості у контексті ідей В. О. Сухомлинського, М. Безлюдна розробляла проблему методично-процесуальне забезпечення розвивального навчання в емпіричному досвіді В. О. Сухомлинського, Г. Бондаренко розглядав уроки мислення як засіб формування творчих здібностей молодших школярів, О. Вознюк характеризував наукову сутність його педагогічної системи, Т. Гладюк характеризує ідеї формування екологічної культури молодших школярів у спадщині великого педагога, Л. Нестеренко і Л. Пироженко виявляють роль казок Майстра у пробудженні почуттів дитини, І. Романишин описує розвиток мислення молодших школярів у контексті ідей В. О. Сухомлинського тощо.

У своїй педагогічній роботі ми все частіше звертаємось до ідей Василя Олександровича, досліджуємо виховну та дидактичну складові його доробку для трансформації його ідей у практику роботи сучасної школи.

Провідними ми вважаємо такі ідеї великого педагога:

1. Підвищення професійної культури вчителя.
2. Турбота про здоров'я дитини.
3. Гуманізація навчально-виховного процесу.
4. Розвиток загальнонавчальних умінь та навичок, формування навичок самоосвітньої роботи.
5. Розумовий розвиток учнів.
6. Духовне становлення особистості школяра. Громадянське виховання.
7. Трудове виховання.
8. Виховне середовище. Гармонійна взаємодія всіх учасників навчально-виховного процесу: педагогів, учнів, батьків, громадськості.
9. Сім'я як головний чинник виховання. Підготовка учнів до батьківства та материнства.

Під час роботи директором Павлиської школи Педагог визначив наступну аксіому: «...головне завдання початкової школи – навчити дітей користуватися інструментом, за допомогою якого людина все життя оволодіває знаннями» [12].

Важливою проблемою виховання В. О. Сухомлинський вважав необхідність перетворення освіти у важливу життєву цінність. Педагог писав, що парадоксальним і незрозумілим є той факт, що для деякої частини підлітків і юнацтва це велике благо – тортури, учіння – важкий тягар, а вчителям у деяких випадках доводиться без кінця воювати з ледарями і неробами» [12].

Визначальним теоретичним концептом компетентнісного підходу до освіти і виховання дитини у навчальних закладах є врахування того, що вони забезпечують рівні стартові можливості для кожної дитини не лише у навчанні,

але й у її вихованні та розвитку, реалізацію кожним своїх потенційних можливостей, творчих здібностей, інтересів і потреб.

Звертаючись до витоків компетентнісного підходу, розглянемо ідеї ефективності знань, ціннісного ставлення особистості до набутих знань як основи самореалізації. У цьому сенсі широко відомий науковий доробок В.Сухомлинського, який дослідив і реалізував у педагогічному досвіді можливість поєднання навчання, праці, практичної повсякденної діяльності учнів. Науковий доробок В. Сухомлинського дає можливість визначити дидактичний межі формування та розвитку загальнонавчальних умінь, основних позицій змісту, форм, методів та організації діяльності педагогів щодо вдосконалення навичок учнів. [6, С. 13–16.].

За таких умов до трактування компетентнісного підходу в освіті й виховання дитини актуалізується думка К. Роджерса, який зазначав, що усвідомлена особистістю потреба розвиватися й удосконалюватися, змінювати способи сприйняття внутрішнього «Я» є віддзеркаленням власного інтелектуального і морально-духовного розвитку [11, с. 5]. Схожу за своєю сутністю думку висловив Р. Мей, який розглядав процес формування й розвитку особистості як процес життєдіяльності вільної, духовно збагаченої й соціально інтегрованої особистості [8].

Актуальною в цьому контексті є думка В. Сухомлинського, який стверджував, що «підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він уміє пильно вдивлятися не тільки в навколишній світ, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі і явища навколо себе, а і свій внутрішній світ, коли сили душі спрямовані на те, щоб зробити самого себе кращим, досконалішим» [13, с. 229]

Враховуючи зазначене вище, знову ж звертаючись до аналізу психологічних механізмів формування «Я-концепції» дитини процесі здобуття нею освіти, актуальною є позиція К. Роджерса щодо її сутності, яку він розглядав ядром особистості, і в якому сконцентрована здорова і конструктивна «тенденція до самореалізації самоактуалізації й самостановлення», що насправді є провідною і рушійною силою її життєдіяльності в соціумі [1].

Наступним теоретичним концептом компетентнісного підходу до освіти й виховання дитини у навчальних закладах є створення ефективних умов для усвідомлення нею не лише пізнавальної й оцінної, але й регулятивної функції набутих знань, умінь та навичок. Саме тоді така діяльність, як зазначає І. Д. Бех набуває особливого значення в психологічній структурі особистості, тим самим забезпечуючи формування інтересів завдяки розвитку творчої активності свого внутрішнього «Я» з опорою на суспільні ідеї, ідеали, цінності й моральні норми [2, с. 34].

Таким чином, прагнення перебудувати чи змінити власне «Я» і своє ставлення до оточуючого життя, саме на позитивно-конструктивне, зробити його зрілим, актуалізуються, насамперед здібностями дитини відчувати себе особистістю як у навчально-виховному процесі навчального закладу, так і у спілкуванні з однолітками, старшими товаришами, вчителями і батьками.

Можемо стверджувати, що в розмаїтті динамічних процесів розвитку і становлення особистості у навчально-виховному процесі закладу освіти є саме активізація його особистісного потенціалу пов'язаного зі зміною способів сприйняття власного внутрішнього світу, впливу на нього зовнішніх чинників соціокультурного середовища та безпосередньо виховних впливів учнівсько-педагогічного колективу, батьків та громади, членами якої вони є.

У цьому контексті В. Сухомлинський зазначав, що «пізнаючи навколишній світ, дитина має пізнати сама себе, пройнятися почуттям глибокої поваги до себе. Самоповага – це мати самовиховання. У почутті власної гідності – одне з найсильніших джерел людської честі, доброго імені, здорового самолюбства» [13, с. 286].

Аналізуючи думку В. О. Сухомлинського, В. Г. Кремень зазначає, що сутність трансформації авторитарної педагогіки у педагогіку толерантності, де б шанувалась особистість кожного учня, а навчання і виховання повинна відбуватись відповідно до природних здібностей і психологічних особливостей кожної дитини. Це потрібно суспільству, бо без такої особистості ми не матимемо стабільної демократичної ситуації в країні та ефективної ринкової економіки, яка потребує активної, дієвої, відповідальної людини [7, с. 6].

Орієнтація освіти на підготовку до життя і праці через виконання різноманітних видів практичної діяльності, на що звертав особливу увагу В. Сухомлинський, передбачає опору на функціональний підхід до розуміння сутності людини з тим, щоб визначити необхідні види цієї діяльності. При цьому сама освіта як процес є однією з основних функцій діяльності, а розвиток самого суб'єкта діяльності – одним із продуктів людської діяльності. Видатний психолог П. Гальперін дійшов висновку, що будь-яка діяльність – це вже розвиток, тобто зміна параметрів, властивостей, якостей у часі, а становлення особистості є продуктом діяльності, що накладається на генетичну програму розвитку людини [5, С. 15.].

Особливий внесок в теорію і практику підготовки дітей до школи зробив В. Сухомлинський у 50-60-х роках ХХ століття. Це був новаторський підхід до організації навчання дітей 6 років до початку їх систематичного навчання у школі. Зауважимо, що вченим була створена цілісна система навчання і виховання дітей до школи; визначено принципи організації дітей щодо підготовки їх до навчання у школі; розроблено інноваційні методики роботи з дітьми, які впливали комплексно на розумовий, фізичний, естетичний, моральний розвиток дитини.

В. О. Сухомлинський завжди говорив, що потрібно виховувати дітей через вчителів. Якщо вчитель лише навчає, але безпосередньо не спілкується з дітьми, він перестає бути вчителем.

Процес формування мотивів навчання починається в початкових класах, а згодом продовжується й у старших. І майбутнє ставлення дитини до навчання залежить від класовода, його вміння спонукати дитину навчатися з власної волі, з бажанням і радістю, а згодом – і від учителів-предметників. З розвитком

дитини збагачується й сама навчальна мотивація: розвиваються пізнавальні інтереси, зростає зацікавленість не тільки процесом навчання, а й змістом. Дитина усвідомлює необхідність виконання вправ, у неї виникає почуття обов'язку, відповідальності. Це позитивна сторона цього етапу.

Учень мусить навчитися дивитись на себе з боку, оцінювати свої вчинки.

«Творчість є шаблоном самотійного мислення, на якій дитина пізнає радість власної думки, переживає моральну гідність творця. Як важливо, щоб цього досяг кожен учень! Розумове виховання, без якого немислиме повноцінне навчання, полягає якраз у тому, що дитина, творчими засобами слова, відчуває себе автором, захоплюється тим, що чарівність життя, природи, людських взаємин стає красою думки. Бажання вчитись – то дуже тонка і примхлива річ. Воно, образно кажучи, як ніжна квітка, котра живиться тисячами корінців, які невтомно працюють у вологому ґрунті. Ми їх не бачимо, але дбайливо оберігаємо, знаючи, що без них життя й краса загинуть»

Вчити вчитися. Початкова школа, 1969, № 2

В. О. Сухомлинський

Педагог визначив 12 найважливіших умінь і навичок, які учні Павлівської школи мали засвоїти, щоб у них сформувався свідоме бажання отримувати знання упродовж усього життя:

- 1) Уміння спостерігати явища навколишнього світу.
- 2) Уміння думати – зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле, дивуватися.
- 3) Уміння висловлювати судження про те, що учень бачить, робить, думає.
- 4) Уміння вільно, свідомо, виразно читати.
- 5) Уміння вільно, досить швидко і правильно писати.
- 6) уміння виділяти логічно завершені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними.
- 7) Знаходити книжку з теми, що цікавить.
- 8) Знаходити в книзі матеріал з питань, які цікавлять.
- 9) Уміння робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання.
- 10) Уміння слухати вчителя і одночасно стисло фіксувати зміст розповіді.
- 11) Уміння читати текст і водночас слухати інструктаж учителя щодо роботи з текстом, з його логічними складовими.
- 12) Уміння написати твір – розповісти про те, що учень бачить навколо себе, спостерігає [15, с. 567].

«Немає читання – немає ні вітрил, ні вітру. Читання – самотійне плавання в морі знань, і наше завдання полягає в тому, щоб кожен вихованець зазнав щастя цього плавання, відчував себе сміливцем, який став віч-на-віч з безмежним морем людської мудрості»

Вчити вчитися. Початкова школа, 1969, № 2

В. О. Сухомлинський

У початковій школі самостійне читання відіграє особливу роль в інтелектуальному, моральному й естетичному розвитку. Від того, яке місце займає воно в духовному житті школяра, залежить його ставлення до навчання.

«Щоб наші діти завжди переживали жадабу знань, щоб бажання вчитися було найголовнішим стимулом їхньої нелегкої розумової праці, дбаймо про дуже важливу передумову всього шкільного навчання: розумова праця дитини, будучи зрозумілою, водночас повинна мати й відповідні труднощі. Переживання гідності трудівника-мислителя можливе лише за тих умов, коли розумова праця є певним випробуванням сил. Дитина виходить з цього випробування переможцем, з гордістю й радістю оглядає пройдений шлях, говорить сама собі: «Це я знайшла. Це я відкрила.»

Вчити вчитися. Початкова школа, 1969, № 2

В. О. Сухомлинський

Обґрунтовуючи практичну необхідність гуманних взаємин між учителем та учнем, між самими учнями і взагалі всіма учасниками виховного процесу, В. О. Сухомлинський переконливо показав, що найцінніше у дитини – її індивідуальність, неповторність внутрішнього світу, своєрідність здібностей, потенційних можливостей, бо тільки через розмаїття індивідуальностей полягає шлях до зростання та об'єднання особистостей.

«На думку всіх учителів початкових класів нашої школи, виховний смисл уроків мислення полягає передусім у постійному і невпинному застосуванні знань. Виховати прагнення до навчання якраз і можна тільки тоді, коли знання, якими дитина оволодіває в початку вії школі, не залишаються мертвим скарбом, не нагромаджуються в дитячій голові тільки для того, щоб у певний час учитель виймав їх з «комори» для перевірки. Розвиток розумових здібностей – це знання в русі, в застосуванні. Оптимістичне самопізнання – а це й є передумовою потягу до знань – починається з того, що дитина на власному досвіді переконується: знання стають знаряддям її мислення й праці; користуючись ними, вона виражає свій розум, самого себе»

Вчити вчитися. Початкова школа, 1969, № 2

В. О. Сухомлинський

Одним із перших у світовій педагогіці В. О. Сухомлинський звертається до принципу наступності у процесі формування компетентності учити вчитися, і саме цим підтверджуючи її надпредметність та життєву значущість. «Ось тут і виникає розрив між початковими класами і дальшими ступенями навчання. У початкових класах ми дуже боязко, несміливо даємо в руки дитини інструмент, без досконалого володіння яким неможливо уявити її інтелектуальне життя, її всебічний розвиток, а потім в середніх класах, учителі вимагають, щоб інструмент цей у руках дитини діяв швидко і безвідмовно» [15, с. 407].

Одне з найважливіших завдань школи, на думку педагога – це навчити користуватися знаннями. Якщо набуті уміння і навички тільки засвоюються і не застосовуються на практиці, навчання поступово виходить зі сфери духовного життя дитини, неначе відділяється від її інтересів і захоплень. [4, С. 75-78.]

І тут же підкреслює, що є досить важливим, щоб мислення учнів ґрунтувалося на дослідженні, пошуках, щоб усвідомленню наукової істини передувало нагромадження, аналіз, зіставлення і порівняння фактів. Спостерігаючи явища і картини природи, дитина оволодіває формами й процесами мислення, збагачується поняттями, кожне з яких сповнюється реальним змістом причинно-наслідкових зв'язків, помічених гострим зором допитливого спостерігача [17, С. 28-32].

Значне місце в практиці втілення процесу формування навичок навчання Педагог відводить письму, тому що, як і у швидкому вдумливому читанні, він бачить у ньому інструментарій для здобуття усвідомлених та якісних знань. Особливу увагу він звертає на творчі письмові роботи учнів: «Учителі почали вчити дітей складати твори за матеріалами спостережень за явищами природи. У цій цікавій, творчій роботі школярів ми вбачали засіб навчити мислити, навчити вчитися» [15, с. 412].

Доцільно було б звернутися до порад Василя Олександровича Сухомлинського, який стверджував:

«Першого сонячного квітневого дня, коли в мареві тремтять древні кургани, ми вийшли в степ слухати пісню жайворонка. Ось тріпоче в небесній блакиті сіра грудочка життя, до нашого слуху долинає ніжний дзвін срібного дзвіночка; раптом дзвіночок замирає, сіра грудочка падає до землі; над ніжною зеленню озимої пшениці пташка розправляє крила і повільно, немов натягуючи невидиму нить, піднімається все вище і вище. Ми чуємо уже не дзвін, а звучання срібних струн. Мені хочеться, щоб ця чудова музика дійшла до дитячих сердець, відкрила очі на красу навколишнього світу»

«Розмова з молодим директором» В. О. Сухомлинський

Невід'ємною складовою в процесі зацікавленості дітей у пошуку та знаходженні знань директор Павлиської школи відводив позакласній роботі.

У своїй книзі «Розмова з молодим директором» Василь Олександрович звертається до педагогічних колективів шкіл. Він зазначає, що тільки в тісній співпраці всіх учителів школи, як початківців, так і вчителів середніх та старших класів, під керівництвом директора та завуча можливо досягнути успіху у формуванні освіченої, самодостатньої та розумної особистості – сучасного учня.

У своїй книзі «Серце віддаю дітям» педагог-новатор намагався донести те, як ввести «маленьку людину» в світ пізнання навколишнього світу, як допомогти йому навчитись, полегшити його навчальну працю. Педагог наголошував, що для того, аби праця вчителя була вдалою, йому необхідно самому певною мірою стати дитиною.

Аналізуючи досвід роботи Василя Олександровича, можемо з впевненістю сказати, що головною якістю вчителя є якість його внутрішнього світу, тобто уміння зазирнути в духовний світ кожної дитини. Ніколи не потрібно забувати, що учень – це перш за все жива людина на шляху до пізнання, творчості,

людських взаємовідносин. До глибини душі вражає переживання педагога за кожну дитину, за її тривоги, переживання і хвилювання.

«Я знав дівчинку, яка йшла в глухий куток садка та тихо плакала, коли батько приходив з роботи похмурий і неговіркий, а мати кожним словом намагалася догодити йому. Серце дитини розривалося від образи на батька і співпереживання до матері ...»

«Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського дає можливість виокремити принаймні три важливих напрями в загальній системі підготовки дітей до школи:

– різнобічна, гармонійна, цілісна підготовка майбутніх першокласників до навчання у школі, яка охоплює їхній розвиток, навчання й виховання;

– залучення батьків до систематичної роботи в сім'ї з підготовки дітей до школи; інтеграції виховних впливів школи і сім'ї у формуванні особистості майбутніх першокласників;

– підготовка майбутніх учителів-класоводів до роботи з майбутніми першокласниками. В. Сухомлинський визначив передумови, які б сприяли успішному навчанню дітей у школі.

Такими передумовами, на його думку, є:

– сформованість інтелектуальних умінь: уміння спостерігати в довкіллі, проводити досліди в природі, розмірковувати, аналізувати й узагальнювати; відшукувати самостійно відповіді на запитання, порівнювати, зіставляти;

– мовленнєві вміння: уміння читати вірші, переказувати тексти художніх творів, складати самостійно розповіді і казки, вміння влучно добирати потрібні слова; оволодіння семантикою і граматичною будовою мови, зв'язним мовленням, словесною творчістю;

– морально-етична вихованість дитини: оволодіння азбукою морально-етичної поведінки: вміння поводити себе в колективі, в стосунках з дорослими і однолітками; – уміння читати і писати друковані літери [16].

Зауважимо, що навчання дітей до школи читати і писати В. Сухомлинський називав своєрідним «містком», який пов'язує дошкільну і шкільну ланки освіти, а вміння читати до школи як основну умову подальшого повноцінного розумового розвитку дітей у школі. В. Сухомлинський вважав, що за рік, який передує навчанню старших дошкільників у школі, можна реалізувати всі визначені ним передумови. Він писав: «Рік, що передував навчанню за партою, був потрібний мені для того, щоб добре взнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості сприймання, мислення і розумової праці. Перш ніж давати знання, треба навчити думати, сприймати, спостерігати. Треба також добре знати індивідуальні особливості здоров'я кожного учня – без цього не можна нормально вчити» [16].

Формування ж змісту передшкільної освіти передбачає розвиток в особистості дошкільника цілого комплексу життєво необхідних якостей і ключових компетентностей, що допоможуть їй швидше адаптуватись у школі, а досягнутий рівень розвитку сприятиме легкому і свідомому засвоєнню

навчального матеріалу, на що звертав особливу увагу В. Сухомлинський у роботі з дітьми 6 років. Оскільки зміст передшкільної освіти повинен забезпечувати формування готовності до навчання в школі, то й визначені ним знання, уміння, навички й способи їх здобуття і реалізації повинні гарантувати досягнення морфолого-фізіологічного, психологічного й соціального рівнів готовності дитини до навчання у школі [10, с. 59-66.].

Дивує творчий потенціал та натхнення педагога. Перед тим, як навчити дітей читати по складах перше слово, учні Василя Олександровича пізнавали набагато кращу книгу – книгу природи. Неодноразово педагог наголошував, що ми – вчителі – маємо справу з найніжнішим, найтоншим, найчуттєвішим, що тільки може бути в природі, – з мозком дитини.

Дитина мислить уявою. Це означає, що вчитель під час своїх розповідей про подорожі повинен так тонко піднести матеріал, що дитина у своїй уяві уявила «срібні хвилі ранкового туману, і темну хмару, і весняний дощ». Чим яскравіше в уяві дитини виникнуть ці картинки, тим глибше вона розуміє закономірності природи. Завдання учителя – якомога глибше зрозуміти природу дитини, стати на деякий час дитиною.

Проводячи «уроки під відкритим небом» Василь Олександрович використовував досить цікавий метод – він розповідав і водночас малював казку. Своєю захопливою розповіддю він, неначе заглиблював дітей у цікаву подорож виноградної алеї.

Серце дитини немов завмирає, коли вона чує слова, що малюють перед нею фантастичну картину. Педагог не уявляв навчання дітей без слухання та створення казки. В цих казках – світ дитячих думок, поглядів і уявлень.

Зайчик (Шура)

Мама подарувала мені маленького плюшевого зайчика. А це було перед Новим роком. Я поставив його на ялинку серед гілок. Всі лягли спати. На ялинці горіла маленька-маленька лампочка. Бачу – зайчик стрибнув з гілочки і бігає навколо ялинки. Пострибав-пострибав і знову повернувся на ялинку.

Соняшник (Катя)

Зійшло сонечко. Прокинулися пташки, піднявся в небо жайворонок. Прокинувся і соняшник. Стрепенувся, струсив з своїх пелюсток росу. Повернувся до сонечка: «Здрастуй, сонечко. Я довго чекав тебе. Бачиш, як жовті пелюстки поникли без твого тепла. А тепер вони піднялися і радіють. Я круглий і золотий, схожий на тебе, сонечко.»

Як зорали поле (Юра)

Комбайном скосили пшеницю. Виповз їжачок з нірки і бачить: немає пшениці, не шумить колосся. Покотився, колобком по стерні. А назустріч йому повзе величезне страховисько – металевий жук. Шумить, гримить. За ним – плуги. Залишається позаду чорне зоране поле. Сидить їжачок в своїй нірці, визирає і дивується. Думає: «Звідки взявся цей величезний жук?» А це трактор.

Жолудь (Зина)

Повіяв вітер. Впав з дуба жолудь. Жовтий, блискучий, як викуваний з міді. Упав і думає: «Так добре було на гілці, а тепер я на землі. А звідси не видно ні

річки, ні лісу». Засумував жолудь. Проситься: «Дуб, візьми мене на гілку». А дуб відповідає: «Дурний ти. Подивися, я теж виріс із землі. Пускай швидше корінь, рости. Станеш високим дубом».

Як ми перемогли Залізного Змія (Сергій)

Він жив в болоті, далеко-далеко за океаном. Ненавидів наш народ. Робив атомні бомби. Наробив їх багато-багато, взяв на крила і полетів. Хотів кинути на сонці. Хотів загасити сонце, щоб ми загинули в темряві. Послав я ластівок проти Залізного Змія. Взяли ластівки по іскрі сонячного вогню в дзьоби і наздогнали Змія. Кинули вогонь на його крила. Упав Залізний Змій в болото, згорів разом з бомбами. А сонечко грає. І ластівки весело щебечуть, радіють.

Однією з якостей, якою повинен володіти вчитель - це вплив на почуття, уяву, фантазію дітей. На думку педагога, потрібно показати дитині красу, мудрість, глибину думок однієї книги, але так, щоб кожен учень полюбив читати, був готовий самостійно читати. Розповідям учнів Василь Олександрович дав свою назву – «подорожі до витоків живого слова».

Однією з особливостей вчителя, В.О.Сухомлинський вбачав уміння дати дитині час подумати. Не потрібно перенасичувати дітей знаннями, забагато розповідати їм. Словесне перенасичення – досить шкідливе для дитини. В моменти, коли дитина мовчить, вона обдумує, уявляє все, що вона побачила і почула.

Робота педагога з розвитку якостей дитини, почуття та любові до навколишнього світу, захоплюючі розповіді про своїх вихованців в учительській не залишились байдужими. Своїм досвідом пізнання дитини він ділився з іншими.

Василь Олександрович прагнув розкривати творчий потенціал кожної дитини. На його думку, творчість дітей – це своєрідна сфера їх духовного життя, самовираження, в якому яскраво проявляється яскраві індивідуальність кожної дитини.

В процесі малювання педагог досить вдало розвивав мовлення дітей. Як таке можливо? Справа в тому, що в процесі занять він не забороняв дітям ділитись своїми роздумами, а навпаки – дозволяв активно обговорювати кожен елемент. Саме тому, кожній дитині хотілось розповісти про те, що вона намалювала. І, саме в цих розповідях, дитина висвітлювала певні образи, порівняння, думки.

Отже, зазначимо, що В. Сухомлинський, по суті, визначив зміст і необхідність передшкільної освіти дітей старшого дошкільного віку, не вживаючи означеного терміна, визначив ключові компетенції, необхідні

Зараз в Україні відбуваються складні соціально-економічні зміни, спрямовані на формування ринкових відносин в економіці та лібералізацію соціальної сфери. Тому не менш важливим є також процес формування комунікативної компетентності, що передбачає опанування важливого у роботі та суспільному житті усного й письмового спілкування, оволодіння кількома мовами; полікультурної компетентності, що стосується розуміння несхожості

людей, взаємоповаги до їхньої мови, релігії, культури тощо; компетентності саморозвитку та самоосвіти, яка пов'язана з потребою й готовністю постійно навчатися як у професійному відношенні, так і в особистому й суспільному житті.

Природно, виникає запитання: чи можливо в реальному житті охопити таке величезне коло питань? Яким шляхом їх вирішувати? Чи здатна сучасна система освіти переорієнтувати процес навчання на розвиток особистості учня, формування його основних компетентностей.

Відповідь на всі ці запитання тільки одна: «Так». Більше того – у нас просто не має іншого шляху, якщо ми поставили за мету формування учня-випускника, готового до життя, здатного до подальшого особистого розвитку й до активної участі в житті суспільства. Але на цьому тернистому шляху кожен учитель іде своїм особистим шляхом. Педагог повинен приділяти основну увагу досягненням своїх учнів, а не їхнім невдачам, ступеню їхнього розвитку. Треба надавати дитині можливість поліпшити свій результат, можливість особистого зросту і просування вперед. Кожне таке просування можна вважати учбовим досягненням.

Для реалізації компетентнісного підходу до навчання вчитель повинен сприяти зацікавленості кожного учня в роботі класу за допомогою чіткої мотиваційної установки, використовувати різноманітні форми й методи навчальної діяльності, стимулювати учнів висловлювати свої думки без страху бути покараним за неправильну відповідь. Важливим також є вміння вчителя створювати на уроці такі ситуації, які дають можливість кожному учневі проявити ініціативу, самостійність. Такий підхід якнайкраще сприяє формуванню ключових компетентностей школярів. Адже ключові компетентності – це не специфічні предметні вміння та навички, навіть не абстрактні загально предметні мисленнєві дії чи логічні операції, а конкретні життєві, необхідні людині будь-якої професії, віку – взагалі будь-якій людині.

Компетентнісний підхід до навчання об'єктивно зумовлює переведення освітнього процесу на технологічний рівень. При цьому слід використовувати особистісно-діяльнісні педагогічні технології. Ефективність їх застосування значною мірою залежить від того, як реалізується творчий потенціал особистості учня. Про такий підхід до навчання вказував В. О. Сухомлинський: «Кожна людська особистість неповторна, виховання нової людини полягає насамперед у розкритті цієї неповторності, самотності, творчої індивідуальності» [13, с. 93].

Тому мають змінитися пріоритети в діяльності вчителя. Від пояснювально-ілюстративного методу трансляції готового навчального змісту, від просвітительства учнів учитель мусить перейти до нових особистісно зорієнтованих методів, у яких посилено творчо-діяльнісний компонент. Це зумовлює появу освітніх інновацій, покликаних істотно змінити навчально-виховний процес. Організуючи роботу на уроці, дбаю про розвиток таких важливих сфер особистості, як мотиви, емоції, потреби, інтереси, відносини, а також спілкування в колективі. Адже в людині від природи закладено великі

потенційні можливості. Окремі з них проявляються лише у відповідній діяльності, тому їх не вдається помітити в умовах традиційного навчання.

Досить цікавим у баченні реалізації цього питання є погляди видатного педагога з вивчення букв.

Ми пішли з 6-річними дошкільниками в гай і я став розповідати про метеликів і жуків. Нашу увагу привернув великий рогатий жук, що лазив по траві. Кілька разів він намагався піднятися в повітря, і все не міг відірватися від трави. Малюки вивчили комаху у всіх його деталях. Переді мною лежав альбом, і я намалював жука. Хтось із дітей попросив підписати. Я підписав великими друкованими літерами – ЖУК. Цікаві малюки почали повторювати це слово і розглядати літери, які були для них малюнками. Хтось повторив ці букви-малюнки на піску, хтось сплів слово з стеблинок трави. Кожна буква щось нагадувала хлопцям: наприклад, в букві ж вони побачили нашого жука-невдахи в той час, коли він, розправивши крильця, намагався злетіти ...

Через кілька місяців я пішов на урок до тих же дітей – вони вже вчилися в школі. Вчителька скаржилася: важко з читанням. Треба ж було статися такому збігу: саме на цьому уроці вивчали букву ж. Обличчя дітей розцвіли в усмішці, в класі почулося дзижчання: малюки повторювали слово жук, виділяючи ж. Потяглися вгору руки, вчителька з подивом почула, що всі діти можуть написати слово жук. Яким радісним, веселим був цей урок ...

«Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський.

Чим ближче діти знаходяться до першоджерела думки і слова – тим багатше і виразніше буде їх мовлення.

Особливого значення Василь Олександрович надавав оцінкам в початковій школі. Вона повинна заохочувати старанність, карати за лінь і невміння. Існує тонка між тим, щоб дитина ніколи не втратила віри у свої сили, ніколи не відчувала, що в нього нічого не вийде і завищеним рівнем самооцінки дитини.

Таким чином, спрямовуючи навчально-виховний процес на засвоєння змісту навчального матеріалу, ми сприяємо формуванню в дітей підвалин на здобуття в школі систематичних знань та вмінь. Саме це дає можливість дитині спокійно, вільно орієнтуватись і проявляти себе в різних видах діяльності та життєвих ситуаціях, що дозволить їй швидше адаптуватись до шкільного навчання.

На важливість дослідницького підходу у навчанні вказував В.О. Сухомлинський: «Учневі не дають готових висновків, доведень правильності тієї чи іншої істини. Учитель дає учням можливість висунути кілька можливих пояснень. В самій дійсності шукати підтвердження й спростування кожної з висунутих гіпотез. Учні доводять одне і спростовують інше – як практикою у вузькому розумінні цього слова, тобто безпосередніми спостереженнями над фактами і явищами, так і опосередкованим мисленням. Знання при цьому не пасивно засвоюються, як звикли говорити учителі, а здобуваються активними зусиллями. Тому такі знання стають переконаннями, і учні дорожать ними. Від того, наскільки активно проявляються розумові зусилля дитини в процесі

аналізу того чи іншого явища, залежить не тільки глибина знань, а й уміння користуватися ними на практиці» [13, с. 58].

У кожного вчителя, що творчо працює, складається власна технологія навчання й виховання, в основі якої можуть бути елементи різних педагогічних і освітніх технологій. В.О. Сухомлинський наголошував: «Найкраща, найтонша методика дійова лише тоді, коли є жива індивідуальність педагога, коли в загальне він вносить щось своє, глибоко продумане» [13].

Великого значення Василь Олександрович надавав грі. Навчання і гра в початковій школі повинні бути грамотно взаємопов'язані вчителем. Він повинен вміло поєднувати вивчення нового матеріалу з грою, трудову активність з ігровою діяльністю. Гра повинна бути наповнена глибоким сенсом. Школа не повинна вносити критичних змін в життя дитини. Переступивши поріг школи, дитина цілком вільно повинна продовжувати робити те, що робила вчора.

Навчання дітей в школі не повинно зводитись до безперервного накопичення знань, до тренування пам'яті чи зубрінню навчального матеріалу. Вчитель повинен вміло достукатись до частинки душі кожної дитини, подорожувати, відкривати незвідане та захоплюватись разом з ними. Проте, вчителям не можна забувати, чого саме повинні навчитись діти, які слова вони повинні навчитись писати, які математичні правила повинні вміти застосовувати.

Ніякого розчулення – таке завдання поставив я, приступаючи до роботи з маленькими дітьми. До закінчення 2 класу вони повинні навчитись настільки швидко, виразно і свідомо читати, щоб сприймати очима як єдине ціле невеликі пропозиції і закінчені частини великих пропозицій.

Читання – це один з витоків мислення і розумового розвитку. Я поставив перед собою завдання вчити такого читання, щоб дитина, читаючи, думала. Читання повинно стати для дитини дуже тонким інструментом оволодіння знаннями і разом з тим джерелом багатого духовного життя.

«Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський.

Сьогодні, говорячи про реалізацію Концепції Нової української школи, а саме про інтеграцію в змісті споріднених предметів, звертаємось до ідей педагога-новатора. Саме в його практиці роботи бачимо елементи інтегрованого навчання, але з метою урізноманітнювати види навчальної діяльності.

Одним з таких «хитроців» можна вважати різноманітність видів праці на уроках. Досвід показав, що на перших порах в 1 класі не повинно бути «чистих» уроків читання, письма, арифметики. Одноманітність швидко стомлює. Як тільки діти починали втомлюватися, я прагнув перейти до нового виду роботи. Могутнім засобом різноманітності праці було малювання.

Ось я бачу, що читання починає стомлювати хлопців. Кажу: «Відкрийте, діти, свої альбоми, намалюємо казку, яку ми читаємо». Зникають перші ознаки втоми, в дитячих очах – радісні вогники, одноманітна діяльність змінюється творчістю...

Аналогічна картина на уроці арифметики: помічаю, що дітям важко зрозуміти умову задачі, запропонованої для самостійної роботи. На допомогу приходить творча праця – малювання. Хлопці ще раз читають задачу, «малюють» її. Стають зрозумілими залежності, які до цього часу здавалися абсолютно незбагненими... Тривале слухання теж стомлює. Помітивши, що у дітей тьмяніють очі, я переривав розповідь, «закруглюючи» її, і ми починали малювати. Вже через 3 тижні після початку навчального року мої вихованці почали складати книги-картинки про природу. Кожній дитині старшокласники зробили у твердій обкладинці зошита з 20 аркушів цупкого паперу, до обкладинки прикріпили олівець. Раз в тиждень ми йшли до витоків думки і слова, складали одну картинку – розповідь про навколишній світ.

«Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський.

Одним із найважливіших завдань школи – навчити користуватись знаннями. Навчання повинно стати часткою духовного життя дитини тоді, коли вчитель досяг мети невіддільності знань від активної діяльності. Важко досягти зацікавленості в самому процесі здобуття знань, проте це можливо за умови, коли знання – засіб досягнення творчих цілей. Якщо ці вміння і навички лише вивчаються, але не застосовуються на практиці, навчання поступово виходить в сферу духовного життя дитини, тим самим відділяється від неї. Педагогу потрібно навчитись попереджувати ці явища і турбуватись про те, щоб кожен учень творчо застосовував свої вміння і навички в практичній діяльності.

На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства актуальною є проблема поєднання інтересів людини як особистості, так і громадянина та пошуки шляхів її розв'язання. Одним з провідних напрямів є намагання об'єднати ці завдання через поєднання громадянськості з гуманізмом, залучення підростаючого покоління до проблем держави з врахуванням його природних потреб. Відтак виникає необхідність дбати про розвиток і саморозвиток дитини, спонукати її до ініціативи і тим самим виховувати активного та свідомого громадянина. Простежуючи увесь процес становлення громадянина В.Сухомлинський стверджував, що громадянськість визначається єдністю думок, почуттів і діяльності. На його думку, виховання громадянина доцільно здійснювати у трьох напрямках: навчити дитину бачити світ і своє місце в ньому; прищепити їй любов до рідної землі, пробудити та розвинути патріотичні почуття; турбуватись, щоб усвідомлення людської гідності в поєднанні з патріотичними помислами та переживаннями знайшли своє вираження у бажанні та готовності до діяльності на благо Батьківщини, на користь людям, тобто породили почуття громадянського обов'язку й прагнення реалізувати його в конкретних справах [14].

Отже, компетентнісний підхід в освіті – це сучасний орієнтир. Для того, щоб він повною мірою став реальним, є необхідною екстраполяція його ідей на педагогічний процес. Оскільки особливістю компетентнісного підходу є нова мета навчання, очевидним стає те, що відповідно до неї мають бути адаптованими всі компоненти навчального процесу. Тільки за умови охоплення

всього педагогічного процесу можна досягти формування компетентності учнів як інтегрованого результату навчання.

Педагогічні роботи В. О. Сухомлинського мають різноплановий, багатоаспектний характер. Творча думка педагога зазнавала певної еволюції, вона постійно збагачувалася, поглиблювалася, відточувалася. Ідеї Майстра і сьогодні не сприймаються як догми, а тільки як поради, як поштовх до дії та велике поле для роздумів. Він писав, що школа має бути «царством допитливої і наполегливої думки» [17, с. 31].

Список використаних джерел та літератури

1. Rodgers C.R. Person to person. The problem of being human. N.Y.: Simon and Schuster. 1967. V. 5. P. 341–384.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 книгах: Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1. 280 с.
3. Бех І.Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці. Київ: Виховання і культура. 2009. №12. С.5–7.
4. Вознюк О. Наукова сутність педагогічної системи В. О. Сухомлинського. *Наукові записки ТДПУ: Педагогіка*. 2002. № 5. С. 75-78.
5. Гальперин П. Я. Основные результаты исследований по проблеме «Формирование умственных действий и понятий». Москва, 1965.
6. Дьяченко Б. Василь Сухомлинський у діалозі з компетентнісним підходом. *Освіта на Луганщині*. 2008. № 29. С. 13–16.
7. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати. Київ: Грамота, 2005. 447 с.
8. Мей Р. Искусство психологического консультирования. Пер. с англ. Москва: Класс, 1994. 144 с.
9. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. *Освіта України*. 2004. № 94. С.6 – 10.
10. Павленчик В. О. Системний підхід у дослідженнях проблем виховання дітей. *Педагогіка і психологія*. Київ: Педагогічна думка. 1999. № 2. С. 59-66.
11. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Прогресс, 1994. 480 с.
12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. 174 с.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т.5. с. 287.
14. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 1 С.403-613.
15. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором: вибрані твори в 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 4. 567 с.
16. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа, 1977. 220 с.

17. Ткачук Л. Проблема розвитку позитивної самооцінки дитини у творчій спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка: Педагогіка*. 2002. № 5. С. 28-32.

**Наталія Антонівна Сівак,
Віра Павлівна Давидова**

ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО В КРАЇНАХ СВІТУ

Реформування системи освіти, реалізація Концепції Нової української школи та її потреби сучасного суспільства диктують освітянам абсолютно інше сприйняття своїх функцій, ролі та організації освітнього процесу в закладах освіти.

Особливе місце серед досліджень педагогічних персоналій посідають праці, присвячені вивченню складових педагогічної системи Василя Сухомлинського, вона є постійним об'єктом уваги науковців не тільки в Україні, а й за кордоном.

Творчість Василя Сухомлинського, починаючи з 1950-х років, привертала увагу не тільки освітян, а й усієї громадськості. Про масштаби вивчення й розповсюдження творчого доробку педагога-новатора свідчать матеріали біобібліографічних покажчиків, підготовлених дружиною Ганною Сухомлинською і донькою Ольгою Сухомлинською.

У 90-ті роки ХХ ст., за визначенням академіка О. Савченко, сформувався напрям в історії педагогіки – «сухомлиністика», який, спираючись на творчий доробок В. Сухомлинського, досліджує і поширює його спадщину, підтримує досвід реалізації й розвиток його ідей в Україні та за її межами. Він об'єднав, передусім, педагогів з України, а також з Росії, Вірменії, Греції, Китаю, Німеччини, Австралії та інших країн світу. В рамках цього напрямку швидкими темпами зростає кількість публікацій, у яких висвітлено життя, діяльність та окремі аспекти педагогічної системи В. Сухомлинського.

Аналіз наукових праць вітчизняних педагогів, присвячених вивченню педагогічної системи В. Сухомлинського, дозволяє простежити загальні тенденції розгляду педагогічних поглядів Василя Сухомлинського та його внеску у вітчизняну і світову педагогічну скарбницю.

Варто зазначити, що сьогодні в центрі освітнього процесу перебуває особистість з її своєрідним внутрішнім світом, потребами, інтересами, почуттями. Формується така особа завдяки гуманізації і демократизації освітнього процесу школи, що вимагає зміни підходів до навчання та виховання, впровадження нових педагогічних технологій, пошуку найоптимальніших концептуальних підходів до розвитку педагогічної науки. В умовах формування глобального освітнього простору ці процеси обумовлюють постійне зростання наукового і практичного інтересу до вивчення досвіду

інших країн. Для розв'язання цих проблем розвинені країни Європи і північної Америки, а також країни, що вийшли в лідери світового прогресу нещодавно, звертаються до різних педагогічних концепцій і технологій, які б допомогли сформувати нове покоління, готове успішно відповідати на виклики сучасності.

Творча спадщина Василя Сухомлинського привертала і привертає до себе увагу багатьох педагогів, психологів, філософів, практиків. Історичні зміни і розвиток педагогічної науки в різних країнах лише актуалізують педагогічну спадщину видатного педагога-гуманіста ХХ ст. В. О. Сухомлинського. Інтерес до його творчості з року в рік зростає і поглиблюється. У багатьох педагогічних виданнях більшості країн світу з'являються популярні або аналітичні статті, дослідження, окремі брошури і монографії, присвячені теоретичній спадщині і практичній діяльності видатного педагога.

Ідеї гуманістичної педагогіки видатного українського педагога-новатора були глибоко проаналізовані в працях дослідників різних країн: М. Богуславського, І. Буєвої, І. Валєєвої, Г. Волкова, М. Мухіна, В. Риндак (Росія); В. Вітки, М. Дмитрієва (Білорусь); А. Борисовського (Киргизстан); Р. Атаяна (Вірменія); Е. Гартманн, Ю. Полціна, Р. Штайник (Німеччина); Х. Франгоса, М. Ціанзі (Греція), А. Кокерілля (Австралія), А. Суйямі (Японія), С. Лакшина, М. Біблюка (Польща); Л. Мілкова, С. Тодорова (Болгарія); Д. Вайса (США); А. Петрікаша (Угорщина); І. Трайєра (Чехія); М. Антонця, Л. Бондар, І. Зязюна, Н. Дічек, Г. Калмикова, В. Кузя, О. Петренко, А. Розенберга, О. Савченко, М. Сметанського, О. Сухомлинської, В. Хайруліної, М. Ярмаченка (Україна); Бі Шуджі, Ван Ігао, Вей Шушеня, Лі Чженьсі, Лі Цзинлінь, Сяо Су, Тан Чиці, У Чень, Чжан Ченя (Китай) та ін. Причини поширення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в КНР розкриті також в роботах відомих китайських педагогів Ван Ігао і Чжу Сяомань [9, с.2-3].

Універсалізм запропонованої В. Сухомлинським гуманістичної педагогіки, орієнтованої на особистісний розвиток кожного підростаючого громадянина країни, практична основа й образний стиль викладу теоретичних і методологічних постулатів зумовили поширення ідей і творів українського педагога в різноманітних суспільно-політичних, соціально-культурних і освітньо-педагогічних умовах. Як показує аналіз джерел, найбільшої популярності ідеї В. О. Сухомлинського набули в пострадянських країнах (Україна, Росія, Білорусія, Грузія, Вірменія), що пояснюється схожістю систем освіти, виховних традицій, спільним досвідом їх розвитку в минулому. Деякі аспекти педагогічної концепції і практики В. О. Сухомлинського отримали поширення в Німеччині, Австралії, Греції, Польщі, США. Наприклад в Росії у 1998 р. в Оренбурзі створена Уральська Асоціація Василя Сухомлинського, педагогічні інновації українського педагога і вченого увійшли органічною частиною у такі наукові напрями: «Школа діалогу культур», «Школа комунікативної дидактики», «Вітагенна освіта», «Етична педагогіка» та ін. У Німеччині у 1990 році було утворено Міжнародне товариство послідовників В. О. Сухомлинського [1, с.4-5].

Провідна ідея – формування морально чистої, інтелектуально багаті особи. Це розуміння повною мірою співзвучне з тими цінностями, які обстоював у своїх роботах В. О. Сухомлинський – подвижник гуманістичної педагогіки. У ньому зосередилися вузлові точки світового педагогічного процесу ХХ ст., в сутнісній і опосередкованій формі відбилися як його провідні тенденції, так і основні альтернативи. Його творчі пошуки здійснювалися в руслі прогресивних ідей «нової школи» і «нового виховання» – «Школи радості». Цілком природно, що вони відразу знайшли численних прибічників як в Україні, так і далеко за її межами (в Росії, Німеччині, Японії, Китаї і у багатьох інших країнах).

У Китайській Народній Республіці, країні економіки, що бурхливо розвивається, також відбуваються процеси активного вивчення, узагальнення й адаптації різних соціальних і культурологічних ідей і концепцій.

Особливі зміни відбуваються в системі освіти Китаю, яка в останні роки переживає процес удосконалення і реформування. У зв'язку з цим особливу актуальність набуває досвід поширення і розвитку в освітньому просторі КНР особисто орієнтованої педагогіки Василя Олександровича Сухомлинського. Використання творчості українського педагога в освітній практиці Китаю сприяє розв'язанню цілої низки актуальних педагогічних проблем, насамперед, всебічного виховання і раннього розвитку особистості.

У Китаї перекладені і стали видаватися з кінця 70-х рр. ХХ століття великими накладками практично всі його твори. Перекладено китайською мовою більше 30 праць Василя Сухомлинського. У 2001 році в Пекіні видано 5-томник В.О. Сухомлинського [10]. Створена у 1998 р. Всекитайська Асоціація Василя Сухомлинського щороку запрошує українських учених (О. Савченко, О. Сухомлинську, В. Хайруліну та ін.) для читання лекцій із педагогічної тематики. Були проведені Всекитайська конференція «Ідеї В. О. Сухомлинського в КНР» в 1998 р. і міжнародна конференція «Розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського і реформа загальноосвітньої школи» в 2004 р. У 2008 р. делегація з КНР привезла до Києва на виставку книжку «Наблизитися до великої педагогіки Сухомлинського», видану китайською мовою. Китайські дослідники робіт Василя Олександровича зазначають, що й сьогодні, як і три десятиріччя тому, перечитуючи його праці, відчуваєш, що його теорія і практика варті всебічного вивчення [8].

Узагальнення науково-педагогічних джерел Бі Шу-джі, Ван Ігао, Чжан Ченя, У Чень, Вей Шу Шеня, Сяо Су, свідчить про те, що В.О. Сухомлинський – найулюбленіший і найпопулярніший у Китаї педагог. Він є одним з найвідоміших у цій країні зарубіжних фахівців.

Привабливим для китайської системи освіти в педагогічній системі В. Сухомлинського є гуманістична спрямованість, більш того, – це педагогіка, націлена на виховання всебічно та гармонійно розвиненої щасливої особистості. Метою освіти є виховання свідомого громадянина своєї держави з високим рівнем освіти, національної самосвідомості.

Китайські спеціалісти в галузі освіти і виховання відзначали, що підходи видатного українця до виховання і навчання підростаючого покоління співзвучні ідеям великого древнього китайського філософа і педагога Конфуція, який вважав, що освіта повинна бути доступною для всіх, а школа повинна вирощувати не тільки «всезнайок», а, в першу чергу, громадян і патріотів своєї батьківщини.

Китайські вчені причину такого широкого поширення ідей В. О. Сухомлинського в їхній країні бачать також в тому, що ідеї українського педагога про об'єднання школи, сім'ї та громадськості в єдину виховну систему із взаємодоповнюючим моральним, естетичним, трудовим і розумовим вихованням, а також доступність, публіцистичність, легкість сприйняття праць талановитого вченого не тільки для науковців, але й широкого загалу вчителів, стали пріоритетними для китайського суспільства в умовах реформування всіх сфер життя, зокрема й в освітянській галузі [9, с.4].

Розвиваючи і поглиблюючи ідеї гуманістичної педагогіки Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинського, Я. Корчака, психологів Л. Виготського й О. Костюка, В. О. Сухомлинський інтегрував психологічні і педагогічні знання про взаємозв'язок навчання та розвитку в навчально-виховний процес і зробив вагомий внесок в одну з найскладніших галузей дидактики – теорію і практику розвивального навчання. Особливо важливого значення для китайської педагогіки набувають думки В. О. Сухомлинського, що стосуються визначення мети навчальної діяльності, яку він бачив не тільки в засвоєнні знань, умінь, навичок, а й у забезпеченні всебічного розвитку дитини, її мислення, уваги, мови, пам'яті, почуттів, перетворення знань, вмінь і навичок на засоби досягнення мети [7].

Крізь призму китайської педагогіки істотним для китайських учителів є внесок В. О. Сухомлинського у творчу розробку всіх змістових аспектів і напрямів виховання – патріотичного виховання як формування громадянина; трудового виховання як єдності трудової культури і загального розвитку; естетичного виховання як постійного ускладнення завдань, змісту, методів і форм відповідно до віку учнів і рівня їхнього естетичного розвитку; фізичного виховання як найважливішої умови життєрадісності, оптимізму дітей, їхнього повноцінного розумового розвитку.

Особливо актуальною для сучасної китайської освіти є створена В. О. Сухомлинським теорія виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Педагогічні ідеї українського педагога про виховання стали складовою напрямом педагогіки, що його в Китаї називають «вихованням природних якостей». Всебічне моральне, розумове, фізичне і естетичне виховання можливе, на думку сучасних китайських педагогів, лише за умови врахування індивідуальних рис особистості учня, його особливостей. Не останню роль в популяризації педагогіки «виховання природних якостей» відіграла державна програма обов'язкового дев'ятирічного навчання і необхідність навчати всіх без винятку дітей.

Зміна виховної парадигми зумовила перенесення уваги вчителів на невстигаючих учнів. Тому особливо актуальним для китайської педагогіки є досвід В.О. Сухомлинського з організації роботи з дітьми із заниженою здатністю до навчання. Використовуючи ідеї українського педагога, відомий китайський реформатор у галузі педагогіки, послідовник В. О. Сухомлинського Вей Шушень розробив оригінальні підходи до навчання невстигаючих учнів і досяг у цьому значних успіхів. Він приділяв багато уваги індивідуальному розвитку школярів, допомагав їм виробляти впевненість у своїх силах, почуття власної гідності, давав можливість відчувати радість пізнання й щастя успіху.

Важливою складовою реформованої системи виховання в Китаї виступає моральне виховання, яке розглядається, як повернення до багатовікових традицій виховання, біля витоків яких, як це вже зазначалося, стояв ще Конфуцій. З ученням Конфуція перегукуються ідеї В. О. Сухомлинського, який визначав зміст морального виховання як оволодіння вихованцями моральним багатством суспільства і перетворення його в норми та правила моральної поведінки. Той факт, що український педагог особливого значення надавав виховній ролі традицій як найважливішому методу виховання поважного ставлення до старших, до батьків, якнайкраще відповідає духу традиційної китайської педагогіки, заснованої на шанобливій повазі до старшого.

Саме тому в китайських педагогів такою популярністю користується вперше опублікована в 1997 р. «Хрестоматія з етики».

Необхідно також зазначити, що ідеї В. О. Сухомлинського про всебічний та гармонійний розвиток особистості знайшли відображення та творчий розвиток у документах Державного комітету з освіти «Основні напрямки політики морального виховання дітей початкових шкіл», «Основні напрямки політики морального виховання дітей середніх шкіл» (1988), працях педагогів-практиків Вей Шушеня «Педагогіка доброти» (1995), У Чень «Домашнє вогнище» (2001) та ін.

Ідеї В. О. Сухомлинського творчо адаптуються і розвиваються в діяльності багатьох китайських педагогів-практиків. У 36 школах різних регіонів КНР офіційно проводяться експерименти з використанням ідей українського педагога. Серед них найвідоміші школи У Чень, Лі Цзинлін та Лі Чженьсі [17, с.4].

Павлиська середня школа, якій віддав свій талант Василь Сухомлинський, стала взірцем для створення в Китаї експериментальної школи імені В. Сухомлинського в с. Хуаші східної провінції Цзянсу. В 2000 році китайські освітяни-управлінці приїхали в Павлиську школу і через 11 місяців побудували в себе величезний освітянський комплекс, який нині одержав статус державного дослідницького центру. У контексті зазначеного варто відмітити, що в Китаї за системою В. Сухомлинського виховують дітей 11 мільйонів педагогів [17, с.4].

Проаналізувавши складену бібліографію творів В. О. Сухомлинського, ми побачили, що вони видаються практично на всій території країни (Аньхой, Пекін, Тяньцзинь, Шанхай, Хунань та ін.).

Особливістю видань праць В. О. Сухомлинського в Китаї є видання як перекладів збірок, складених такими авторами як, наприклад, С. Соловейчика «Мистецтво виховання» [4] і М. Мухіна «Про розумове виховання» [2], так і складання нових збірок китайськими педагогами. Так перекладач і педагог Лю Лунж у 1992 р. видав книгу «Виховання морально досконалої людини» [3], де надрукував вибрані ним самим уривки з праць В. О. Сухомлинського, що містять ідеї про моральне виховання. Більшість перекладів творів українського педагога здійснена професорами Бі Шуджи, Ван Ігао і Сяо Су.

Підходи вчених різних країн до аналізу й адаптації до відповідного суспільно-педагогічного середовища педагогічних ідей В. О. Сухомлинського здійснюються в межах різних філософських, культурологічних і педагогічних парадигм, точок зору, що визначає їхня різноманітність і неоднозначність, а іноді незвичність (для нас) оцінок і асоціативних узагальнень, вважає О. Сухомлинська [55, с.6].

Упродовж багатьох віків Китаю була властива ізольованість і надзвичайна несприйнятність до будь-якого впливу ззовні. Ще на початку ХІХ ст. зміст, методи й організація навчання в китайській школі були такими ж, як і два тисячоліття тому. Стан справ в освіті почав змінюватися, і притому досить швидкими темпами, лише на межі ХІХ-ХХ ст., коли до Китаю стали проникати педагогічні ідеї з Європи і Америки, а частково і з Японії.

На міжнародній конференції «Розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського і реформа загальноосвітньої школи» (Китай, листопад 2004 р.) Президент АПН Китаю Чжу Сяомань, відповідаючи на питання, в чому ж полягає життєва сила ідей великого педагога, що продовжують розвиватися на чужому для них ґрунті, зазначила, що, по-перше, гуманістичні ідеї В. О. Сухомлинського відповідають прагненню КНР досягти світових освітніх стандартів; по-друге, ідеї українського педагога про всебічний гармонійний розвиток особистості злилися з традиційними для освіти Китаю ідеалами чотирьох «стовпів» (отримати знання, навчитися їх використовувати, навчитися комунікації, уміти виживати і знаходити своє місце в житті); по-третє, ідеї виховання в колективі відповідають моделі організації навчання, що склалася в Китаї, дають можливість взаємного впливу і збагачення особи і колективу [16, с.7.].

У сучасній китайській історіографії сухомлиністики є кілька спроб створення періодизації поширення і розвитку ідей В. О. Сухомлинського в КНР

[1, с.287.]. Чжу Сяомань виділяє чотири складові частини поширення ідей В. О. Сухомлинського в китайському освітньому просторі:

- переклад китайською мовою праць В. О. Сухомлинського, їхня публікація великими накладками в різних регіонах країни;
- публікація цілої низки досліджень про творчість В.О. Сухомлинського як китайських, так і зарубіжних дослідників, що аналізують творчість педагога, оцінюють актуальність його ідей для сучасної школи і педагогіки;
- експерименти, що проводяться у 36 школах КНР з використанням ідей В. О. Сухомлинського у практиці сучасної китайської школи, спроби створення

моделі сучасної реформованої сільської китайської школи, в основі якої лежать ідеї великого педагога;

- публікації педагогів-практиків, що описують власний досвід використання ідей В. О. Сухомлинського в умовах китайської школи [7, с.108-112].

На конференції в Хуаші професори Пекінського педагогічного університету Сяо Су і Ван Ігао проаналізували етапи поширення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в Китаї і назвали 15 етапів розвитку інтересу китайських педагогів до досвіду українського вчителя.

На думку Ван Ігао, причину широкого поширення ідей великого українського педагога в Китаї слід шукати в системності його підходів до навчання і виховання. Ван Ігао виділив такі пріоритетні для китайської освіти напрями педагогічних ідей і практичного досвіду В. О. Сухомлинського:

- об'єднання школи, сім'ї і суспільства в єдину виховну систему;
- взаємопронизливий і взаємодоповнювальний вплив морального, естетичного, трудового і розумового виховання, що мають у своїй основі єдину дидактичну і виховну системи;
- всебічний і постійний розвиток учителя;
- прагнення до виховання людини, здатної бути справжнім громадянином і одночасно щасливим у приватному житті;
- віра в дитину і любов до неї як основа навчання і виховання [6].

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє зазначити, що в китайській історіографії існують два різні підходи до періодизації розвитку ідей В. О. Сухомлинського в Китаї. В основі періодизації Чжу Сяомань лежать глибокі внутрішні потреби китайського суспільства і освіти, що, на її думку, привели до поширення ідей В.О. Сухомлинського і їхнього широкого використання не лише в діяльності окремих учителів-новаторів, але й цілих учительських колективів.

Сяо Су і Ван Ігао, навпаки, акцентують свою увагу, передусім, на поширенні праць великого українського педагога, цілісності його підходів до освіти і виховання, що привело до зростання їхньої популярності серед китайської педагогічної громадськості, на заходах, пов'язаних з популяризацією його ідей зусиллями послідовників.

Викладач китайської мови у старшій школі Лі Чженьсі, доктор філософських наук, автор понад 500 праць з педагогіки, психології, філософії, досліджує проблему всебічного розвитку особистості. Аналізуючи педагогічні твори В. О. Сухомлинського, він звертає увагу на глибоке проникнення павлівського педагога в душу кожної дитини. Єдине, що завжди перебувало в центрі його уваги, – це розвиток індивідуальності кожного учня. Лі Чженьсі відзначає важливість для нього як для викладача літератури ідей В. О. Сухомлинського про те, що література має величезні можливості для утвердження таких важливих моральних категорій як добро і зло, обов'язок і совість, честь і гідність. Тому вчитель повинен робити все для того, щоб донести до кожного учня заряд моральності, закладений в образну систему

художнього твору. Викладаючи тему, розкриваючи надзвичайну складність і суперечливість характерів персонажів, словесник не повинен забувати про найголовніше – виховувати в юнаків і дівчат нетерпимість до безпринципності, підлості, зради, формувати на цьому ґрунті їхні погляди. Сьогодні, коли заклик до моральної освіти дедалі голосніше звучить у нашій країні, ідеї В. О. Сухомлинського знову набувають нового змісту і значення [17].

Коли в Китаї проходила 4-а науково-практична конференція на базі Пекінського педагогічного інституту (а він є Всекитайським центром з вивчення і розповсюдження спадщини В. Сухомлинського), українські педагоги, які взяли участь у конференції, визнали, що в далекому Китаї ідеї В. Сухомлинського знаходять сьогодні більше розповсюдження, ніж на його батьківщині. Китайські школи, які працюють за його системою, прийняли кращі ідеї теорії, хоча безумовно, їм характерна своя специфіка.

За словами Сяо Су, китайської дослідниці спадку українського педагога, запровадження ідей В. О. Сухомлинського багатьма хорошими китайськими вчителями перейдено на вищий етап. Зараз вони не тільки читають, але й працюють як В. О. Сухомлинський, не тільки пишуть про нього, але й пишуть як писав він [16].

Для китайської школи є досить важливим ще й той аспект, що В. Сухомлинський в своїй діяльності пов'язав елементи усіх напрямів виховання: етичного, розумового, фізичного, естетичного і трудового на відміну від традиційної класичної педагогіки. Окрім того, він розкрив діалектичний взаємозв'язок між вроджених здібностей та всебічним розвитком особистості, про які раніше не зазначалося. Емоційна складова розвитку особистості є досить важливою для освіти Китаю, де раніше розвиток того, хто навчається, традиційно ігнорувався. Теорія «емоційного навчання» В. О. Сухомлинського, де почуття пов'язують людей, є ключовою для китайської культури.

Перегукується з ідеями найавторитетнішого вченого-педагога 1920-1930 х рр. Тао Синчжі, послідовника Дж. Дьюї й автора теорії «життєвого навчання» з практикою В. О. Сухомлинського щодо виховання середовищем. Ця концепція особливо близька китайським педагогам, тому що, як зазначав Тао Синчжі, виховання середовищем здатне укріпити тіло й душу, сформувати в учнів високі етичні якості й відчуття прекрасного. Варто зазначити про те, що у китайській педагогіці з'являється течія «вчитися радісно», в основу якої лягли ідеї В. О. Сухомлинського про перетворення навчального закладу в «школу радості» [5, с. 64].

Розвиваючи свої наукові погляди, що стосувались різних важливих аспектів виховання, навчання і управління школою, В. О. Сухомлинський водночас досліджував увесь комплекс проблем педагогічної науки. Педагогові вдалось вийти на принципово нові рішення широкого кола питань: педагогічна етика, шкільно-сімейне, статеве виховання, активізація і оптимізація навчального процесу, інтеграція знань в інтелектуальний, моральний,

емоційний, естетичний розвиток школярів; керівництво духовним життям шкільного колективу, виховання громадянськості й патріотизму.

Поширення ідей українського педагога в освітньому просторі КНР спричинене, на нашу думку, такими факторами:

- переконання й цінності у Василя Олександровича ідентичні тій формі свідомості, яка поширена в Китаї. Виховання членів суспільства з колективістською свідомістю, почуттям патріотизму – кінцева мета як для В. О. Сухомлинського, так і для китайських педагогів;

- суперечності в розвитку освіти КНР, зумовлені зростаючими вимогами суспільства й неможливістю старої традиційної системи освіти задовольнити їх;

- прагнення В. О. Сухомлинського до того, щоб освіта сприяла всебічному розвитку особистості, відповідає нинішнім зусиллям китайської школи, а виховання людських почуттів, характеру через гуманістичні принципи співзвучне конфуціанській традиції, що має велике значення для сучасної китайської школи;

- ідеї виховання в колективі відповідають сучасній моделі організації навчання, забезпечують можливість взаємовпливів і взаємозбагачення особистості й колективу.

Під впливом ідей В. О. Сухомлинського в практиці китайських учителів утвердились:

- розвиток дітей у процесі навчання з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей;

- уроки мислення на природі;

- педагогічна система розвитку літературної творчості дітей різного віку;

- система заходів, спрямованих на консолідацію педагогічного колективу, школярів, батьків і громадськості;

- створення сприятливого навколишнього середовища;

- розвиток позакласної освіти;

- гуманізація керування шкільним колективом;

- стимулювання інтелектуальних почуттів і пізнавальних інтересів учнів.

Усе викладене вище, навіть з урахуванням відмінностей в культурі і ментальності двох народів, створює сприятливі умови для подальшого використання та розвитку в освітньому просторі КНР ідей та спадщини великого українського педагога. Водночас це відкриває нові перспективи й для освіти України.

Таким чином, підходи китайських учених до аналізу і адаптації до суспільно-педагогічних умов ідей В. О. Сухомлинського здійснюються в межах різних філософських і культурно-педагогічних традицій, що сприяє різноманітності змістовних інтерпретацій і методологій їхнього застосування в конкретній педагогічній практиці. Є підстави для висновку про те, що педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського відомі і високо цінуються у світі. Так само, як і в Україні, вчені Китаю вступають у діалог з В. О. Сухомлинським.

У контексті нашого дослідження варто звернутися до творчості індійського філософа та педагога В. Йогендри, який, як і В. Сухомлинський,

прагнув побудувати гуманістичну систему виховання й навчання дітей і в 1977 році заснував в Австралії школу нового напрямку. В цьому закладі він запропонував інноваційну освітню систему, відповідно до якої у виховному процесі тісно взаємодіють учитель, учень і батьки, що дозволяє ґрунтовно й глибоко розвивати індивідуальні здібності дитини [7, с.109-110].

Школа загальної освіти В. Йогендри (THE SCHOOL OF TOTAL EDUCATION - SOTE) розташована недалеко від міста Варвіка, штат Квінсленд. Щорічно школу відвідує 140 учнів з 1 по 12 клас, це дає вчителю можливість ближче контактувати з учнями (приблизне співвідношення 1 учитель до 12 учнів). У школі щотижня проводяться збори вчителів, батьків і різноманітні семінари. На одному з семінарів учителів у школі загальної освіти виступав А. Коккерілл – жагучий прихильник духовної педагогіки В. Сухомлинського. А. Коккерілл розкрив особистість українського педагога та доніс до англомовної аудиторії його принципи й ідеали. В Австралії А. Коккерілл захистив докторську дисертацію за творчістю В. Сухомлинського і видав книгу «Кожний повинен випромінювати світло» («Each One Must Shine»), у якій англійською мовою викладав основні ідеї В.Сухомлинського: «здоров'я як основа для всебічного розвитку дитини», «естетичне виховання», «роль природи як живого джерела думки» тощо [7, с.108-112].

Інтерес до Школи загальної освіти викликаний тим, що гуманістичний метод виховання, розроблений В. Йогендрою і вчителями в Школі загальної освіти, повністю гармонює з ідеями В. Сухомлинського. Так, наприклад, В. Йогендра, як і В. Сухомлинський акцентував свою увагу на формуванні високої духовності та моральності людини як серцевини цілісної освітньої філософії, і це не єдиний схожий пункт у їхніх педагогічних концепціях. Первинною і суттєвою основою для всебічного розвитку учня вчені вважали здоров'я.

Дійсно, у своїй роботі з учнями В. Сухомлинський приділяв велику увагу здоров'ю дітей. «Турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя, зазначав В. Сухомлинський. – Якщо вимірювати всі мої турботи й тривоги про дітей протягом перших чотирьох років навчання, то добра половина їх – про здоров'я» [11, с.55]. Три основні компоненти, які є запорукою здоров'я дитини, за В. Сухомлинським, – це «правильний режим, повноцінне харчування й фізичне загартування» [11, с.57]. Часто відповідь на неуспішність учня полягає в слабкому здоров'ї дитини. Учителеві слід провести бесіду з батьками й досліджувати причини захворювань, режим дня й домашні умови. Найкращий режим дня – це ранній відхід до сну, тривалий сон при відкритій квартирці, ранній підйом, повноцінний сніданок і заняття розумовою діяльністю. Розумова праця буде ефективною тільки в перші 5-10 годин після пробудження, а в останні 5-7 годин перед сном вона просто неприпустима.

За таким принципом, навчання організоване у Школі загальної освіти у Варвіку. Уроки, що вимагають найбільшої розумової праці, проводяться з ранку, художня й трудова діяльність – у полудень.

Спільність у вихованні й навчанні також виявляється у відношенні цих

педагогів до фізичних вправ і спорту. Для В. Сухомлинського заняття з фізичної культури – це засіб не тільки фізичного, але й естетичного виховання та засіб для естетичного задоволення, але ніяк не боротьба за особистий успіх.

Фізичні вправи або спортивні ігри в Школі загальної освіти проводяться щодня. Пріоритетом у спортивних іграх є не призи, кубки та інші види нагород, а втіха від участі та розвитку своїх навичок. Вважається, що саме цей фактор стане домінуючим у подальших заняттях спортом уже в дорослому віці [6, с.108-112.].

У Школі загальної освіти існує кілька ігрових майданчиків, а також особливі куточки природи, де кожен учень може відпочити й насолодитися нею. Недалеко від школи розташовані ферми та річка, тому любов до природи прищеплюється з малих років. Однак В. Сухомлинський більше акцентував увагу на естетичному розвитку дітей, оцінці краси в природі, музиці, мистецтві, літературі, людських відносинах. Важливу мету всієї системи виховання він бачив у тому, щоб «школа навчила людину жити у світі прекрасного, щоб він не міг жити без краси, щоб краса миру творила красу в ньому самому» [12, с.61].

Спочатку видатний педагог причаровував дітей красою природи, одухотворяв їх, потім учив відчувати красу мистецтва, поступово відкривав найбільш цінну красу – красу людини, її вчинків, праці тощо. Отже, можна стверджувати, що виховання красою було у В. Сухомлинського на першому місці, адже «краса – це дзеркало, у яким ти бачиш сам себе й відповідно до цього ставишся сам до себе» [62, с.36].

Створюючи красу своїми руками, людина вчиться цінувати працю іншого, приносити користь і тому стає щасливою. «Спостерігати, думати, міркувати, переживати радість праці й пишатися створеним, творити красу й радість для людей і знаходити в цьому щастя...», – такий був ідеал виховання у В. Сухомлинського, і він усіяко намагався реалізувати його в житті [13, с.101]. Діти садили квіти й влаштовували свята квітів, працювали в «зеленому будиночку», на фермі, у теплиці, робили різноманітні моделі в шкільній майстерні. Кожен учень почував себе творцем, розкривав свою індивідуальність у праці та пишався за успіхи в ній.

Особливу увагу В. Сухомлинський приділяв творчості дітей, вважаючи її глибоко своєрідною сферою їхнього духовного життя, самовираженням і самоствердженням, у якому «яскраво розкривається індивідуальна самобутність кожної дитини» [12, с.110].

Навчання для В. Сухомлинського – це частка багатого духовного життя, невіддільна від слова творчість. Він підкреслює, що навчання не повинне зводитися до зубріння, основним засобом навчання для учнів молодшого шкільного віку повинна бути казка, за допомогою якої вони пізнають і відгукуються на події та явища навколишнього світу.

У Школі загальної освіти у Варвіку учні активно беруть участь у позашкільній діяльності. В 2005 році учнями 11-12 класів були поставлені драматичні твори, вони також брали участь у Світовому водному конгресі у

Варанасі, а учні молодших класів представили свої творчі роботи в шкільній Галереї Мистецтв [12, с.108-112].

Усі шкільні заходи проводяться за допомогою батьків, які тісно взаємодіють з учителями. Також батьки щотижня відвідують невеликі групові дискусії, що проходять у Школі загальної освіти.

Вчитель є об'єднуючим началом між батьками й дітьми та відіграє центральну роль у Школі загальної освіти. Він відкриває найкращі якості учнів за допомогою любові та поважного відношення до кожного з них. Учитель відвідує щотижневі збори, які засновані на спеціально розробленій у школі програмі розвитку вчителів. Основні питання дискусій – особливості дитячих потреб, робота в єдиному колективі з дітьми, відносини з батьками. Мало мати професіоналізм, щоб бути вчителем у школі загальної освіти, учитель повинен вкладати душу та серце в дитину.

В. Сухомлинський також уважно й ретельно відбирав учителів Павлівської школи. Слід зазначити, що методична неосвіченість вчителя не враховувалася при прийомі на роботу, головними параметрами були – любов до дітей і науки, бажання творити й удосконалюватися. У В. О. Сухомлинського вчитель – не тільки наставник, а й друг, а вчитель початкових класів взагалі «повинен бути для дитини такою ж дорогою і рідною людиною, як мати» [12, с.11].

Так, наприклад, з січня по квітень 2013 Управлінням освіти і науки Донецької області спільно з Донецьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти реалізовував міжнародний україно-австралійський проект «Поляна мрії: етика Василя Сухомлинського в дитячих малюнках».

Австралійський партнер проекту – Алан Коккерілл, науковий співробітник університету Монаш в Мельбурні, практичний педагог Південної державної школи в Брісбені. В якості художнього експерта проекту була запрошена ілюстратор дитячих книжок Кассандра Аллен (Австралія / Франція), володар премії Кристал Кайт.

У проекті взяли участь понад 1800 юних ілюстраторів з України (Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Полтавської областей), Росії (Московської, Оренбурзької, Самарської, Томської областей) та Казахстану (м. Уральськ).

До Оргкомітету надійшло понад 2500 малюнків до 19 обраних розповідей з «Хрестоматії з етики» В. Сухомлинського. Найактивнішими виявилися діти молодших і середніх класів, вони надсилали по декілька робіт від одного автора, брали участь цілі класи! Найбільший інтерес у юних ілюстраторів викликали такі розповіді: «Навіщо півневі гребінець» – 364 малюнка, «Щоб метелик не укололася» – 240 малюнків, «Як Мураха через струмочок перебирався» – 214, «Як Їжачок до зими готувався» – 187, «Сніжинка і крапелька» – 165, «Зайчик і горобина» – 146, «Бджолиний музика» – 123, «Осінь принесла золотисті стрічки» – 122 малюнка.

Учні старших класів продемонстрували різні техніки виконання малюнків, оригінальність композиції та вміння працювати з кольором. Їх ілюстрації – справжні творчі знахідки, художні перлинки, які натхненно

передають настрої і зміст оповідань Василя Сухомлинського.

Щодня сторінка «Поляни мрії» в FaceBook поповнювалася десятками неповторних і яскравих ілюстрацій! З початку реалізації проекту його відвідали понад 7432 осіб з усіх куточків світу! І тепер це справжня «Поляна мрії», кожен відвідувач якої занурюється у світ дитячих мрій, краси української природи, райдужного розмаїття барв!

Роботи фіналістів були використані для публікації ілюстрованих уривків з «Хрестоматії з етики» В. Сухомлинського в перекладі Алана Коккерілла і видані в Австралії.

В. Сухомлинський стверджував «Гра – це шлях дитини до пізнання світу, в якому вона живе, іскра, яка запалює вогник допитливості» [14]. Читаючи казку діти «проживали, програвали» її в своїй уяві, роздумували над важливими категоріями добра і зла, малюючи ілюстрації – вчилися глибше розуміти зміст прочитаного, передавати свої враження, настрої твору засобами образотворчого мистецтва.

Завдяки зусиллям талановитих учасників, їх наставників, організаторів, проект «Поляна мрій»: етика Василя Сухомлинського в дитячих малюнках знову підтвердив значення гуманістичної спадщини нашого відомого українського педагога для світової спільноти, об'єднав навколо чудових казок – оповідань дітей, батьків, вчителів!

Таким чином, більшість педагогічних принципів індійського педагога, практикуючого в Австралії Віджау Йогендри тісйо пов'язані й, без сумніву, ґрунтуються на гуманістичних ідеях В.Сухомлинського.

Розроблена В. Сухомлинським педагогічна система, на нашу думку, була визначена особистісними якостями цього видатного педагога й ґрунтується на досвіді, отриманому протягом усього його життя. Однак, основною метою педагогів, які працюють за системою В. Сухомлинського, є виховання самодостатньої особистості з високою моральністю. І результати їхньої педагогічної праці довели, що це можливо, але тільки за умови взаємодії вчителя, учня й батьків на основі любові один до одного, ближнього, праці, природи та всього прекрасного. Нехай не кожний учень, у силу своїх особистих здібностей, може бути відмінником, але центральне завдання вчителя, щоб кожний став Людиною.

Список використаних джерел та літератури

1. Антиповский А. А., Боровская Н. Е. Политика в области науки и образования в КНР (1949-1980 гг.). М.: Наука, 1980. 287с.
2. Антонець М. Перевантаження школярів: причини виникнення і шляхи запобігання та подолання. *Початкова Школа*. 2005. №9. С.15-19.
3. Антонець М. Проблема педагогічної творчості вчителя у спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2006. №9. С.7-10.
4. Антонець М. Дитиноцентричні домінанти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2010. №9. С.18-22

5. Боровская Н. Е. Советская педагогика в оценках китайских ученых. *Педагогика..* 2007. № 8. С. 57-71, с. 64
6. 20 Ван Игао. Выступление [электрон. ресурс]. Развитие педагогических идей В. А. Сухомлинского и реформа общеобразовательной школы: материалы Междунар. конф. Хуаши, 2004. URL [http:// www. hsg. com. cn /](http://www.hsg.com.cn/) на кит. яз./ (дата звернення: 12.08.2018 р.)
7. Дічек Н. П. Зарубіжна сухомліністика: дискусійні аспекти виховання особистості. Збірник наукових праць / за заг. ред. акад. І. Ф. Прокопенка, чл.-кор. В. І. Лозової. Харків: ХДПУ, 1999. Вип.10. Ч.2. С.108-112.
8. Київська муніципальна газета «Хрещатик». URL: [www. kreschatic. kiev. ua/ print/ news/ 1222766463. html2](http://www.kreschatic.kiev.ua/print/news/1222766463.html2)] (дата звернення: 27. 08.2018 р.).
9. Лі Цзіхуа. Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2005. 24 с., с.2-3
10. Наумов Н. Д. Философско-педагогические идеи В. А. Сухомлинского и их развитие во второй половине XX столетия. София: рукописный журнал русской философии. 2002. № 5. С. 36-41.
11. Соловейчик С. Л. Педагогика для всех. авт. пред. Андрей Максимов. Москва: Издательство АСТ, 2018. 384 с.
12. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. К.: «Радянська школа», 1974. 287с.
13. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания. М.: Педагогика, 1990. 288 с.
14. Сухомлинський В. О. Обережно: Дитина! *Початкова Школа*. 2011. №9. С.1-2.
15. Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна Школа*. 2010. №3. С.3-7.
16. Сяо Су. Використання досвіду В. О. Сухомлинського в Китаї. *Освіта України*.1998. 7жовтня. С.7.
17. Танасійчук О. Почему система Сухомлинского работает в Китае. А не у нас? *Киевский вестник*. 2011. № 77 (6890). 17 августа., с.4.

Цегельник Тетяна Миколаївна

ПОГЛЯДИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО НА НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

«...Нещасна, знедолена природою або поганим середовищем маленька людина не повинна знати про те, що вона – малоздібна, що в неї – слабкий розум. Виховання такої людини повинно бути в

сто разів ніжнішим, чулішим, дбайливішим.»

В. О. Сухомлинський

В сучасних умовах реформування системи освіти України гостро постає проблема навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами як на теоретичному так і на практичному рівнях.

Аналізуючи ставлення людства до цих дітей, слід зауважити, що в різні періоди розвитку суспільства погляди на навчання та виховання «особливих» дітей були різні.

А. А. Колупаєва аналізуючи погляди М. М. Малофєєва, у своїх працях виділяє п'ять періодів розвитку становлення освіти для дітей з особливими освітніми потребами, а саме [5, с.7]:

Перший період (996-1715 рр.) – від агресії та зневаги до усвідомлення необхідності піклуватися про людей з відхиленнями в розвитку. Умовною межею цього періоду в Західній Європі є відкриття в Німеччині першого притулку для сліпих (1198 р). У Російській імперії створюються перші монастирські притулки (1706-1715 рр).

Другий період (1715-1806 рр.) – від усвідомлення необхідності піклуватися про осіб з відхиленнями в розвитку до усвідомлення навчати частину з них. Умовна межа – відкриття у Франції спеціальних шкіл для глухонімих і сліпих (1770- 1784 рр.). У Російській державі – відкриття перших спеціальних шкіл для глухих та сліпих (1806-1807 рр.).

Третій період (1806-1927 рр.) – від усвідомлення можливостей до усвідомлення доцільності навчати три категорії дітей: з порушеннями слуху, зору та розумово відсталих. Умовний кордон – остання чверть ХІХ століття. Ухвалення у західноєвропейських державах законів про загальну початкову освіту і на цій основі – законів про навчання глухих, сліпих і розумово відсталих дітей. У Радянському Союзі – створення спеціальних шкіл для глухих, сліпих і розумово відсталих дітей у зв'язку з прийняттям Закону про Всеобуч (1927-1935 рр.).

Четвертий період (1927-1991 рр.) – від усвідомлення необхідності навчання певної частини дітей з порушеннями до розуміння необхідності навчати всіх дітей з відхиленнями в розвитку. В Західній Європі цей період від початку ХХ століття до кінця 70-х років характеризується розвитком законодавчої бази спеціальної освіти та структурним удосконаленням національних систем. У Радянському Союзі – диференціація й удосконалення системи спеціальної освіти, перехід до 8 типів спеціальних закладів (1950-1990 рр.).

П'ятий період (1991 р. - й донині) – від сегрегативного навчання дітей з особливими освітніми потребами до інклюзивної освіти. В Західній Європі з кінця 70-х років значно скорочується кількість спеціальних шкіл, збільшується кількість спеціальних класів у загальноосвітніх школах, учнів з особливими освітніми потребами починають навчати у загальноосвітніх школах в

інклюзивному середовищі. Цей період у країнах пострадянського простору розпочався у 90-х роках і збігається з розпадом СРСР та кардинальною перебудовою державного устрою.

У свою чергу п'ятий період поділяється на три етапи, а саме:

I етап (1991-2000 рр.) – функціонування української системи спеціальної освіти розпочався з ратифікації міжнародних документів щодо дотримання прав людини, а також визнання в основних законодавчих актах України права на здобуття освіти всіма громадянами, в тому числі й з особливими потребами, у загальноосвітньому просторі. Основна тенденція I етапу – «державоцентриська» освітня система з прикметними ознаками інституалізації та жорсткої регламентації освітнього процесу у спеціальних навчальних закладах.

II етап (2001-2010 рр.) розвитку системи освіти осіб з особливими потребами характеризується спробами переведення закладів спеціальної освіти з режиму інерційного функціонування в режим випереджувального інноваційного поступу та значною активізацією стихійного інтегрування дітей з особливими потребами до загальноосвітніх навчальних закладів на тлі ствердження інклюзивної освіти в демократичних країнах.

III етап (2011 р.-донині) характеризується основною тенденцією в освіті дітей з особливими потребами, що полягає в оптимізації спеціальних навчальних закладів та впровадженні інклюзивної освіти на теренах України.

Зокрема, на тлі зростання (на 0,5 %) загальної чисельності дітей з інвалідністю значно скоротилась мережа спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів та у понад 1,5 раз зменшилась кількість учнів з особливими потребами у них. Вагомий здобуток цього періоду – впровадження інклюзивної освіти: системи освіти, що передбачає надання освітніх послуг дітям з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу за місцем проживання [3, с. 31].

В наш час термін «діти з особливими освітніми потребами» часто трактують неправильно, адже до цієї категорії відносять тільки тих дітей, які мають вади психофізичного розвитку. Нам імпонує класифікація Н. В. Казакової, яка виділила дві категорії дітей з особливими освітніми потребами [14, с.7-9]:

1. Діти з особливими потребами, або діти з вадами психофізичного розвитку – це категорія дітей, яким встановлено відповідний медичний діагноз і в яких спостерігаються фізичні чи розумові порушення, що суттєво обмежують їхню життєдіяльність. До цієї категорії відносяться діти з сенсорними порушеннями, з мовленнєвими порушеннями, з порушеннями інтелектуального розвитку та з затримкою психічного розвитку, з порушеннями поведінки та спілкування, з порушеннями опорно-рухового апарату та комплексними порушеннями розвитку.

2. Діти «групи ризику» – це діти, які практично не можуть наодинці перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті, і в результаті це може призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, біологічної

загибелі. До цієї категорії відносяться діти з відхиленнями у поведінці, з девіантною поведінкою, з деліквентною поведінкою, важковиховувані, педагогічно занедбані, соціально занедбані, «діти вулиці», гіперактивні, повільні, дезадаптовані, тривожні, демонстративні, ліворукі, з суїцидальними тенденціями, невстигаючі, обдаровані.

Вагомий внесок в навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами зробив В. О. Сухомлинський. Ще з самого початку своєї педагогічної роботи В. О. Сухомлинського цікавило питання навчання дітей, які відстають від норми.

Щороку, за словами видатного педагога, в його школі навчались декілька дітей з вадами розумового розвитку. Тому враховуючи досвід своєї роботи з такими дітьми, В. О. Сухомлинський стверджував, що освітній процес для таких дітей треба організовувати не в спеціальних закладах, а в звичайній школі. Саме звичайна школа є повноцінним середовищем, в якому дитина з вадами розумового розвитку має можливість інтелектуально збагачуватись. В дітей з заниженою розумовою діяльністю.

Завдання на уроках потрібно підбирати так, щоб у дітей з'являлося відчуття радості, тобто, вони повинні бути посильними для виконання. Вагоме значення В. О. Сухомлинський надавав стимулюванню фантазії та розвитку образного мислення, адже це сприяє пробудженню інтересу до інтелектуального спілкування, та бажання висловлювати відверто свої думки про оточуючі явища.

В. О. Сухомлинський постійно звертає увагу на організацію індивідуальної роботи з такими дітьми, оскільки це сприяє поглибленню знань дитини.

Педагог підкреслював, що «для навчання і виховання таких дітей потрібні особливі заходи, потрібний тонкий, делікатний індивідуальний підхід» [12, с. 485].

Ми погоджуємось з думкою видатного педагога, адже в наш час також вагомим є диференційоване навчання та індивідуальний підхід у розвитку дітей з особливими потребами.

Потреба індивідуальної роботи з цими дітьми зумовлена тим, що будь-який вплив на дитину переломлюється через її індивідуальні особливості, через «внутрішні умови». Необхідною умовою успішної індивідуальної роботи є вивчення індивідуальних особливостей учнів. Щоб впливати на особистість, треба її знати. Передусім важливо встановити довірливі, доброзичливі стосунки між педагогами і учнями. Велике значення при цьому має авторитет учителя, знання ним учнів, уміння швидко зорієнтуватися у ситуації та передбачити наслідки своїх вчинків.

Члени команди психолого-педагогічного супроводу розробляють індивідуальну програму розвитку з урахуванням можливостей дитини. В інклюзивних школах введено посаду асистента вчителя, який виконує такі основні функції:

- організаційну, яка включає допомогу дитині з вадами розвитку в організації робочого місця; проведення спостережень за дитиною з метою вивчення її індивідуальних можливостей, інтересів; розробку індивідуальної програми розвитку;

- навчально-розвивальну, тобто спільно з вчителем класу асистент вчителя надає освітні послуги, спрямовані на задоволення освітніх потреб учнів; сприяє покращенню психоемоційного стану дитини; стимулює розвиток соціальної активності; сприяє виявленню та розкриттю їхніх здібностей, талантів, обдарувань; створює навчально-виховні ситуації для розвитку впевненості та оптимізму;

- діагностичну, а саме разом з командою психолого-педагогічного супроводу розробляють індивідуальну програму розвитку дитини з особливими освітніми потребами; оцінюють виконання індивідуальної програми розвитку; вивчають та аналізують динаміку розвитку учня;

- прогностичну, яка полягає у розробці індивідуальної програми розвитку на основі вивчення актуального та потенційного розвитку дитини з особливими освітніми потребами;

- консультативну, яка передбачає надання консультацій батькам; інформування вчителя про досягнення батьків у вихованні особливої дитини[3].

Необхідно пам'ятати, про роботу зі звичайними дітьми поряд з якими навчаються діти з особливими освітніми потребами. Для того, щоб дитину з вадами розвитку прийняли в колектив потрібні неабиякі зусилля вчителя. В цьому контексті як ніколи є актуальним використання гуманістичної концепції Василя Олександровича.

Досягти ефективності педагогічної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами можна лише за умови, що складовою частиною навчального процесу будуть толерантність, справедливість, доброзичливість і повага людей. В. О. Сухомлинський стверджував: «Гуманна місія школи й педагога – врятувати цих дітей, ввести їх у світ суспільства, духовного життя, краси повноцінними й щасливими» [11].

Соціалізація дітей з обмеженими можливостями є складною через те, що ці діти часто зіштовхуються з проблемами: найчастіше це негативне ставлення до осіб з інвалідністю у суспільстві, неприйняття їх однолітками, ізолюваність. Ці й інші фактори призводять до того, що такі діти переймаються почуттям власної неповноцінності, непотрібності, що утрудняє їх соціальне самопочуття і входження в суспільство в майбутньому. Ситуація ускладнюється також особливостями поведінки цих дітей, пояснюваними характером вад (занадто голосна розмова, не завжди контрольовані емоції) і певною упередженістю шкільного оточення (учнів, батьків, учителів).

Навчаючись разом з дітьми з особливостями психофізичного розвитку здорові діти бачать, що поряд із ними живуть ті, хто незважаючи на те, що фізично не бачать усіх фарб навколишнього світу, але як яскраво вони бачать фарби нашого життя! І найважливіше те, що у ніякому разі не можна дозволяти зверхнього ставлення до будь-кого із людей, що мають обмежені фізичні

можливості. Там, де панують тепла довірлива атмосфера, толерантне ставлення до будь чого та чуйність – там шлях до розуміння і добра.. І саме головне: зрозуміти і прийняти один одного таким, яким він є: з усіма перевагами, негативними і позитивними сторонами характеру, складнощами і специфікою. Кожна людина є неповторною і унікальною. Бог не створив нас більш чи менш гарними, щасливішими і нещасними, перспективними і безуспішними. Він у своїй мудрості створив усіх рівними! Ось чому кожна людина заслуговує на особливу увагу та сприйняття.

У сучасному суспільстві діти без обмежених можливостей можуть підвищувати самооцінку та закріплювати знання навчального змісту, виступаючи наставниками для інших дітей. Також вони мають нагоду опанувати додаткові вміння, наприклад, навчитися читати шрифт Брайля чи спілкуватися мовою глухонімих. Навчання цих умінь може відбуватися за ситуації, коли всі учасники процесу усвідомлюють їх важливість і можуть застосовувати це на практиці. Крім того, володіння такими вміннями дає можливість для особистісного зростання, якої часто позбавлені діти, що не мали нагоди навчатися поряд з тими, хто має відмінні здібності. Усі діти, перебуваючи в інклюзивному середовищі, можуть навчитися цінувати й поважати дітей із відмінними здібностями. Вони навчаються бачити передусім людину, а не її ваду чи обдарованість та не помічати пов'язаних із ними соціальних ярликів.

Педагогам потрібно пам'ятати, що В. О. Сухомлинський радив, що не все можна обговорювати з дитячим колективом, а саме неприпустимо обговорювати відставання дітей з особливими освітніми проблемами у навчанні. Учитель повинен вміти розрізняти лінощі від невміння, адже, якщо вчитель не здатний на це, то він не може бути справжнім.

У Василя Олександровича для навчання та виховання малоздібних дітей були розроблені спеціальні книги. Наприклад, для читання була розроблена спеціальна хрестоматія.

Літературний твір як форма пізнання дійсності розширює життєвий досвід дитини, створює для неї духовно-емоційне середовище, в якому органічна злитість естетичних і моральних переживань збагачує і духовно розвиває особистість дитини. Знайомлячись з художньою літературою, учні зустрічаються з такими моральними поняттями, як добро, обов'язок, справедливість, совість, честь, сміливість. З нею пов'язуються великі можливості розвитку емоційної сфери особистості дитини, образного мислення, розширення кругозору дітей, формування в них основ світогляду і моральних уявлень, що так важливо і для дітей з особливими потребами.

Учитель може скільки завгодно декларувати цінність того чи іншого твору, але моральний урок, який юний читач отримує з прочитаного, збагачує його тільки в тому випадку, якщо засвоюється як щось особисте, пережите самим собою, а не відсторонене, нав'язане та моралізоване.

Діти з особливими потребами ще з початкової школи приходили до Василя Олександровича слухати та складати казки. Василь Олександрович

пригадував, що він з дітьми складав тисячі казок, які були цінними тим, що під час такого виду діяльності дитячий мозок вчився не тільки сприяти, а й відтворювати інформацію.

Л. М. Заліток аналізуючи педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського виділяє основні форми роботи з казкою у Павлиській школі:

- слухання казок, що вимагало від педагога володіння культурою мови, артистизму, фантазії. На першому етапі казку у Павлиській середній школі розповідав учитель або хтось з учнів (за бажанням).;

- читання казок, цю форму роботи вчитель використовував тоді, коли школярі вже навчилися читати найпростіші тексти. Вони не лише слухали, а й стежили за написаним, мали змогу при бажанні прочитати казку повторно;

- бесіди про казки набували складнішої форми, вводились як усні, так і письмові вправи. Після обговорення казкові образи набували більш сталих обрисів;

- виготовлення і добір ілюстрацій до казок – цікавий, захопливий для дітей вид роботи, яку вони виконували у позаурочний час. Дитина вже мала певні уявлення про образи прослуханої казки і кожен учень добирав малюнки (картинки, вирізки з журналів, аплікації та ін.) саме відповідно до свого бачення казки, що збагачувало, розширювало, деталізувало уявлюваний образ;

- інсценізація казок (театралізація) – це апогей творчості дітей, коли дитина входить у предметний світ казкових образів;

- творення казок – заключний етап роботи, хоча, звичайно, на кожному етапі є елемент творчості [2, с. 116].

Цікавим є досвід В. О. Сухомлинського в методиці проведення уроків математики. Для дітей з вадами психофізичного розвитку та невстигаючих дітей у педагога був спеціальний збірник задач під назвою «Задачник для неуважних», який містив яскраві сюжети, захопливі розповіді пов'язані з народною педагогікою. У ньому вміщувалось близько двохсот задач, більшість з яких пов'язані з розвитком логіки та мислення. У своїй праці «Сто порад вчителю» Василь Олександрович вмістив приклади цих задач:

1. Три пастухи, які знемогли від літньої спеки, лягли під деревом відпочити й заснули. Пустун-підпасич вимазав сплячим лоби дубовими «чорнильними кульками». Прокинувшись, усі троє почали реготати. Але кожний думав, що два інших сміються один з одного. Раптом один пастух перестав реготати – він здогадався, що і його лоб також вимащений. Як він міркував?

2. У широких українських степах неподалік одне від одного були в давні часи двоє сіл – Правдуни і Брехуни. Жителі Правдунів завжди говорили правду, а жителі Брехунів – завжди брехали. Якби кому-небудь з вас вдалося раптом перенестися в давні часи і потрапити в одне з цих сіл, ви могли б, поставивши тільки одне запитання до першого зустрічного місцевого жителя, дізнатися, в котре село ви потрапили. Яке запитання вам треба було б поставити?[13].

Василь Олександрович давав дитині задачу, повторював її умову кілька разів, щоб запам'яталися числові дані, і тільки тоді, коли дитина запам'ятала їх,

переходив до операцій. Він зазначає, що не можна допускати, щоб ця дитина відступила від поставленої мети. Буває так, що учень 2–3 уроки думає, а вчитель повинен спрямовувати цю думку для одержання спільного позитивного результату.

На сучасному етапі у навчанні дітей з вадами розвитку математиці, вже з підготовчого періоду використовують систему практичних завдань з корекційно-розвивальної роботи із засвоєнням математичних уявлень урахуванням особливостей пізнавальної діяльності дітей. Вчителі поєднують відповідні методи, за допомогою яких відбувається ознайомлення учнів з математичними завданнями. Корекційно-розвивальні завдання передбачають розвиток розумової діяльності, вроджених здібностей учнів, емоційної сфери, формування мовленнєвих умінь і навичок, у жестовій, дактильній, словесній формі, з врахуванням індивідуальних можливостей кожної дитини. Підбираються завдання, пов'язані з потребами й інтересами дітей і мотивують їх навчання (дидактичні ігри, інсценівки, задачі з практичним змістом, вправи, що створюють ситуації). Суто математичний аспект навчання відбувається природньо, органічно поєднано з потребами дитини, знання засвоюються не лише довільно, й мимовільно.

Важливу роль у вихованні особливих дітей відіграє сім'я. В. О. Сухомлинський аналізуючи сім'ї своїх вихованців, поділяв їх на благополучні та неблагополучні.

Неблагополучна родина в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед з погляду впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Неблагополучна родина найчастіше є причиною появи соціально-запущених дітей, хоча в таких родинах також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж поширене явище [6].

Сім'я неблагополучна – сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини [7].

До таких сімей відносять:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї із стійкими психологічними конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми;
- неповні сім'ї;
- материнські сім'ї (молоді матері-одиначки);
- зовні благополучні сім'ї, які припускаються серйозних помилок, прорахунків у системі сімейного виховання внаслідок невміння правильно будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості.

Причому такі помилки в системі сімейного виховання мають не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги до дітей [4].

Педагог стверджував, що нездорові, конфліктні відносини в сім'ї, а тим більше алкоголізм батьків – один з найзгубніших факторів для дитини з відхиленнями в розвитку. У таких сім'ях незначні спочатку симптоми відставання незабаром дають про себе знати. Також слід відмітити обмеженість інтелектуального розвитку сім'ї, що негативно позначається на дітях. У дітей з особливими потребами, які виховуються у таких сім'ях значно менший словниковий запас, нерозвинуте мовлення та емоції. Ці діти не вміють дивуватись, захоплюватись, радіти.

Тому враховуючи такі обставини вчителі повинні збагачувати інтелектуальне та емоційне життя дитини. Для цього у Павлиській школі використовували уроки мислення. Дітей вели на природу – в сад, ліс, на берег річки, в поле. Саме тоді в них розкривалися невидимі причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Метою цих уроків було не запам'ятовування чогось конкретного, а здивування, подив перед відкриттям.

Милювання природою – це складний процес спостереження за об'єктами та явищами довкілля з метою духовного з'єднання з ними. Технологія проведення уроків милювання потребує від учителя високої педагогічної культури, оскільки під час такого уроку діти одержують насамперед емоційно-чуттєву та художньо-образну інформацію про природу.

Благополучні сім'ї, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, а саме дітей з вадами психофізичного розвитку, також знаходяться у зоні ризику.

Простежуючи переживання батьками трагедії народження дитини з різними вадами розвитку, дослідники дійшли висновку про закономірну зміну емоційних станів батьків на шляху до адаптації:

перший етап – шок. Цей стан надто тяжкий, він може тривати довго. Але людина підсвідомо шукає стабільності, починає сумніватися: може, не все так погано, бувають помилки, потрібно все перевірити. Це означає, що настав новий етап усвідомлення біди;

другий етап – заперечення. На цьому етапі починається тривале та виснажливе мандрування від лікаря до лікаря, а далі – до знахарів, екстрасенсів із надією знайти диво, яке зробить дитину здоровою. Психологи виокремлюють у цьому періоді почуття вини, гніву, сорому. Самотність, втома від постійного і безуспішного пошуку способів зцілення дитини, виснажливий догляд за нею і зречення усіх власних потреб та інтересів – усе це провокує депресію у батьків;

третій етап – депресія. Почуття пригніченості, що є завершальним у послідовній зміні емоційних етапів, які є неконструктивними, бо свідчать про неприйняття батьками нової реальності [1].

Василь Олександрович наголошував, що безвідповідальне ставлення молодих батьків до виховання своїх дітей дорого обходиться, передусім суспільству. «Важкі діти» – це результат неправильного виховання, вад

сімейного життя, несприятливого психологічного клімату й ненормальних стосунків у сім'ї [10].

Важливим аспектом у роботі вчителя, В. О. Сухомлинський вважав вчасне виявлення обдарованих дітей та подальший їх розвиток. Поняття «обдарованість» педагог розглядав як сукупність природних задатків та інтелектуальних здібностей, що сприяють поглибленому розумінню навколишнього світу, забезпечують високоякісне навчання і творчість учнів [11].

Обдарованою є та дитина, яка:

- оригінально розв'язує завдання;
- виконує завдання швидко, часто інтуїтивно;
- може навести декілька варіантів вирішення однієї й тієї самої задачі, проблеми;
- віддає перевагу естетичним варіантам рішення;
- добре орієнтується в обставинах, враховуючи перешкоди й корисні моменти;
- повністю поринає в рішення (під час пошуку відповіді);
- може передбачати успішність чи неуспішність рішення;
- має максимально розвинуте почуття гумору;
- володіє багатим словниковим запасом, із задоволенням читає словники, енциклопедії;
- відчуває брак емоційного балансу, часто нетерпляча.

Аналізуючи цю інформацію, можна дійти висновку, що такими рисами наділені багато дітей. А це налаштовує оптимістично: якщо талант – рідкість, то обдаровані діти – явище поширене. Звідси і висновок про необхідність своєчасно знайти, зберегти й розвинути в дітях здібності, обдарованість і талант.

Багато думок педагога тісно переплітаються з реаліями сьогодення. Перехід від спеціальної освіти до інклюзивної є потужним кроком у розвитку суспільства. Спеціальні школи в основному забезпечені сучасними навчально-методичними матеріалами, розробленими відповідно до вимог сьогодення.

Втім, поряд з незаперечними позитивами варто виокремити суттєві недоліки сучасної системи спеціальної освіти, перш за все:

- її уніфікованість, що унеможливує забезпечення освітніх потреб всіх учнів, які мають особливості психофізичного розвитку, заважає впроваджувати різноваріантні навчальні програми, вносити необхідні зміни та додатки до навчальних планів;
- ізоляваність дітей з психофізичними порушеннями у спеціальних школах-інтернатах, які є основними спеціальними освітніми закладами; така ізоляваність має багато негативних соціальних наслідків, зокрема, відчуження сім'ї від виховного процесу; соціальна інфантильність учнів; обмеженість розвитку життєвих компетенцій тощо;
- недостатня соціально-практична спрямованість навчального процесу, наслідки якої - низький рівень сформованості соціально-побутової

компетентності учнів, незадовільна орієнтація в системі соціальних норм і правил та відсутність навичок самостійної життєдіяльності;

- недостатня індивідуалізованість та особистісна зорієнтованість навчально-виховного процесу, що спричиняють труднощі емоційного та особистісного розвитку учнів, неадекватні уявлення про свої якості, здібності й можливості;

- низька ефективність корекційно-розвивальних занять, яка зумовлює низький рівень комунікативної компетентності, замкнутості, ізольованості;

- відсутність ліцензійованого психолого-педагогічного інструментарію для діагностики порушень, що утруднює правильне комплектування спеціальних закладів й організацію відповідного навчання;

- недостатнє науково-методичне та навчальне забезпечення освітнього процесу дітей з важкими патологіями, атиповими порушеннями, які потребують додаткових освітніх та корекційно-реабілітаційних послуг [5].

Впровадження інклюзивної освіти для дітей з особливими потребами чітко прослідковується в Павлівській школі. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського містить цінні теоретичні та практичні положення, реалізація яких сприятиме ефективному вирішенню питання розвитку дітей з особливими освітніми потребами, а саме: цілісність підходу до вирішення зазначеної проблеми з урахуванням психофізичних і психологічних особливостей розвитку дітей; розкриття розвитку образного мислення; реалізація індивідуального підходу до дітей у навчально-виховному процесі; уроки мислення як невичерпне джерело розвитку розумових здібностей дітей.

Список використаних джерел та літератури

1. Ейдемиллер Е. Г. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2010. 668 с.
2. Заліток Л. М. В.О. Сухомлинський про роль казки у вихованні та навчанні дітей з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць*. Київ. 2012. № 9 (11) С. 114-120.
3. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: монографія. К.: ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
4. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: методичні рекомендації для соціальних працівників. К.: Держсоцслужба, 2005. 100 с.
5. Основи інклюзивної освіти. Навчально - методичний посібник / за заг. ред.. А. А. Колупаєвої. К: «А. С. К.», 2012. 308 с.
6. Плоткин М. М. Социально-педагогическая помощь детям из неблагополучных семей. *Педагогика*. 2000. № 1. С 4-9
7. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. К., 2000. 260 с.
8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. К.: «Радянська школа», 1974. 287с.

9. Сухомлинський В. А. Статті. *Избранные произведения в 5 т. Т. 5.* К.: Радянська школа, 1980. 678 с.
10. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка (Підгот. до вид. текст і написання вступ. статтю В. Ф. Шморгун). К.: Радянська школа, 1978. 263 с.
11. Сухомлинський В. О. Павлицька середня школа. *Вибрані твори.* В 5 т. Т. 4. К.: Радянська школа, 1976. С. 7–390.
12. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. *Вибрані твори.* В 5 т. Т. 4. К.: Рад. шк., 1977. С 393-625.
13. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. *Вибрані твори.* В 5 т. Т. 2. К.: Радянська школа, 1976. С. 419-654.
14. Теорія та технології роботи з різними категоріями дітей: курс лекцій / укл. Н. В.Казакова. Хмельницький: Вид-во ПП «Ю.І.Горенюк», 2012. 172 с.

Чернюк Світлана Володимирівна

ЦІННІСНІ ВИМІРИ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ У ПЕДАГОГІЧНОМУ СВІТОГЛЯДІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У житті кожної людини і суспільства в цілому найважливішу роль відіграють цінності і ціннісні орієнтації, які визначають і зумовлюють спрямованість людини, поведінку і вчинки, соціальну позицію, відношення до себе, інших людей, світу. Цінності є своєрідним внутрішнім інтегратором, концентруючи навколо себе усі потреби, інтереси, ідеали, установки і переконання; вони є основою для вибору мети, способів і умов діяльності.

Поняття «цінність» має різні значення. Цінність – будь-яке матеріальне або ідеальне явище, що має значення для людини, заради якого докладе зусиль, тобто цінністю є те, заради чого люди живуть, діють, здійснюють (створять) вчинки; цінність – властивість, ознака явища, характеристика значущості для людини (можна говорити у таких випадках про цінність кохання, дружби тощо). Цінність виявляється як прагнення суб'єкта до предмета своєї потреби. Система цінностей дозволяє виробити ставлення до різних ситуацій, подій та інформації.

На сьогоднішній час реформування освіти особливої ваги набуває визначення ціннісних вимірів виховання, а саме співвідношення і визначення системи цінностей, формування яких сприятиме досягненню сучасної мети виховання і вибору стратегій особистісного розвитку дитини. Тому важливим є вивчення і переосмислення досвіду В. О. Сухомлинського та впровадження його ідей в умовах нової української школи.

Видатний педагог відзначав: «Повнокровна і гармонійна людська особистість народжується материнською й батьківською мудрістю, багатовіковим досвідом і культурою народу, втілених у знаннях, у моральних цінностях, у неминущих багатствах, які передаються від покоління до покоління. Народження Людини – велике і важке діяння, щаслива і болісно

складна праця, яка називається багатозначним і безкінечно оновлюваним словом «виховання»» [10, с. 255].

Велика мудрість виховання полягає у тому, щоб побудувати внутрішній світ людини. В. О. Сухомлинського писав: «Торкаючись глибоко особистого світу людського, ми маємо справу з тонкими, крихкими, ніжними і водночас могутніми силами. В цьому світі є речі протилежні й непримиренні, такі, що взаємно виключаються. Є добро і зло, правда і брехня, честь і безчестя, справедливість і несправедливість. Є в цьому світі щастя і нещастя. Щастя в усіх своїх проявах більш одноманітне, нещастя ж багатоліке. Різне буває горе: війна, смерть дорогої нам людини; зрада, віроломство, зрада того, кому ми вірили; і погані діти. Горе буває неминуче, але життя роду людського, життя нашого суспільства, нашого народу було б у сто разів повнішим і щасливішим, якби горе, якому можна запобігти, відверталось.

Є в цьому внутрішньому людському світі краса і потворність, прямодушність і підступність, обов'язок і безвідповідальність, чуйність і безсердечність, моральна доблесть і мерзота, гордість і ганьба, мужність і боягузтво, щедрість і жадність, користолюбство і безкорисливість, великодушність і дрібне тиранство, мудра свобода і невміння користуватися цим величезним благом нашого суспільства – свободою.

Є малодушна мовчазність, коли треба говорити, коли слово – і зброя, і мужність, і сила. Є недостойна чесної людини балакучість, коли треба мовчати. Є голос чистої, благородної совісті, яка наказує людині забути про особисте благо і діяти в ім'я щастя інших людей, і є кар'єризм, який інколи прикривається гучними фразами. Є пам'ять серця, і є ганебна безпам'ятність. Є мужні сльози, і є посмішка, яка викликає жах.

Усе це і є світ людського. Він складний, часом його важко збагнути» [10, с. 256].

Тому В. О. Сухомлинський створив оригінальну педагогічну систему, у якій комплексно формував внутрішній світ дитини, її внутрішній стержень, адже чим наповнений цей внутрішній світ людини залежить в кінцевому випадку її життя.

Одним із підходів до вирішення завдань шкільного виховання видатний педагог визначив створення ціннісних вимірів всього шкільного й особистого життя дитини, їх педагогізація у вигляді педагогічної етики, де педагог виділив і класифікував ціннісні орієнтири особистісного, родинного, шкільного, ідейного (національного, радянського) життя дитини і подав їх у відповідній системі як провідних регуляторів поведінки дитини. У цьому контексті В. О. Сухомлинський висунув і обґрунтував систему педагогічних ціннісних категорій, а саме: Природа, Сім'я, Праця, Любов, Батьківщина, категорії Добро, Зло, Краса, Повинність (Долженствование). Особливу увагу він приділяв розвитку у дитини шкільних цінностей, якими вважав Школу, Знання, Працю, Учителя, Товариша, Книгу тощо [4, с. 6].

Особливу роль у вихованні дитини В. О. Сухомлинський надавав природі. «Природа – величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на

весь характер педагогічного процесу. Природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стають істотною стороною виховного процесу, – писав В. Сухомлинський у праці «Школа і природа». Педагог відзначав, що входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом цінностей, мірилом багатств [8, с. 565-566].

«Людина була й завжди залишиться дітям природи, і те, що ріднить її з природою, має використовуватися для її прилучення до багатства духовної культури. – відзначав В. О. Сухомлинський. – Світ, що оточує дитину, – це передусім світ природи з безмежними багатством явищ, з невичерпною красою. Тут, у природі, вічне джерело дитячого розуму» [7, с. 12].

Усвідомлюючи необхідність не лише проголошення світоглядної та етичної цінності природи, а й вироблення методики формування постійного спілкування дитини з нею, педагог розкрив можливі дії вчителя як провідника маленької людини у світ природи. Аналіз творів В. Сухомлинського дає підстави для виділення трьох стадій у процесі приведення дитини до усвідомлення себе самої частиною довкілля і формування на цій основі усвідомленого почуття відповідальності за нього:

- привчання дитини до емоційно вдумливого спостереження, яке має починатися обов'язково зі спілкування з природою;
- привчання учня (і навіть тактовне примушення) до обдумування і відкриття причин, наслідків, зв'язків між явищами;
- привчання до турботи про живе і прекрасне.

Спілкування з природою повинно проходити у різних формах: через працю, спостереження, творчість, науковий пошук, милування. Першочерговим є створення умов, за яких дитина могла б «торкнутися» природи не тільки рукою, а й розумом, серцем і душею. В. Сухомлинський підкреслював, що природа – найкращий вихователь дитячої душі. Тому заняття «Школи радості» він проводив на зеленій траві під грушею, на шкільній садибі, в лісі, полі або на березі озера.

Через 3 тижні після початку навчального року першокласники В. О. Сухомлинського почали складати книги-картинки про природу. Для цього кожній дитині старшокласники зробили в твердій обкладинці зошит з 20 листків цупкого паперу, до обкладинки прикріпили олівець. Раз на тиждень вони йшли до джерел думки і слова та складали один малюнок – розповідь про оточуючий світ. Написані твори-мініатюри діти зачитували в класі, що приносило їм велике задоволення. За перший рік навчання усі книжки-картинки були заповнені малюнками-творами. Діти писали про червоні кетяги калини; спляче озеро; про багряне небо на заході сонця; про перші осінні заморозки; про похмурий, дощовий день; про життя села; про січневу заметіль; про казкового Діда Мороза; про березневі блакитні тіні на снігу; про перший

підсніжник; про радісні веселі зграї перелітних птахів; про бджіл, що літають в сонячний день «бабиного літа» та ін. [7, с. 98].

«Книги-картинки про природу стали своєрідною поетичною хрестоматією нашого колективу, в якій знайшли своє відображення найтонші відтінки фарб рідної природи, музика землі і неба, аромат слова. Вони були тією радістю для дітей, без якої навчання не може увійти в духовне життя», – підкреслював В. О. Сухомлинський [7, с. 99]

Видатний педагог прагнув, щоб навчання школярів також проходило серед природи. Для цього у школі було створено «зелені класи» – серед високих яблунь із залізних прутків та дроту був побудований каркас, який обсадили диким виноградом і хмелем; на галявині, оточеній з трьох сторін морозостійким виноградом; на траві, серед зелених дерев гаю. Приблизно 40% усіх уроків протягом року проходили не в приміщенні, а в «зелених класах». З інших класних занять значна частина проходила в «зеленій лабораторії» (окрема будівля, оточена деревами і виноградом з великою кількістю рослин у приміщенні) чи в теплиці. Така організація навчання, серед природи, на свіжому повітрі, мала визначальне значення для дітей – вони були бадьорі та життєрадісні [7, с. 100].

Справжньою педагогічною знахідкою В. О. Сухомлинського було створення «Книги природи» з метою пізнання і спостереження учнями явищ довкілля. 300 сторінок «Книги природи» – це 300 спостережень, 300 яскравих картин, які відобразилися у свідомості учнів. Два рази на тиждень педагог разом з дітьми йшли в природу – вчитися думати. Педагог ставив за мету відображення в свідомості дітей яскравих картин дійсності, досягнення того, щоб процеси мислення протікали на ґрунті живих образних уявлень, об діти, спостерігаючи оточуючий світ, встановлювали причини і наслідки явищ, порівнювали якості і ознаки речей [7, с. 110 – 111].

Перша сторінка «Живе і неживе», сприяла формуванню поняття про живе і неживе у природі, взаємозв'язкам між явищами і речами оточуючого світу, формуванню вміння замислюватися. Наступна сторінка «Усе в природі змінюється» давала уявлення про те, що змінюється не тільки жива, але і нежива природа. Сторінка «Насіння життя» здивувала дітей тим, як природа потурбувалася про насіння рослин. Глибокий слід у свідомості та емоційній пам'яті залишила сторінка «Сонце – джерело життя». Інші назви сторінок: «Рослинний і тваринний світ», «Як подорожує крапля води», «Пробудження природи навесні», «Весняні квіти в лісі, полі, на луці», «Літні квіти», «Конвалії і фіалки», «Хризантеми – діти осені», «Життя в ставку», «Останні дні бабиного літа», «Природа чекає зими», «Перший зимовий ранок», «Пшеничні колоски», «Життя бджолої сім'ї», «Ластівки будують гнізда», «Наближається гроза», «Осінь негода», «Світ квітів серед зими», «Ліс зберігає вологу», «Лелеки прилетіли», «Птахи готуються летіти у теплі краї», «Сонечко після літнього дощу», «Веселка над річкою», «Зацвіли соняшники», «Зірки на небі», «Життя ґрунту», «Зелений листок – комора сонця», «Гриби та мохи», «Як з жолудя виростити дуб» та ін. [7, с. 111 – 121].

Треба навчати учнів розуміти природу, піклуватися за збереження і примноження її багатств, завжди підкреслював В. О. Сухомлинський. Найважливіші умови виховання бережливого ставлення до природи – це пізнання та вивчення рідного краю, розвиток в учнів позитивних емоційних відчуттів до об'єктів навколишньої дійсності, активна практична діяльність.

Педагог неодноразово відзначав, що сама природа не виховує, а виховує тільки активна дія в ній. «Мене вражало, – зазначав В. О. Сухомлинський – що захоплення дітей красою перепліталось байдужістю до долі прекрасного. Милування красою – це лише перший паросток доброго почуття, яке треба розвивати, перетворювати в активне прагнення до діяльності» [7, с. 46]. Педагог створив умови, коли діти самі виявили бажання створити живий куточок, де всі брали участь у догляді за тваринами, організували «пташині» і «звірячі» лікарні, висаджували дерева.

«Природа сама по собі не виховує. – стверджував В. О. Сухомлинський, – Даремно було б, залишивши людину наодинці з природою, очікувати, що вона під її впливом стане розумною, морально прекрасною, доброю і непримиримою до зла. Виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Те, що людина любить природу, саме по собі також не є показником її вихованості. Роль природи в моральному вихованні неможна перебільшувати, ідеалізувати, розглядати поза зв'язком з духовним світом людини. Виховна роль природи залежить від того, в ім'я чого живе людина, в чому вона бачить добро і зло, до чого вона прагне, які у неї ідеали. Роль природи як вихователя у кінцевому випадку визначається взаємодією людини з природою» [8, с. 575-576].

Видатний педагог відзначав, що природа є не тільки середовищем, що нас оточує, але і ми відповідальні за її збереження. Все це залежить від того, як пізнається природа, як людина бачить її з дитинства, як вона входить в її життя.

«Ми виховуємо у своїх вихованців погляд на природу як народне надбання, яке передається з покоління в покоління, цінність якого ні з якими іншими цінностями не порівнювана і не зіставлявана», – відзначав В. О. Сухомлинський [8, с. 576].

«Роздивлятися кожну квітку і кожну пелюстку, крило метелика і пушинку, яка впала з тополі, – також бачення природи, дуже важливе і необхідне для того, щоб думати про неї, правильно розуміти її і правильно відноситися до неї. Проте є в понятті «природа» і дещо більш значиме: вона – єдине ціле. В цьому цілому – своя гармонія і сталість, взаємозв'язки і залежності; вона єдина і нерозривна з людиною. Кожен з нас – «природа, яка стала людиною» [8, с. 584].

Одним з важливих питань, яке турбувало весь педагогічний колектив Павлиської школи було «Як досягти того, щоб праця стала найважливішою духовною потребою дітей?». «Ми бачили важливу виховну задачу в тому, щоб дітей оточував не тільки світ природи, але і світ праці, творчості, будівництва. Людська краса розкривається яскравіше в праці» – писав В. О. Сухомлинський в творі «Серце віддаю дітям» [7, с. 50]. З цією метою діти «подорожували» на зерносховище, ферму, машинобудівний завод, машино-тракторну станцію;

дивувалися красою людини-працівника, переживали почуття гордості. «Це пізнання світу не тільки розумом, але і серцем» [7, с. 51].

Педагог вважав, що будь-яка праця має надзвичайно важливе значення. Він підкреслював, що без праці людина не лише не може знайти свого покликання, а й не зможе існувати, бо це – «життєво необхідна діяльність». Переконливо підтверджують зазначене його численні статті, присвячені цій важливій проблемі: «Праця, покликання, щастя», «Підготовка учнів до трудової діяльності», «Праця і боротьба», «Праця і моральне виховання», «Природа, праця, світогляд» та ін.

У книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський відзначав, що праця стає великим вихователем, коли входить в духовне життя наших вихованців, дає радість дружби і товариства, розвиває допитливість, породжує хвилюючу радість переборення труднощів, відкриває все нову і нову красу в оточуючому світі... Радість праці – могутня вихована сила... А людська гордість за свою працю – найважливіше джерело моральної чистоти і благородства [7, с.206–207].

У своїх творах В. О. Сухомлинський використовує чимало означень, пов'язаних зі словом праця, що пояснюють її сутність. Серед них: «буденна праця», «проста праця», «загальна праця», «колективна праця», «загальна продуктивна праця», «загальна праця по самообслуговуванню», «активна праця», «улюблена праця», «красива праця», «творча праця», «майстерна праця», «розумова праця», «творча розумова праця», «фізична праця», «суспільно корисна праця», «мудрість праці», «виховна праця», «продуктивна праця», «праця для людей», «чужа праця», «праця маленьких дітей», «дитяча праця», «праця великої суспільної значущості», «духовно багата, цікава, інтелектуально насичена праця» та ін.

Педагог бачив у праці й високі духовні прояви особистості, тому, як синоніми до слова «праця», можна зустріти у його творах – «творчість», «трудова діяльність», «трудове життя», «трудова культура», «атмосфера праці», «трудове захоплення», «трудове напруження», «трудове натхнення», «дитяче бажання працювати», «тяжіння до творчої праці», «висока моральна сутність праці», «захопленість моральною красою праці», «одухотвореність працею», «радість праці», «самовираження в праці», «майстерність рук», «майстерність праці» тощо.

Постійно В. О. Сухомлинський прагнув, щоб «праця дітей була різноманітна, сприяла розкриттю їх природних задатків і нахилів» [7, с. 218]. «Витоки здібностей і обдарувань дітей – на кінчиках їх пальців. Від пальців, образно кажучи йдуть тонесенькі струмочки, які живлять джерело творчої думки. Чим більше впевненості та винахідливості в рухах дитячої руки, чим тонше взаємодія руки з інструментом праці, чим складніші рухи, необхідні для цієї взаємодії, тим яскравіше творча стихія дитячого розуму, тим точніше, тонше, складніше рухи, необхідні для цієї взаємодії, тим більше спостережливості, здатності досліджувати в діяльності дитини. Іншими

словами: чим більше майстерності в дитячій руці, тим розумніше дитина» [7, с. 18-219].

У статті «Як же виховати любов до праці?» В. О. Сухомлинський піднімає питання про те, як не тільки зацікавити дітей працею, але зберегти, підтримати цей інтерес і перетворити його у прагнення. «Потрібно, мабуть, не допускати, щоб праця перетворювалася в набридливе повторення однієї і тієї ж справи. Чому у малюків так спалахнули очі, коли вони три роки тому уперше взяли за лопатку, саджали виноградні кущі, поливали рослини з бруньками, що розкриваються, поживним розчином? Чому вони з радістю шукали найжирніші, за їх словами, добрива, і це було тоді справжнім захопленням? Тому, що праця тоді була для дитини відкриттям світу, тому, що, пізнаючи світ, вона переживала хвилюючу радість. Тому, мабуть, що збирання добрива не було кінцевою метою праці, це була лише доріжка до принадної, цікавої, захоплюючої мети. Доріжка ця, звичайно, не зовсім приємна, але пройти її потрібно щоб то не було, інакше не досягнеш мети, не зав'яжуться дивовижні грона, не заблискає в них сонячний промінь.

А коли нове, захоплююче стало звичним, зменшився і інтерес до справи... Те, що для маленької дитини – відкриття світу, для підлітка – давно прочитана сторінка. Але ж світ не обмежується, не вичерпується тією сторінкою, яку він, підліток, прочитав і вже добре знає. Переверни сторінку – і перед ним відкриється нове, невідоме. Потрібно відкрити перед дитиною цю дивовижну книгу природи. Навіть у звичайній, звичній, давно знайомій справі, такій, наприклад, як вирощування помідорів або буряка, – навіть тут можна відкривати одну за іншою нові сторінки, які покажуть дитині звичайну працю як справу незвичайну, захоплюючу, романтичну.

І ось головною моєю турботою стало те, щоб проста праця, що день у день повторюється, була не кінцевою метою, а лише засобом відкривати одну за іншою дивовижні сторінки великої книги природи» [8, с. 106].

Постійне залучення школярів до праці, дослідницький її характер, врахування особливостей праці для різного віку дітей і відповідно різниці інтересів сприяли тому, що праця для вихованців В.О. Сухомлинського «стала такою ж потребою, як читання цікавої книги, як слухання музики, як дружба. Вони полюбили працю тому, що з дитинства вона увійшла в їх духовне життя, стала мрією, пробудила саме глибоке почуття радості – радості відкриття світу, створення, творчості» [8, с. 114].

Важливого значення В. О. Сухомлинський надавав не тільки фізичній, але і інтелектуальній праці, зазначаючи, що «праця – це не тільки лопата і плуг, а й думка. Дуже важливо, щоб вихованці наші переконалися на власному досвіді, що думка – це нелегка праця, і саме її складність, трудність і дає людині велику радість. Гармонія розумової і фізичної праці – ось завдяки чому можна виховати в дітей, підлітків, юнаків і дівчат щире бажання бути розумними, освіченими, культурними... Виховання справді освічених людей – це дух справжньої праці в школі, дух допитливої і наполегливої, шукаючої і неспокоїної думки. Ми завжди культивуємо, всіляко підтримуємо,

поглиблюємо думку й перетворюємо її в переконання: чим важче вчитися, тим почесніше бути переможцем у подоланні труднощів [20, с. 359].

Педагог був переконаний, що треба дбати про те, щоб вихованці отримували від праці задоволення, відчували почуття радості та переживали натхнення. «Пряця входила в життя моїх вихованців як радісна гра фізичних та інтелектуальних сил, як утвердження власної гідності. Дуже важливо, щоб у роки дитинства кожна людина досягла значних успіхів в улюбленій праці, наочно побачила вияв своїх творчих здібностей, оволоділа майстерністю в улюбленій справі – звичайно, в такій ступені, в якій це доступне дитині. Щонебудь одне вона повинна навчитися робити уже в шкільному віці дуже добре і красиво. Почуття гордості, що переживатиметься в зв'язку з успіхом у будь-якій справі, – перше джерело самосвідомості, перша іскра, яка запалює в душі дитини вогник творчого натхнення, а без натхнення, без радісного підйому і відчуття повноти сил немає людини, немає глибокої впевненості в тому, що вона займе гідне місце у житті» [7, с. 220-221].

Особливу увагу В. О. Сухомлинський приділяв вихованню у дітей патріотизму і культури. Він відзначав, що школа стане істинним осередком культури лише тоді, коли в ній пануватимуть 4 культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книги й культ рідного слова [7, с. 174].

Школа має формувати почуття любові до Батьківщини, свого народу, ненависті до ворогів, наполягав В. О. Сухомлинський. Погляди педагога знайшли своє відображення у працях «Серце віддаю дітям», «Як виховати справжню людину», «Щоб у серці жила Батьківщина», багатьох статтях.

У праці «Як виховати справжню людину» педагог писав: «Є в нашому житті сумірні і несумірні цінності. Можна міркувати про те, що краще – сім'я чи самотність, відданість обраному ідеалу чи байдужість. Але є святині, які ні з чим не можна порівнювати, зіставляти. Це – Батьківщина, синівська вірність, відданість тій землі, де ти народився і осмислив сам себе, тому народові, який вигадував і зростив тебе. Справжнє народження твоє як громадянина, мислячої, одухотвореної благородними ідеями людини, трудівника, борця за торжество правди і щастя, сім'янина відбувається завдяки тому, що ти – син народу; в тобі, як сонячне світло в краплі води, відбивається його багатовікова історія, його велич і слава, його любов і надія, його нерозривна єдність, з тими дорогими нашому серцю куточками, які входять у наше життя як віче, незнищенне, незгасне» [20, с. 166].

У поняття Батьківщина В. О. Сухомлинський вкладає достатньо широкий зміст – це і рідна природа, рідне село, рідна мова, а також люди – рідна мати, рід, предки, видатні герої минулого. У праці «Щоб у серці жила Батьківщина» він зазначав: «Батьківщина відкривається перед нами і в квітучих садах, і в зелених луках, і у вербі, що схилилася над ставком, і у зграї перелітних птахів у голубому небі, але найголовніше, найяскравіше і найсильніше, що на все життя запам'ятовується в серці патріота і що втілює у себе Батьківщину, – це люди» [19, с. 29].

Актуальним залишається звернення В. О. Сухомлинського до юнацтва, в якому він закликає не бути байдужим до долі своєї країни: «Батьківщина – твій дім, твоя колиска. У рідному домі не завжди все гаразд. Є в нас своє лихо й горе. Говорячи про них, пам'ятай: ти говориш про лихо і горе свого рідного дому. Щоб мати моральне право говорити про лихо і горе свого народу, щоб один раз сказати, треба десять разів зробити щось конкретне для зміцнення своєї Батьківщини. Говорити про недоліки – для цього великого розуму не треба. Зневажай демагогію і балаканину. Думай і роби все для того, щоб перемагали добро і справедливість. Умій не тільки дивитися, а й бачити. Виробляй свої погляди на світ. Світогляд виробляється лише тоді, коли в житті ти бачиш і створюєш щось дороге для тебе. Без горіння серця найправильніші істини залишаються для тебе мертвими буквами. Їх можна скласти в слова й прочитати, але вони не запалюють» [20, с. 176].

Важливим завданням школи В. О. Сухомлинський вважав виховання любові до рідної мови як основи духовного світу дитини. Цінність рідної мови він сміливо підкреслював у часи русифікації українських шкіл, заявляючи «Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це – мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки Нечуя-Левицького і Коцюбинського. Українська мова живе у прекрасних піснях твого народу» [13].

У статті «Слово рідної мови» В. О. Сухомлинський зазначає: «Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може досягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки й пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду й племені» [16].

Не втрачають актуальності слова із записника педагога «Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху» [4, с. 6].

Про важливість рідної мови і слова В. О. Сухомлинський писав у статтях «Слово про слово», «Слово і мислення», «Слово рідної мови», «Стежка до квітучого саду», «Джерело Невмирущої Криниці».

У статті «Слово про слово» педагог доводив, що слову належить першорядна роль. «Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [8, с. 169].

У статті «Слово рідної мови» В. О. Сухомлинський говорив про рідну мову як неоціненне духовне багатство, завдяки якому народ передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції, історичний, культурний, естетичний і побутовий досвід. Рідне слово він вважав тим невичерпним

джерелом, з якого дитина пізнає найперші уявлення про навколишній світ, про свою родину, про рідне село чи місто, про Батьківщину. Педагог говорив, що людина, яка байдуже ставиться до своєї мови, а тим більше нехтує нею, – не любить свій народ, який породив її, не любить тієї землі, що живить її, не любить найдорожчого, що є в кожній людині, – своєї Батьківщини. Така людина не може бути патріотом своєї землі, бо патріотизм починається з любові до тієї домівки де народився, до тієї пісні, що співала мати над колискою [10, с. 16].

«Рідне слово – це могутній засіб виховання патріотичних почуттів. Слово – це ніби стежинка, прямуючи якою, дитина здобуває громадянську зрілість, осмислює, хто вона, якому народові, якій землі зобов'язана своїм життям і щастям. У слові рідної мови перед дитиною розкривається емоціональне забарвлення всього, що створив і творить народ своїми руками для наших днів і для прийдешніх поколінь – краса наших сіл і міст, краса ланів, засіяних повнозерною пшеницею, краса лісу, що підносить зелені віти назустріч сонцеві в посушливих степах» – відзначав В. О. Сухомлинський [10, с. 22].

У книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський відзначав, що прагнув щоб джерело рідної мови було відкритим з перших кроків дитячого шкільного життя. «Подорожуючи» до живого джерела думок і слова, вихованці педагога пізнавали одночасно емоційні, естетичні, смислові відтінки рідної мови [7, с. 175].

В. О. Сухомлинський став проводити з дітьми «подорожі» до джерел слова, відкриваючи дітям очі на красу світу і в той же час намагаючись донести до дитячого серця музику слова. «Я прагнув того, щоб слово було для дитини не просто означенням речі, предмета, явища, але несло емоційне забарвлення – свій аромат, найтонші відтінки» [7, с. 66]. У «подорожі» педагог з дітьми йшли з альбомами і олівцями, спостерігали певний предмет або явище природи, В. О. Сухомлинський його замальовував і підписував, потім малюнок робила та дитина, у якій слово пробуджувало найяскравіші уявлення, почуття, спогади. Цей альбом педагог назвав «Наше рідне слово». Багато тижнів здійснювалися нові і нові подорожі, діти познайомилися зі словами лука, роса, село, ліс, дим, лід, гора, колос, небо, сіно, липа, яшень, яблуня, курган, акація, річка, туман та ін. Жодна дитина не залишилася байдужою до краси рідної мови [7, с. 68].

Пізніше подорожі і яскраві переживання підштовхнули дітей до творчості, вони виявили бажання передати свої почуття і переживання, розповісти про красу. Діти склали маленькі твори про природу. Ці твори також були записані в альбом «Наше рідне слово» або в індивідуальні. «Твори дітей – результат великої роботи. Потрібно пройти з дітьми до живого джерела думок і слова, досягти того, щоб уявлення про предмет, явище оточуючого світу ввійшло через слово не тільки у їх свідомість, але і в душу та серце» [7, с. 179].

Педагог прагнув того, щоб діти відчули красу мови, бережно відносилися до слова, дбали про його чистоту. «Мовна культура людини – це дзеркало її духовної культури. Найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і

виразність рідного слова. Роль цього засобу в початковій школі, де кожна зустріч з новим явищем оточуючого світу пробуджує в серцях дітей почуття здивування, неможливо переоцінити»[7, с. 175].

У п'ятому класі В. О. Сухомлинський створив невеликий гурток шанувальників рідного слова. До гуртка ввійшли діти, для яких красиве слово стало потребою, пристрастю. Згодом гурток став шкільним товариством шанувальників рідного слова. Учні збиралися вечорами, читали художні твори класичної і сучасної літератури. Раз на рік проводилися змагання юних читців. Такі змагання стали традицією. Тим, хто найкраще передасть ідейні, художні і емоціональні багатства твору, в нагороду даються книги – твори українського, російського і зарубіжного письменства. З особливим інтересом читають діти – члени товариства – свої художні твори, здебільшого мініатюри: описи природи, вірші, загадки, скоромовки. Творчості дітей товариство присвячувалися вечори, що влаштовувалися не рідше трьох разів на місяць. На вечори запрошувалися люди зрілого віку – робітників, колгоспників – шанувальники рідного слова. Кращі дитячі твори вміщувалися в літературно-творчому альманасі «Веселка», що видається раз на рік [10, с. 26].

Будуючи виховну систему на принципах етнопедагогіки В. О. Сухомлинський надзвичайно велику роль надавав сім'ї, матері, батьку, шануванню старших поколінь.

«Сім'я стає могутньою виховною силою, що облагороджує наших дітей лише тоді – коли ви, батьку й мати, бачите високу мету свого життя, живете в ім'я високих ідей, що підносять, звеличують вас в очах ваших дітей. Сім'я... створюється як первинний осередок багатограних людських взаємовідносин – господарських, моральних, духовно-психологічних, естетичних» – зазначав В. О. Сухомлинський у книзі «Батьківська педагогіка» [10, с. 157].

У праці «Як виховати справжню людину» педагог закликав молодь з повагою ставитися до старших поколінь: «Рід людський; складається з поколінь – це велика мудрість нашого буття... Перед тобою – високо над горизонтом сонце, до полудня ще дуже далеко, життя уявляється тобі неозорим, чарівно прекрасним, яскравим і разом з тим загадковим полем, ти сповнений сил і райдужних надій. Попереду тебе два покоління – покоління, для якого сонце в зеніті, і покоління, чие сонце вже схилилося на захід. Людина смертна, але безсмертний народ. Його безсмертя – в наступності поколінь. Мудрість віків зберігається в книжках і нашій історії, а багатства народної душі зберігаються в пам'яті, серці, у вчинках старших поколінь – твоїх дідів і батьків. Тим, чим ти став і чим станеш у майбутньому, ти зобов'язаний старшим поколінням... Повага, шанування старших поколінь – закон нашого життя. Поважати старших треба тому, що вони мудріші, духовно багатші за тебе» [20, с. 201].

«Людський обов'язок дітей – платити батькам за їх піклування про тебе, за їх безмежну любов і відданість – платити тим самим: піклуванням, любов'ю, відданістю. Борг дітей перед батьками не можна ніяк полічити, не можна зміряти ніякою міркою», – відзначав В. О. Сухомлинський [20, с. 204]. Тому «дітям треба пояснювати, показувати, як брати участь у духовному житті сім'ї,

їх треба спонукати, надихати, вчити поєднувати сили своєї душі з силами душі дорослої людини. Жодний благородний порух дитячого серця не повинен залишатися бездіяльним. Цей порух часом буває дуже слабким, непомітним. Треба утвердити його, допомогти людині виявити себе щодо іншої людини» [20, с. 205].

В. О. Сухомлинський вважав, що у сім'ї між батьками і дітьми повинні панувати взаємостосунки щирості, відвертості, педагог неодноразово звертається до проблеми вдячності дітей за те, що дають їм батьки: «Батько й мати дали тобі життя і живуть для твого щастя. Бережи їх здоров'я й спокій. Не завдавай їм болю, прикрощів, страждань. Усе, що дають тобі батько й мати, – їх праця, піт, втома. Умій поважати працю батьків. Принось у дім радість, оберігай щастя сім'ї. ... По-справжньому любити батька й матір – це значить приносити в дім мир і спокій. Дорожи честю сім'ї. Знай, що твоя сім'я – це не тільки батько й мати. Це й ви, діти. Це твоя поведінка, твої вчинки» [20, с. 205].

Важливо, писав В. О. Сухомлинський, щоб у школі панував культ матері. «Звичайно, для гармонійного виховання важливо, щоб був спільний вплив на дитину батька й матері як духовної співдружності. Любов і дружба, взаємна підтримка батька й матері є для дитини наочним прикладом, який вводить її у світ складних людських відносин... Проте, перші початки, перші найтонші корені морального розвитку дитини – в розумі, почуттях, душевних пориваннях матері. Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові і волі в її духовному світі. Мудрість материнської любові полягає в тому, як воля керує любов'ю і справжня людська любов одухотворює головний стимул волі – почуття відповідальності за майбутнє людини» [20, с. 206].

Утвердження культу матері в духовному житті дітей, на думку В. О. Сухомлинського, вимагає від педагога розумно, мудро піднесено говорити з дітьми про високу материнську місію.

В бесідах з вихованцями, особливо на рубежі дитинства і отрочтва, дуже важливо донести до дитини думку про те, що світ і спокій, щастя і благополуччя матері залежать від її дітей. Материнське щастя твориться дитиною, підлітком, юнаком.

Педагог переконував дітей: «биття ваших сердець, радість вашого буття, висока мрія про ідеал, благородне поривання виявити себе в творчості, ваша любов, щастя людської відданості, творення нової людини, віра у власну непохитність і нездоланність у найважчі хвилини життя, радість подолання труднощів і свідомість власної мудрості – все це від матері... Мати народжує наше буття, мати одухотворює живий клубочок життя духом твого народу, рідним словом, думкою, любов'ю і ненавистю, відданістю і непримиренністю. Мати творить твою неповторну людську особистість – ось у чому сенс, мистецтво і майстерність того, що ми називаємо народженням. Завдяки матері своїй ти поєднаний із своїм народом, ти – крапелька крові в його жилах, але разом з тим ти єдиний у світі. З молоком матері ти ввібрав у себе свою людську самотність. Берегти матір – значить піклуватися про чистоту джерела, з якого

ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя: ти живеш людиною і дивишся в очі інших людей як людина лише остільки, оскільки ти назавжди залишаєшся сином своєї матері» [20, с. 208].

Місію вихователя В. О. Сухомлинський вбачав в утвердженні в дитячому серці почуття турботи про матір. Для цього треба використовувати кожен життєву обставину для того, щоб дитина зрозуміла, що таке мати. Самого почуття прихильності мало. Дитина повинна якомога раніше замислюватися, осмислювати, міркувати. Чим зрілішою буде думка про матір, тим глибшими будуть дитячі почуття [20, с. 208 – 209].

«Як мати творить в своїй дитині самотню й неповторну людську індивідуальність, так і вчитель творить в своєму вихованцеві його індивідуальне ставлення до матері. Я твердо переконаний, що мати – зі своїм багатим духовним світом, своєю освіченістю, своїми широкими суспільними інтересами, своїм почуттям власної гідності, своєю відданістю і разом з тим високою вимогливістю в любові до чоловіка, своєю суворістю і непохитністю, своєю непримиренністю і нетерпимістю до зла – мати, жінка повинна бути моральним, духовним владарем і повелителем у сім'ї» [20, с. 209].

В. О. Сухомлинський – єдиний педагог, який створив «культ Матері». Культ матері, взагалі жінки виховує в учнів тендітне ставлення до старості, сім'ї, жінки, формує розуміння свого призначення й соціальної ролі у житті. «Поважати жінку – це означає поважати життя», – писав Сухомлинський сину у листах.

Разом з тим не можна заперечувати особливої ролі і особливого місця чоловіка-батька у вихованні дітей.

Видатний педагог вчив своїх вихованців: «батько – найрідніший, найдорожчий для тебе чоловік, в образі якого втілюється людська відповідальність за твою появу на світ, за кожний твій крок і вчинок, за весь твій життєвий шлях – від народження до смерті. У батьківстві – велика місія продовження роду людського, творення нової людини, спадкоємності поколінь, морального удосконалення особистості й роду людського в новій, створеній батьком і матір'ю, особі... Умій бути спадкоємцем свого батька, дорожи тим, що він віддав і віддає народові, що він залишив від своєї душі, свого розуму в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни. Бути гідним свого батька – твоя особиста честь» [20, с. 210]

Виховуючи почуття любові й поваги до батька, треба мати велику чутливість і такт. Є діти, для яких навіть нагадування слова «батько» завдає болю. Це правило у роботі з учнями актуальним є і у сьогоденні, де у кожному класі є діти, які виховуються тільки матерями.

Вихованню чуйного і дбайливого ставлення до бабусі і дідуся В. О. Сухомлинський приділяв особливу роль. «Старість не може бути щастям. Старість може бути спокоєм або бідною. Спокоєм вона стає тоді, коли її поважають. Бідною її роблять забуття і самотність. Не роби старість своїх дідуся й бабусі, батька й матері бідною. Пам'ятай, що й ти будеш старим. Придивися уважно до дідуся й бабусі – таким станеш і ти через кілька десятиліть, Дорожи

здоров'ям дідуся і бабусі, вони на схилі життя, їм залишилося жити менше, ніж тобі.

Дідусеві і бабусі – почесне місце в домі. Якщо вирішується якась нелегка і непроста справа – перше слово нехай належить дідусеві й бабусі. Не соромся і не бійся поділитися з ними своїми radoщами або горем. Вони уміють освітлювати людську радість мудрістю життя, і радість зробить тебе подвійно щасливим. Вони уміють утвердити в людині силу духу. Твоє звернення до них за порадою – само по собі для них велика радість. Якщо дідусь і бабуся живуть не в твоїй сім'ї, листуйся з ними. На старості людина особливо дорожить тим, що про неї не забувають. У свята поздоровляй дідуся й бабуся. У людини виникає думка про жорстокість навколишніх людей, якщо вона відчуває, що про неї забувають. Уважно слухай, що говорять тобі, чого вчать дідусь і бабуся. Вони мають на це право. Якби повною мірою шанували мудрість стариків, в житті було б набагато менше юнацької глупоти, яка йде від незнання життя, самовпевненості, необачності.

Якщо дідусь і бабуся залишили після смерті дорогі для їх серця речі-реліквії, свято бережи їх, передавай своїм дітям і внукам. Пам'ять поколінь – це жива історія народу» [20, с. 216 – 217].

«Мудра і благородна старість уміє так любити дітей, що кожний прояв цього почуття пробуджує в дітей любов до старших, турботу і піклування про їх здоров'я і благополуччя... Добро, яке робить дідусь і бабуся внукові, повинно на все життя залишатися в пам'яті як святиня», – підкреслював В. О. Сухомлинський. Педагог вчив дітей: «Думайте, діти, як переживатиме ваша бабуся, якщо ви не відвідали її напередодні свята. А якщо відвідали, то щоб у душі старої людини не залишилося гіркої спогаду – і так буває» [20, с. 217].

Педагогічний колектив Павлишської школи дбав про те, щоб взаємовідносини дітей і старшого покоління були пройняті сердечністю, обіймали індивідуальний світ і ні в якому разі не набирали характеру чергової кампанії, «заходу». «Як вогню бійтеся того, щоб зустріч шкільного колективу з шанованою, заслуженою людиною не перетворилася в красивий спектакль, а турбота про стариків – у виконання повинності. Відносини із старими людьми повинні бути сердечними. Від того, як ставиться дитина до найстаршого покоління, значною мірою залежить, яким вона стане громадянином» [20, с. 218].

В. О. Сухомлинський радив посадити на присадибній ділянці Яблуню Матері, Яблуню Батька, Яблуню Бабусі, Яблуню Дідуся, Яблуню Брата, Яблуню Сестри. Перші плоди з цих дерев – матері, батькові, бабусі, дідусеві. Це може бути сад Матері і Батька, Дідуся і Бабусі. Головне – уміти вкладати свої благородні почуття в людину, в працю. Доречно посадити яблуню для самотньої людини, якій нелегко жити через свою самотність. Достигнуть плоди – віднести їх самотній людині. Даруючи радість іншим, дитина підносить себе [20, с. 218].

«Нашим виховним ідеалом, – зазначає В. О. Сухомлинський, – є те, щоб віра і вірність стали ніби частиною самої істоти дитини, змістом її життя, – щоб у своїй вірності, відданості батькові й матері, старшому братові й сестрі маленька людина усвідомлювала велику радість буття. Уже на рубежі дитинства і отрочтва дитина повинна прийти до думки, що вона до чогось прагне, кудись іде; заповітна мета життя уже в цей період стає світлом, що осяває її власну душу, допомагає побачити й оцінити свої цінності, – але все це стає реальністю тільки в тому разі, коли в неї є щось дороге: дорога людина, дорогі почуття і переживання, дорогі надії і сподівання. Віра в ідеї, в ідеали невіддільна від віри в людину. Дуже важливо, щоб поруч з дитиною і особливо підлітком була людина, віра в яку непохитна. Від віри в людину залежить дуже важлива здатність дорожити істинами, переконаннями, власною гідністю» [20, с. 219].

Багаторічний досвід виховної роботи переконав В. О. Сухомлинського, що повага до старших тим сильніша, чим глибше осмислюється і переживається недопустимість вчинків, корені яких ідуть в низьку культуру, в невихованість почуттів. Тому у Павлівській школі виробилися Десять Не можна:

1. Не можна ледарювати, коли всі працюють.

2. Не можна сміятися над старістю і старими людьми – це величезне блюзнірство.

3. Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми, особливо із стариками.

4. Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі, від своїх батьків ти не маєш права вимагати нічого.

5. Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі.

6. Не можна робити того, що осуджують старші.

7. Не можна залишати старшу рідну людину одинокою, особливо матір.

8. Не можна сидати до столу, не запросивши старшого.

9. Не можна сидіти , коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка [20, с. 202-204].

Основою система виховання В. О. Сухомлинського виступають гуманістичні ідеї добра і краси. У своїх творах автор розкриває зміст таких ціннісних орієнтирів як добро, зло, совість, сором, честь, порядність, щедрість душі, вихованість, відповідальність, повинність, безкорисливість та ін.

«Справжня людина починається там, де є святині душі», – підкреслював В. О. Сухомлинський [20, с. 227].

Виховання дітей 6–10 років В.О.Сухомлинський називав «школою сердечності» [8, с. 231]. Він радив педагогам вчити дітей добру, любові, милосердю. Діти постійно повинні бачити гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто поруч із ними: рідних, близьких, учителів, дорослих. Дитина не має вирости байдужою, черствою, а зростати у постійному піклуванні про довкілля, тварин, людей, доглядати і допомагати їм. У своїх працях педагог переконує, що у процесі творення людям добра в дітей виховується доброта, людяність, сердечність.

Ідея добра проходить червоною ниткою через усі твори В. О. Сухомлинського у формі педагогічних роздумів, моральних сентенцій, порад, заповідей в уявлюваному діалозі з учнями, педагогами та батьками.

У праці «Як виховати справжню людину» педагог відзначає, що «органічне злиття в юній душі праці, щастя і обов'язку – неодмінна умова тяжіння до добра і нетерпимості до зла» [20, с. 232].

Суть виховання В. О. Сухомлинський вбачав у тому, щоб кожний вихованець, виробляючи свої переконання, загартовував свою волю і силу духу, виявляв себе в активному прагненні до добра, в рішучості досягти ідеалу добра що б то не було. «Переконання не можна виробити без боротьби із злом. Зло виявляється не тільки в тому, що умисно коїться аморальний, ганебний вчинок, але і в тому, що людина байдуже споглядає обставини, взаємовідносини, в яких визріває, заховається, твориться зло, або ж зовсім не бачить, не помічає цих обставин, взаємовідносин. Бездіяльність, пасивність, невтручання, в те, що «мене особисто не стосується», – найнебезпечніше начало морального зла» [20, с. 233].

Педагог визначає, що він вважає злом: «Багатолике зло, що спотворює життя, позбавляє людей щастя, – лицемірство, дволичність, плазування, пристосовництво, прислужництво. Злом, що принижує людську гідність, є також лінощі, недбальство, бажання жити легким життям» [20, с. 239]. Із проявами зла В. О. Сухомлинський закликає вчитися бачити й відчувати його, боротися, не залишатися осторонь, повставати проти нього. «Боротьба проти зла неможлива без утвердження добра, без активної творчої праці» [19, с. 243].

Видатний педагог повчав дітей бути вимогливими і чесними перед собою: «Людину треба вчити і вчити, що вона живе не в пустелі, а серед людей, отже, кожний твій крок кінець кінцем відбивається на твоєму ближньому, тому що ідеш ти кудись з якоюсь метою; кожне твоє слово відгукнеться в душі іншої людини, але як відгукнеться – залежить від тебе. Уже те, що ти дивишся на навколишній світ і бачиш його, – захоче в собі і добро, і зло: все залежить від того, що ти бачиш і як бачиш» [20, с. 260].

Досвід багаторічної роботи у Павлівській школі дав змогу В. О. Сухомлинському стверджувати: «Щоб людина стала поганою, не треба докладати особливих до того зусиль, але зробити людину хорошою – о, це потребує страшенно тяжкої праці! Зло починається з елементарного морального невігластва, з етичної неграмотності, з того, що людина на певному етапі свого розвитку не осягла азбуки людської культури і тому почала опускатися в болото дрімучого морального невігластва» [20, с. 231]. Тому бажання утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, стало для В. О. Сухомлинського істиною шкільного виховання.

На думку видатного педагога вихователь тільки тоді є сіячем розумного, доброго, вічного, коли він правильно бачить добро і зло, правильно оцінює найтонші пориви душі, думки, наміри, прагнення. Правильне бачення добра і зла – основа справедливості, а виховання перестає бути вихованням, коли

дитина відчуває, що з нею повелися несправедливо. Несправедливість породжує образу і обурення, підлість і лицемірство [20, с. 260].

Радістю життя називав красу В. О. Сухомлинський. Він вважав: «Людина стала Людиною тому, що побачила глибину синього неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої і уранішньої зорі, багровий захід перед вітряним днем, трепетання марева над горизонтом, безбережну далечінь степів, сині тіні в заметах березневого снігу, журавлиний косяк в небесній блакиті, відображення сонця в прозорій краплі уранішньої роси, сіру нитку дощу в похмурий осінній день, фіолетову хмарку на бузковому кущі, ніжну стеблинку і блакитний дзвоник проліскока, – побачив і вразився, і пішов по землі, створюючи нову красу» [5].

«Краса – могутнє джерело виховання моральної чистоти, духовного багатства, фізичної досконалості. Майстерність виховання і полягає в тому, щоб в красі навколишнього світу – природи, мистецтва, людських вчинків – дитина черпала духовне благородство: справжню людську доброту, щирість, чуйність, готовність до створення і твердження прекрасного», відзначав В. О. Сухомлинський [5].

Педагог окреслив заповідь, яку педагоги Павлівської школи прагнули внести в усі сфери духовного життя учнів: в розумову і фізичну працю, творчість, громадську діяльність, духовно-психологічні і морально-естетичні стосунки, дружбу, любов : красу треба цінувати й берегти, краса підносить... [15, с. 178]

З перших днів шкільного виховання педагоги вчили дітей бачити, сприймати, відчувати, розуміти красу навколишнього світу – природи й суспільних відносин. «Сприймання, осмислення прекрасного – це основа, стрижень естетичної освіченості, серцевина тієї естетичної культури, без якої почуття залишаються глухими до всього благородного і високого в житті».

В усі пори року, в будь-яку погоду В. О. Сухомлинський вчив бачити дітей найтонші відтінки краси природи. Для виховання, зазначав він, дуже важливо знайти куточки краси і хвилини краси, що їх дитина повинна побачити, відчути, зрозуміти, зберегти назавжди в своєму серці. «Ми йдемо з дітьми милуватися ранковою зорею і білим полем квітучої гречки, заснулим на зиму лісом і першим прозорим льодком на ставку, сірими нитками осіннього дощу і дзвінком, кришталеvim ранком «бабиного літа», безмежним полем і могилами на далекому горизонті, піснею жайворонка і дзижчанням бджіл... Ми показуємо дітям, як народжується і розквітає краса. Діти бачать гру барв і слухають музику природи» [15, с. 178].

У діяльності педагога Уроки бачення прекрасного (особливо у початковій школі) посідали надзвичайне місце. Під час цих занять діти вчилися бачити, милуватися, вслухатися в музику навколишнього світу, розуміти його. В. О. Сухомлинський вважав це дуже важливим, оскільки переживання краси – це один зі струмочків, що живлять доброту, сердечність, любов людини. Коли дитина, милуючись красою рослини й, відчувши її живою, турбуватиметься, аби рослина не замерзла взимку, то це буде проявом духовності дитини, що

розвинулася з переживання краси, а не виконанням обов'язкових виховних завдань.

Окрім краси природи В. О. Сухомлинський велику увагу приділяв формуванню у дітей уявлення про прекрасну людину, в якому на перше місце ставив її духовну красу – ідейність, вірність переконанням незламність волі, людяність, непримиренність до зла [15, с. 180]

Педагог великого значення надавав естетиці у тому що оточує дітей, він зазначав: «Усе прекрасне, що існує в навколишньому світі і створене людиною для інших людей повинно доторкнутися до серця дитини і облагородити її» [14, с. 373]. Тому скрізь, де працювали, відпочивали діти, повинно було бути красивим.

У процесі формування духовного світу дитини В. О. Сухомлинський велику увагу приділяв формуванню моральних якостей. Педагог писав, що «моральною особою станеш лише, коли в душі назавжди оселяться совість, соромливість, відповідальність і обов'язок. Це чотири найважливіші джерела, що живлять твою моральну доблесть і культуру. Вони взаємно пов'язані, тісно переплітаються. У совісті гармонійно поєднуються знання й відчуття нашого обов'язку перед суспільством, перед людьми, а звідси – перед самим собою. З малих років учися жити так, щоб тобі було добре, приємно, коли ти робиш добре для людей, і неприємно, коли ти зробив щось погане, негідне. Совість живе в людській душі лише на поживному ґрунті совісності, сорому; совість – це знання, багато разів помножене на переживання, почування, а похідними цієї дії є сором, відповідальність і обов'язок, повинність [20, с. 261].

Великий вплив на цілісність людини як особистості має сформованість у неї совісті. В. О. Сухомлинський відзначає, що виховання совісті – одна з щонайтонших сфер процесу формування духовного світу людини. Совість – це емоційна і моральна оцінка людиною власної поведінки, вчинків, як хороших, так і поганих. Совість – це переживання і усвідомлення відповідальності за свою поведінку перед людьми і перед самим собою [6].

Виховна мета цієї щонайтоншої сфери – виховання совісті – полягає в тому, щоб моральна істина стала особистим прагненням, бажанням. Совість як почуття моральної відповідальності виховується і виражається, розкривається і формується тільки в діяльності, поведінці, в обстановці, при якій моральна істина стає особистою точкою зору, лінією поведінки. Совість проявляється (і в той же час і виховується) тоді, коли поведінку людини ніхто не перевіряє, не контролює. Совість полягає в тому, що людина перевіряє себе, контролює себе.

Діти можуть добре засвоїти моральні поняття, відзначав В. О. Сухомлинський, проте це ще не означає, що вони перетворилися на глибоко внутрішні особисті прагнення, бажання, тобто стали особистою совістю, тому що совість – це насамперед бажання, прагнення творити добро, бачити себе хорошим. Виховувати совість у людини – це передусім розкривати перед нашими вихованцями те прекрасне, що є в людині і що здатне пробудити у кожного підлітка, юнака, дівчини бажання бути справжньою людиною.

Оцінювання вихованцем самого себе В. О. Сухомлинський пов'язує з стосунками з людьми, тобто мірою внутрішньо-морального світу особистості стає інша людина, її оцінне судження: «Виховувати совість – це означає затверджувати в людині думку про те, як оцінять його вчинки люди, домагатися того, щоб людина боялася засудження людей і бачила б себе завжди як би освітленим яскравим світлом людської чутки, того, що в народі нашому називають слух, слава» [6].

У праці «Як виховати справжню людину» В. О. Сухомлинський закликає: «Роби так, як повинно бути, не для годиться, не тому що хтось побачить твої хороші вчинки і похвалить тебе, а за велінням власної совісті. Бути справжньою людиною наодинці з своєю совістю значно важче, ніж на очах людей, що оцінюють твої вчинки, схвалюють добро і засуджують зло. Звітувати перед своєю совістю значно важче, ніж перед іншою людиною. Якщо ти наодинці з собою робиш щось погане і думаєш, що про це ніхто не знатиме, ти помиляєшся. Ховатися від людей – негідність, ховатися від себе – негідність, помножена на підлість і лицемірство. Будь гранично чесним наодинці з собою» [20, с. 251].

«Сором сильніший за найсуворіше покарання збоку, тому що це покарання власної совісті власною совістю», – писав В. О. Сухомлинський [20, с. 261.]

Совість лише тоді є вартовим твоєї поведінки, – підкреслював В. О. Сухомлинський, – коли вона живе в твоїй душі, а це значить, що ти постійно працюєш над самовихованням, образно кажучи, постійно вправляєшся у множенні знання на переживання, почування. Це дуже тонка внутрішня робота розуму і серця, вона виявляється в діяльності, у вчинках, у роздумах про свою поведінку. Ця робота тим напруженіша і значніша, чим довше ти вмієш у думці залишатися наодинці із собою, міркуючи гак: що б сказали про мої вчинки люди, якби бачили мене «наскрізь», якби від їх погляду не сховалася жодна рисочка мого внутрішнього Я [20, с. 262].

Педагог підкреслював, за що людина має соромитися:

1. Соромся порожнечі душі. Найбільше соромся того, що в тебе немає своїх святинь, своїх непохитних, незаперечних істин, правил, принципів.

2. Соромся слабовілля, безпринципності, «безхребетності». Гори від сорому, якщо відчуваєш, що в тобі заворушився мерзенний черв'ячок, ім'я якому «моя хата скраю».

3. Соромся байдужого ставлення до громадянського життя, виконання обов'язку.

4. Соромся не тільки явної підлості, а й найменшого приводу, щоб про тебе могли подумати, як про підлу людину. Пам'ятай, що підлість у дитинстві й отроцтві починається нібито з дуже маленького бажання уникнути відповідальності, небезпеки, врятуватися від біди, що загрожує іншим; перекласти на інших відповідальність за те, що сталося через незнання, помилку, необачність, непорозуміння.

5. Соромся безвідповідальності, легковажності своїх почуттів, уподобань.

6. Соромся некультурності. Невігластво розуму і почуттів збіднюють людину, роблять її примітивною [20, с. 262-263].

Виховання совісті, сорому, совісності, відповідальності, обов'язку В. О. Сухомлинський називав однією з найтонших сфер духовного, морального удосконалення й самовдосконалення. На його думку складність роботи полягає в тому, що вона повинна бути цілком свідомою. Це сфера виховання, в якій людина найбільше повинна думати про себе. Так, щоб не бути безсовісним егоїстом, треба вміти вимогливо і суворо думати про себе [20, с. 263].

Оскільки совість і сором – сфера суб'єктивних почуттів, переживань, роздумів, видатний педагог радить вчителям шукати індивідуальний підхід; обережно використовувати присоромлення, виявляти такт; де можна замінювати покарання муками совісті; сором не повинен мати нічого спільного з приниженням, образою, висміюванням; він завжди потребує таємниці [20, с. 264-265].

Моральною основою, моральною серцевиною вихованості В. О. Сухомлинський вважав почуття обов'язку, від якого залежить вміння підкорювати особисте суспільному, непримиренність до ворога, готовність і вміння робити добро людям [8, с. 501]. «Обов'язок – внутрішній суддя людини, найважливіший стимул совісті. Для совісті обов'язок те саме, що для човна кермо і весла; без обов'язку немає совісті, немає благородних людських принципів. Людське благородство для того, хто не випробував цього великого почуття і не виразив себе в ньому, не може стати особистим переконанням» – писав він у праці «Як виховати справжню людину» [8, с. 504].

У педагогічній системі В. О. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль. Ці компоненти, на його думку, можуть бути реалізовані за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через яку дитина отримує морально-трудова досвід, утверджуються переконання.

«Кожна людина відповідальна. Кожна людина повинна. Є відповідальність за працю, за поведінку, за любов і ненависть, за слово, яке вимовляєш...» [20, с. 374]. В. О. Сухомлинський вводить поняття «повинність», тобто відповідальність перед суспільством, колективом, сім'єю.

«Школа – це світ людських стикань... Завдання вихователя полягає в тому, щоб ці стикання, з одного боку, були найсприятливішими для особистості, і, з другого боку, виховували в кожній людини глибоко індивідуальну здатність повинності, здатність відповідальності перед колективом, суспільством – без цієї здатності без конкретних її виявів на кожному кроці, без звичок і традицій, які з неї випливають, немислима справжня свобода особистості. Прагнення до свободи й самостійності без високо розвиненої здатності повинності перетворюється в розбещеність, у потурання низьким бажанням. Там, де порушується гармонія відповідальності й свободи, починаються хаос, недисциплінованість, сваволя» [15, с. 157].

На глибоке переконання В. О. Сухомлинського багатство індивідуальності дитини визначається багатством її стосунків і зв'язків з навколишнім світом, а навколишній світ – це насамперед люди, їх відносини і зв'язки [15, с. 156]. Видатний педагог надзвичайно великого значення надавав впливу колективу, дружби, товарищкості, любові на формування внутрішнього світу дитини.

«Дружба, товариство, любов – це тонкі і могутні, ніжні і всепереможні, крихкі і невикорінні почуття. Уявимо собі кущ квітучої троянди. На пелюстці яскраво-червоної квітки, що розпустилася, – кришталева крапля роси. Вам потрібно зрізувати квітку, не струсивши краплю. Що якими, що люблять, дбайливими мають бути ваші рухи. Ось з таким же добрим і ніжним серцем потрібно підходити до товариства, дружби, любові» [8, с. 357].

Любов В. О. Сухомлинський називав найтоншим і найпримхливішим, найтендітнішим і найміцнішим, найкрихкішим і наймогутнішим, наймудрішим і найблагороднішим багатством людського духу [10, с. 163].

«Справжня любов до людини – це велика, нелегка праця. Труд любові – основа людської відповідальності й людської повинності. Труд любові полягав в тому, що людина віддає сили своєї душі іншій людині й при цьому здобуває те, що стає для неї найдорожчим. Принести людині радість і в цьому знайти свою власну радість – ось у чому труд душі, праця любові» [15, с. 158].

Вчителі Павлиської школи вчили того, як бажати і що робити, щоб приносити радість рідним, близьким, товаришам. «У житті – тисячі обставин, коли дитина, одухотворена нашими повчаннями, відчуває: ось тут – труд любові. Прекрасною школою труда любові стали дружба і товаришування, вірність і відданість у взаєминах між членами колективу» [15, с. 158].

«Людина людині – друг, товариш і брат. Цей великий принцип найлюдяніших у світі взаємовідносин – не абстрактна істина. Змалку треба вчити людину жити, вчити бути справжньою людиною. Я переконаний, що одна з найтонших речей у мистецтві виховання – це досягти того, щоб людина пізнавала серцем духовний світ іншої людини», – писав В. О. Сухомлинський [12].

Кількома поколіннями вихованців В. О. Сухомлинського було створено закони справжньої дружби:

1. Не залишай друга в біді, поділяй з ним не тільки радощі, алей прикрощі. Відвернутися від друга у важку для нього хвилину – це означає готувати себе до зради.

2. Дружба — це моральне збагачення людини, тому тобі не байдуже, який твій друг. Не просто надійний і вірний друг, а надійний і вірний у чому — ось що головне. Справжня дружба означає, що ви зв'язані не дрібними інтересами, а великою метою.

3. Дружба – це насамперед віра в людину, вимогливість до неї і повинність... Чим глибша твоя віра в друга, тим вищою повинна бути вимогливість і тим більше ти зобов'язаний, повинен.

4. Дружба й егоїзм – несумісні й непримиренні. Дружба вчить віддавати духовні сили й багатства. Коли в тебе з'являється вірний і надійний друг, у сто

разів зростає твоя зацікавленість у тому, що відбувається навколо тебе, які люди тебе оточують, що для них святе й дороге, що вони люблять і що ненавидять.

5. Дружба вчить віддано любити і мужньо ненавидіти... Дружба дає нам пильність до добра і зла.

6. Дружба випробовується в біді й небезпеці. Людина залишається непереможною у найважчих умовах головним чином тому, що вона відчуває плече соратника.

7. Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів. Дружба лише тоді могутня й облагороджуюча, коли вона с маленьким наростком ідеалу, з якого виростає могутня поросль життєвих, ясно усвідомлених прагнень.

8. Дружба виховує відданість високому, ідеальному вже тому, що в дружбі більше віддають, ніж одержують, і по-справжньому одержують лиш остільки, оскільки віддають; найбагатшим стає найщедріший.

9. Соромно самому перед собою – це почуття розвинене в того, хто знає справжню дружбу, вміє бачити себе не лише своїми очима, але й очима друга...

10. Бути вимогливим у дружбі – це означає мати мужність розірвати її, якщо друг зраджує те, в ім'я чого побудована дружба, – прагнення до високого й ідеального [15, с. 159-160].

Молодший шкільний вік – вік набуття навичок взаємодії з однолітками, вік, у якому діти вчаться дружити. В. О. Сухомлинський велику увагу приділяв формуванню дружніх взаємин між дітьми, формуванню товариськості, чуйності, взаємної довіри, взаємовиручки, турботи, поваги. Цьому сприяли відзначення у колективі днів народжень дітей, колективний відпочинок, наявність своїх цінностей, таємниць. Педагог відзначав: «Почуття прихильності – основа найважливішої духовної потреби, без якої неможна уявити... взаємовідносин між людьми, – потреби в людині. Я прагнув до того, щоб джерелом радості, повноти почуттів і переживань для кожної дитини було спілкування з товаришами, взаємний обмін духовними цінностями. Кожен повинен вносити в колектив щось своє, творити щастя і радість для інших людей» [7, с. 78].

У процесі формування особистості дитини особливим предметом піклування В. Сухомлинський вважав почуття. Дитина має звідати і сум, і печаль, і тривогу, і біль душі, коли вона бачить щось у житті не таким, яким воно має бути. Особливо В. Сухомлинський виділяв емоційні переживання, спрямовані на іншу людину – щастя творення радості для інших людей – для батьків, друзів, знайомих і не знайомих людей.

«Моральна готовність до добрих справ починається з добрих почуттів. З перших днів перебування дитини в школі необхідно пробуджувати в ній добрі почуття. Всі наявні в нашому розпорядженні засоби – розповіді про життєвий шлях і вчинки кращих людей, художня література, взаємовідносини в учнівському колективі – ми використовуємо для того, щоб утвердити в душі кожного вихованця глибоку повагу до людини, чуйність до її духовного світу», – писав В. О. Сухомлинський у статті «Про красу людської душі» [16].

Видатний педагог закликав учнів: «Умій відчувати поряд із собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини. Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи, тяжких переживань іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якої горе. Пам'ятай, що таке горе може спіткати й тебе. Не будь байдужим. Байдужість – це душевна сліпота» [20, с. 253].

«Як важливо, щоб діти навчилися відчувати душевний стан товариша, розпізнавати чуже горе, переживати його як своє особисте. Ця сердечна чуйність залежить від того ж : від добра, зробленого дитиною для товариша. Ми учимо маленьких дітей робити добро товаришам», – писав видатний педагог у статті «Народження добра»[8, с. 235].

Особливу увагу В. О. Сухомлинський приділяв формуванню шкільних цінностей, адже доступність шкільної освіти стало благом того часу. Проте обов'язковість освіти в очах деяких молодих людей перестало бути благом, стало тягарем, карою і мукою. І на сьогоднішній час проблема як зробити навчання радісним стоїть досить актуально.

У школі, на думку В. О. Сухомлинського, дитина повинна відчувати щастя, повноцінність свого духовного життя, радість праці і творчості. Школа – це і «школа під голубим небом», школа природи, чуттєвого, емоційного сприйняття світу, джерело духовності, культури, моральних цінностей, місце розв'язання протиріч і конфліктів.

«Школа – святиня і надія народу. У школі навчають не тільки читати, писати, рахувати, мислити, пізнавати навколишній світ, багатства науки і мистецтва. У школі учать жити. Школа – це духовна колыска народу. Чим більше піклування про свою колыску виявляє народ, тим блискучіше його майбутнє. Школярі – не просто діти, що зібралися в одне місце. Вони являють дитяче суспільство, що живе за своїми гармонійними законами, які розвивають і умудряють людину» [20, с. 337]. Педагог закликав дітей: переступивши поріг школи, «ти не просто подорожній, що зайшов напитися з цього вічного джерела, ти бджола, що збагачує вулик багатонаціональної культури країни, твій обов'язок – принести в цей вулик свій вклад, збагатити духовне надбання народу» [20, с. 337]. Тим самим прагнув, щоб і вчителі, і учні проявляли активність, самостійність та відповідальність за власні дії та перебіг подій.

Надзвичайно високо В. О. Сухомлинський ставив цінність школи у житті людини. Він писав: «По тому, як людина – від перших проблисків свідомості до останнього подиху – ставиться до своєї школи, судять про її внутрішню культуру і благородство, про її здатність дорожити честю і славою свого народу. Твій обов'язок – на все життя зберегти ставлення до школи як до святині, передати це ставлення своїм дітям і внукам. Якими б багатствами знань не збагачувалася наука і які б уми і таланти не породжував твій народ і людство, школа з її елементарними знаннями, з її азбукою і першим читанням, з її учителем і наставником, з її першою книжкою нехай назавжди залишиться в

твоїй душі як перше джерело твого розуму, твоїх здібностей, благородства і високої вихованості твоєї душі. Школа завжди буде найважливішим вогнищем мудрості народу» [20, с. 337].

Для самого В. О. Сухомлинського і для всіх, хто перебував разом з ним у Павлівській школі – будь то член педагогічного колективу чи дитячого учнівського колективу – школа була домівкою, особливим дружнім суспільством. «Я прагну того, щоб утвердити в свідомості дітей, підлітків і юнацтва ставлення до школи як до дитини, творіння і найважливішої духовної цінності народу. Щоб на все життя збереглося в кожній душі трепетне, шанобливе почуття при згадці про шкільний дзвоник і шкільну парту, про підручник і сувору тишу класів. Щоб, проходячи повз школу, кожний дорослий скидав шапку, щоб шкільні роки згадувалися з щемливим почуттям любові і вдячності» [20, с. 338].

У Павлівській школі надавали дуже великого значення тому, щоб школа залишалася в пам'яті кожного вихованця як його турбота, праця, творення. Кожний за велінням своєї совісті повинен був зробити щось таке, в чому упредметниться прагнення примножити красу школи. «Школа – зосередження добрих почуттів, тонких переживань, райдужних спогадів про золоте дитинство. Ми прагнемо того, щоб у школі людина до людини доторкалась тонко й ніжно, щоб кожний творив і беріг красу» [20, с. 340].

Служити своїй державі, бути громадянином неможливо без оволодіння знаннями, стверджував В. О. Сухомлинський. «Знання – неоціненне багатство, якого ти повинен набути в роки дитинства, отрочтва, ранньої юності. Те, чого ти не зробив у юні роки, ніколи не здобудеш такою самою мірою потім. Твій обов'язок – учитися в повну міру своїх сил» [20, с. 351].

Цінність знань В. О. Сухомлинський ставив набагато вище матеріальних благ зазначаючи: «Нехай культ знань освітлює світ речей, переконуючи людину в тому, що є цінності другорядні, покликані бути слугами людини, і є цінності в яких виявляється сама суть людини» [20, с. 352].

У формуванні знань В. О. Сухомлинський велику роль надавав вчителю: «...якби вчитель сподівався виховати любов до знань лише на уроці, він гірко б помилився. Йдеться про багатогранне інтелектуальне життя дитячого колективу і кожної дитини зокрема. Про життя, в якому розум учителя освітлює дитині шлях у невідоме завжди, за всяких обставин: і в години праці, і на екскурсії, і під час туристського походу, і в тиху годину, коли діти разом з ним прийшли помилуватися синім небом, вечірньою зорею, послухати солов'їну пісню. Знання відкриваються перед дитиною як велике людське багатство лише тоді, коли вихователь уміє щодня додати якусь зернину до її інтелектуального багатства» [11].

Вчитель має розкрити перед дітьми дві сторони знань: перша – знання допомагають людині відкривати таємниці природи, підкорювати та змінювати її, полегшують і роблять цікавою працю, допомагають добувати все нові й нові багатства для людей, і друга – знання приносять радість, повноту духовного

життя, звеличують людину, утверджують у неї почуття гордості за те, що вона черпає багатства з скарбниці людської мудрості [11].

Однією з найважливіших педагогічних проблем сучасної школи є дати учневі життя в світі книг. В. О. Сухомлинський писав у праці «Як виховати справжню людину»: «День без думки, без читання – марно прожитий день» [20, с. 358].

Педагог вбачав дуже важливе виховне завдання в тому, щоб «читання стало найсильнішою, нездоланною духовною пристрастю кожної дитини, щоб у книжці людина на все життя знайшла привабливе спілкування з думкою, красою, величчю людського духу, невичерпним джерелом знання. Це одна з найелементарніших закономірностей виховання: якщо людина не знайшла в школі світу книг, якщо цей світ де відкрив перед нею інтелектуальних явищ буття, – школа нічого їй не дала, і вона пішла в життя з порожньою душею» [20, с. 336].

«Школа, як колиска народу, колиска духу і культури народної, живе насамперед у книзі», зазначав В. О. Сухомлинський [20, с. 338]. Педагог підкреслював, що кожна школа повинна мати своє обличчя: свої звичаї, традиції, своє свято. Святом Павлівської школи було Свято Книги, яке проводили перед початком навчального року. Кожний батько, кожна мати в цей день купувала своїм дітям пам'ятний подарунок – книжку, якою поповнюється сімейна бібліотека. Але найзначнішим, символічним актом цього свята була урочиста передача у Вічну Бібліотеку однієї або кількох книжок, що вийшли за останній рік. Ця бібліотека була закладена з будівництвом школи і щороку поповнювалася новими книжками. «На полицю ставимо книжки, які стоятимуть вічно. Цю думку тим глибше усвідомлюють і переживають учні, чим більше вони бачать старих книжок на полицях Вічної Бібліотеки. Ось букварі, за якими вчилися їх діди і прадіди. Ось перші книжки з історії нашої Вітчизни. Ось перші видання творів видатних письменників. Ось книжка, яка ввійшла сьогодні в золотий фонд вітчизняної літератури, а в рік виходу в світ її мало хто знав. Відібрати для Вічної Бібліотеки найкраще, відчутти й усвідомити те, що ніколи не забудеться, – в цьому саме й проявляється обличчя школи, її неповторність» [20, с. 339].

«Тільки книжка створює школу. Тільки ставлення до книжки як до найважливішої і вічної, неперехідної духовної цінності створює ставлення до школи як до колоски народу» – підкреслював педагог [20, с. 340].

Книжку як могутній засіб виховання педагог розглядав різносторонньо, зв'язував її з широким колом питань виховання та навчання, самоосвіти та самопізнання школярів. У центрі уваги В. О. Сухомлинський завжди ставив питання розвитку дітей в процесі активного творчого спілкування з книжкою і виховання на цій основі високоосвіченої, морально свідомої особистості.

«Однією з істин моєї педагогічної віри – є безмежна віра у виховну силу книжки. Школа – це насамперед книжка. Виховання – насамперед слово, книжка і живі людські відносини... Книжка – це могутнє знаряддя, без неї я був би німим або недорікуватим; я не міг би сказати юному серцю і сотої частини

того, що йому треба сказати і що я говорю. Розумна, натхненна книжка нерідко вирішує долю людини», – наголошував В. О. Сухомлинський у статті «Моя педагогічна віра» [8, с. 420].

«Незамінним джерелом знань і невичерпним джерелом твого духовного багатства є книжка. Створюй свою бібліотечку. Умій не тільки читати, а й перечитувати. Читання – це праця, творчість, самовиховання твоїх духовних сил, волі» [20, с. 358].

Неабияку роль у формуванні інтересу молодших школярів до роботи з книжкою в Павлиській початковій школі відігравали красиво оформлені стенди, плакати, списки рекомендованої літератури, спеціально обладнані в початковій школі «куточки думки», кімната Казки – все це давало можливість дитині на кожному кроці зустрітися з книжкою.

Серед наочних форм долучення до книжки важливе місце у школі В. О. Сухомлинського посідали книжкові виставки. Цінність цієї форми роботи для молодших школярів визначалась тим, що дитина могла зняти книжку з виставки, погортати її, швидко переглянути ілюстрації, зміст. Таке початкове ознайомлення з книжкою поглиблювало і робило більш цілеспрямованим інтерес дитини до рекомендованої книжки. Серед розмаїття видів книжкових виставок, які були популярні в Павлиській початковій школі можна визначити: тематичні, персональні, міні- виставки. Популярними були невеликі книжкові виставки (міні-виставки), зумовлені чіткою адресною спрямованістю, компактністю, акцентуванням уваги до автора, жанру, тематики. Наприклад, міні-виставки однієї книжки, одного автора [1, с. 71].

Самобутньою формою виховання у молодших школярів любові до книжки в Павлиській школі стало створення Кімнати казки. Декоративно оформлена та особливим чином освітлена обстановка Кімнати казки занурювала дітей у світ казкових образів, активізувала уяву, будила думку, фантазію. Кімната казки в Павлиській школі була осередком творчої діяльності: читання, розповідей, ігор, творення казок, та їхнє інсценування. Використання наочності в Кімнаті казки робило процес засвоєння казки найбільш повним, повноцінним та пристосованим до дитячої природи [1, с. 71].

У книзі «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський зазначав: «Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом вираження думок і почуттів – живою реальністю мислення» [7, с. 153].

Проблема як зробити дитину активним читачем на сьогоднішній час стала надзвичайно важливою, адже значна частина українців зовсім не читають. Цьому є велика кількість причин, проте найголовніші з них криються у сім'ї: діти читають у тій родині, де читають батьки, якщо батьки не читають, то у дітей завжди знайдеться цікавіше заняття; у деяких родин не читають книги з дітьми перед сном; наявна велика бібліотека (зібрана в період гонитви за кількістю книг), з якої більшість книг ніким невідкривана і нечитана; вимога «ти повинен читати» зовсім не мотивує дітей це робити; заборони дивитися

телевізор / грати з друзями / грати в ігри на комп'ютері, якщо не прочитаєш викликають у дітей негативні емоції і відразу до читання тощо.

Гарний читач починається з родини. Слушною є порада В. О. Сухомлинського дарувати дитині книги в день її народження, створювати індивідуальні і сімейні бібліотеки. Особиста бібліотека учня, за переконанням педагога, мала бути постійним джерелом його духовного збагачення, і якщо дитина віднайде в книжці хоча б окремі відповіді на свої запитання, змусить себе обміркувати щойно прочитане, надаватиме їй перевагу з-поміж інших принад сучасного життя, то виникне можливість розв'язати багато проблем, пов'язаних передусім із духовним зростанням особистості. «Як музика не може прожити дня, щоб не взяти до рук музичного інструмента, не творити і не діставати від цього насолоди, – так людина не може обійтися без книжки. Нам удалося досягти того, що книжки з родинної бібліотеки не тільки читаються, але і перечитуються» [10, с. 170].

Педагог був переконаний: інтелектуальний розвиток особистості залежить від того, які казки, пісні слухала дитина в ранньому віці, які книжки читали їй, взагалі яке місце займала книжка в духовному житті сім'ї, яку першу книжку прочитала дитина, навчившись читати, книжку він вважав одним із надійних місточків, який об'єднує, зближує батьків та дітей. Тільки батьки повинні викликати у своєї дитини бажання збирати сімейну бібліотеку, тільки вони повинні вкладати дитині думку, що книжка – найбільше багатство [1, с. 76].

У праці «Батьківська педагогіка» В. О. Сухомлинський підкреслював, що «книга, яка увійшла в духовне життя сім'ї, – то ніби промінь, який освітлює майбутнє і батькам, і дітям. Людина, для якої вже в дитинстві книжка стала такою необхідністю, як скрипка для музики, як пензель для художника, ніколи не відчуватиме себе збідненою, обділеною, спустошеною» [10, с. 171].

«Учитель творить Людину», – зазначав видатний педагог [20, с. 341]. Особливу роль у вихованні учнів В. О. Сухомлинський надавав учителю, як головному скульптору дитячої душі.

У статті «Вчитель і діти» В. О. Сухомлинський писав: «Учитель – це не тільки той, хто передає учням знання і вміння. Це насамперед той, у кого дитина, як у батька й матері вчиться жити. Діти пізнають світ головним чином за поведінкою тих, кого вони щоденно бачать поруч, хто турбується про них, хто ставить перед ними вимоги» [8, с. 208].

Видатний педагог закликав школярів: «Поважай, шануй учителя. Учитель віддає свою енергію, свій розум і талант, своє життя в ім'я того, щоб ти став... людиною з благородною душею, неспокійним серцем, ясним розумом, чистою совістю, золотими руками. У справжнього вчителя – найважче і найрадісніше життя, трепетно хвилююча і складна творчість, надзвичайно тонкі інструменти, які вічно вдосконалюються і якими він впливає на людську душу.

Працю вчителя ні з чим не можна ні порівняти, ні зіставити. Ткач уже через годину бачить плоди своєї роботи. Сталевар через кілька годин радіє з вогненного потоку металу. Хлібороб, сіяч через кілька місяців милується колосками і жменею зерна, вирощеного в полі... А вчителеві треба працювати

роки, щоб побачити предмет свого творіння, буває, минають десятиріччя, і ледве-ледве починає позначатися те, що ти замислив. Нікого так часто не відвідує почуття незадоволення, як учителя, ні в якому ділі помилки і невдачі не ведуть до таких наслідків, як в учительському. Учитель зобов'язаний – перед суспільством, перед твоїми батьками – працювати тільки правильно, тільки добре, кожна крихта твоєї людської краси – це його безсонні ночі, сивина, неповоротні хвилини його особистого щастя – так, учителеві часто буває ніколи подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірливе підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя» [20, с. 341-342].

Щоб правильно виховувати, В. О. Сухомлинський рекомендував доносити до свідомості і серця дітей зміст праці вчителя. Не співчуття, а глибоке її розуміння потрібне для того, щоб вихованець і вихователь стали одностайними. «Ти повинен знати, що вчитель багато років учиться, перш ніж опанує мудрість виховання. Але ніяка наука не може одухотворити його серце великою мудрістю любові. Праця педагога — це насамперед напружена праця серця, і лише тому, що це праця серця, це й творчість розуму. Пам'ятай, що немає в світі важчої, виснажливішої для серця праці, ніж праця педагога» [20, с. 341].

«Учителю треба мати величезний талант любові до людини і безмежну любов до своєї праці і насамперед до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливості почуттів – а без цих якостей праця педагога перетворюється в муку», – зазначав педагог. В. О. Сухомлинський стверджував, що в школі не повинно бути жодного педагога, для якого праця вчителя була б тягарем. «Будь-яке етичне повчання в устах педагога, який переживає свою працю як тягар, звучить для вихованців глузуванням над істиною, калічить юну душу... Скільки б ми не говорили про благородство, складність і велич праці вчителя, наші слова будуть порожнім звуком, якщо вся шкільна етика не спиратиметься на єдність Я учителя. Шкільна етика, по суті, – це гармонія особистості педагога і того морального ідеалу, в привабливість, правдивість, істинність, мудрість якого ми закликаємо дитину вірити» [20, с. 342].

Особливі вимоги ставив В. О. Сухомлинський до особистості педагога: чи вміє він запалити вогонь у душах дітей, якими якостями він володіє, щоб захопити дітей не тільки своїми знаннями, але і вчинками, відношенням. «Як тонко відчують діти в своєму вихователі прапороносця, як уміють вони розпізнавати, де справжній вогонь, а де фальш! Їх віра у вас – це їх подив, захоплення вами як проводирем, що веде їх до високої вершини, як плавцем, що не боїться бур і бід, як сильною, мужньою людиною, що готова взяти їх під свій захист, уберегти їх норавливу і непокірну слабкість, дитячу беззахисність під крилами своєї сили, сміливості, життєвої мудрості. Діти люблять того, в чію силу духу вони беззастережно вірять. Дитяче підкорення авторитету вчителя (те саме – батька, матері) – це визнання вашої ясності, цільності, неподільності, я сказав би, нерозривності у вашому образі вимогливого і справедливого наставника і вірного друга, ровесника, якому довірено всі

таємниці, секрети, витівки; визнання мудрого знавця багатьох невідомих їм речей, що вічно пізнає, вічно дивується світу, безперервно відкриває перед вами, як і перед ними, вашими вихованцями, мільйони своїх граней; стійкого охоронця своїх особистих душевних таємниць, що пильно оберігає свій світ від стороннього втручання – і людини з ясною, відкритою душею, що не вміє нічого тримати за душею; мислителя і витівника, що вміє повеселитись і порадуватись, непримиренного до підлоти, дволичності, хамства – і терпимого до звичайних людських слабостей. Єдність нашого Я як основа всієї шкільної етики не створюється за якоюсь схемою, не набувається як результат багаторічної виучки, а існує в нашому живому образі, в поведінці, у вчинках. Діти не терплять фальші, штучності, обману» [20, с. 343].

«Якщо ви хочете, щоб вас шанували, будьте проводирем дітей на стежці захоплення істиною, подиву перед нею, яку ви відкриваєте разом з дітьми, а дітям здається, що відкривачі – вони, ви тільки їх помічник, без якого вони не можуть обійтись. Почуття незадоволення, а потім і внутрішнього обурення викликає в дітей педагог, який тільки те й робить, що дає знання в готовому вигляді і вимагає завчити, завчити, завчити. Розум учителя повинен не пригнічувати, а вести, освітлювати дорогу, висвічувати знання. Зумійте організувати розумову працю дітей так, щоб вони відчували, що ви стаєте розумнішим разом з ними, що вас радує кожна крихта нових знань», – писав В. О. Сухомлинський [20, с. 347]. Ця думка видатного педагога знаходить своє відображення сьогодні, в новій українській школі, коли вчитель має виконувати роль тьютора, фасилітатора і модератора, тобто наставника і помічника, вчителя нового покоління.

В. О. Сухомлинський прагнув того, щоб уже в молодших школярів в дитячій душі утверджувалася певна система цінностей: Батьківщина, природа, краса, рідна мова, сім'я, непримиренність до зла, відданість, обов'язок, школа, вчитель, товариш та ін. Видатний педагог розкривав суть цих категорій не тільки у педагогічних творах, а також на конкретних прикладах у своїх творах для дітей, розвиваючи і збагачуючи їх духовне життя.

Так у «Хрестоматію з етики» увійшли майже 1500 оповідань, казок, новел, переповів притчі, легенди, бувальщини, які вводять дитину в її найближче оточення, віддзеркалюють культуру, в якій вона живе. Тому їхні образи близькі й зрозумілі їй, відображають звичні речі і явища. Зміст художніх мініатюр В. О. Сухомлинського відображає логіку розвитку і виховання дитини – від усвідомлення себе у світі, зачарування його красою, від батьківського, родинного кола і пануючих в оточенні дитини законів і правил – до пізнання себе, свого характеру, розширення світогляду, до школи як колиски народу та джерела живої думки, і насамкінець – до вищого прояву моральності – патріотизму [3].

Твори у хрестоматії розподілені по розділах: «Краса – радість життя», «Людина – це сила духу», «Людина – найвища цінність» «Повага і шанування старших – закон нашого життя», «Подорож до джерел думки», «Гармонія праці, щастя і обов'язку», «Розвивай у собі чутливість». Ще однією особливістю

побудови хрестоматії є її віковий підхід – всередині кожного розділу матеріал розташований у міру складності [9].

Пропоновані художні мініатюри В. О. Сухомлинського міцно увійшли в практику навчально-виховної роботи не тільки Павлиської школи, на цих оповіданнях, казках, притчах виховалося не одне покоління учнів і не тільки нашої країни.

На сьогоднішній день твори для дітей, створені В. О. Сухомлинським дають широкі можливості для їх використання в новій українській школі – вони вміщені у підручники, а також їх можна пропонувати самостійного читання, читання з другом та ін.

Отже, завдання сучасного українського виховання є формування у дитини сучасної системи цінностей, яка дозволить їй максимально самореалізуватись у суспільстві. У Концепції нової української школи зазначається, що одним із ключових компонентів формули нової української школи є організація наскрізного процесу виховання, який формує цінності. Виховний процес має стати невід'ємною складовою всього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність).

Тому важливо вивчати твори В. О. Сухомлинського, використовувати досвід його роботи у Павлиській школі для створення дієвої виховної системи школи, що сприятиме вихованню справжніх патріотів нашої країни, гідних її громадян наділених справжніми людськими чеснотами.

Список використаних джерел та літератури

1. Заліток Л. Форми роботи з книжкою у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Історико-педагогічний альманах. Умань, 2009. Випуск 1. С. 70-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2009_1_10 (дата звернення: 20.08.2018).
2. Растригіна А. Ціннісні виміри виховання дитини в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. *Наукові записки*. Випуск 78 (2). Серія: Педагогічні науки. Кіровоград:РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 23-26.
3. Сухомлинська О. Василь Сухомлинський: виховуємо художнім словом. URL: <https://familytimes.com.ua/formuvannya-harakteru/vasyl-suhomlynskyu-vyhuuemo> (дата звернення: 26.08.2018).
4. Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна школа*. 2010. № 3 С. 3-7.
5. Сухомлинский В. А. Заповеди красоты. *Учительская газета*. 1963. 26 нояб.
6. Сухомлинский В. А. О воспитании совести. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 49-51.

7. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Изд. 2-е. К.: Радянська школа, 1972. 244 с.
8. Сухомлинський В. А. Статті. *Избранные произведения в 5 т.* Т. 5. К.: Радянська школа, 1980. 678 с.
9. Сухомлинский В. А. Хрестоматия по этике / Сост. О. В. Сухомлинская. М.: Педагогика, 1990. 304 с.
10. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка (Підгот. до вид. текст і написання вступ. статтю В. Ф. Шморгун). К.: Радянська школа, 1978. 263 с.
11. Сухомлинський В. О. Виховання любові до знань, до школи і вчителя. Радянська школа. 1964. С. 9-15. URL: http://194.44.28.246/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 25.08.2018).
12. Сухомлинський В. О. Ми йдемо до людини: із записної книжки вчителя. *Кіровоградська правда*. 1969. 1 січ.
13. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. К.: Радянська школа, 1966. 232 с.
14. Сухомлинський В. О. Пависька середня школа. *Вибрані твори*. В 5 т. Т. 4. К.: Радянська школа, 1976. С. 7–390.
15. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори*. В 5 т. Т. 1. К.: Радянська школа, 1976. С. 54–206.
16. Сухомлинський В. О. Про красу людської душі. *Молодий комунар*. 1961. 13 жовт.; 20 жовт.; 22 жовт.
17. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1965. № 5. С. 47-54 file:///C:/Users/user/Downloads/The%20word%20of%20the%20native%20language.pdf (дата звернення: 7.10.2017).
18. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. *Вибрані твори*. В 5 т. Т. 2. К.: Радянська школа, 1976. С. 419-654.
19. Сухомлинський В. О. Щоб у серці жила Батьківщина / ред. Т. М. Старостенко. К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1965. 80 с.
20. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори*. В 5 т. Т. 2. К.: Радянська школа, 1976. С. 149-416.

Оксана Леонідівна Шквир

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

На сучасному етапі створення Нової української школи перед учителем початкових класів постає складне завдання: формування людини нового типу з високим інтелектуальним розвитком, критичним мисленням, творчими прагненнями, здатної до самостійної, активної, інноваційної діяльності. Саме від вчителя, його професійної компетентності, пошукової активності залежить успішне розв'язання багатьох проблем початкової освіти.

За останні роки відбулися суттєві зміни в системі початкової школи: затверджені нові Державні стандарти початкової освіти, створені варіанти нових навчальних програм і підручників, визначені об'єкти, функції, види контролю та критерії оцінювання навчальних досягнень молодших школярів. Водночас, в учнів початкових класів спостерігається тенденція зниження рівня мотивації до навчання. У багатьох першокласників виникають проблеми у процесі адаптації до школи, що супроводжується в окремих випадках негативним ставленням їх батьків до організації освітнього процесу у початковій школі. Адекватно реагувати на зміни може вчитель із високим рівнем розвитку дослідницьких якостей, знань і вмінь, що сприяє швидкому освоєнню нового інформаційного поля, дає можливість приймати нестандартні рішення, діяти творчо й ефективно. Тому важливою є переорієнтація освітньої діяльності вчителя з просвітництва до ролі дослідника, агента змін, здобувача ефективних засобів навчально-виховної роботи в інтересах дитини, про що наголошується в Концепції «Нова українська школа» (2016).

В. Загвязинський зазначав, що дослідницький елемент «... був, є і ще більшою мірою буде важливим елементом практичної діяльності педагога» [9, с. 14].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «дослідження» пояснюється як вивчення чогось, ретельний науковий розгляд з метою пізнання [2, с. 242].

Згідно з О. Ануфрієвою та М. Фіцулою, наукове дослідження – це особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовують засоби і методи науки і яке завершується формулюванням знання про досліджуваний об'єкт [31; 32]. С. Гончаренко, П. Олійник, В. Федорченко, уточнюючи зміст цього поняття зазначають, що це процес вивчення певного об'єкта (предмета або явища) з метою встановлення закономірностей його виникнення, розвитку і перетворення в інтересах раціонального використання у практичній діяльності людини [6].

Метою наукового дослідження є всебічне, ґрунтовне вивчення структури, характеристик та зв'язків конкретного об'єкта на основі вироблених наукою принципів і методів пізнання, а також отримання корисних для діяльності людини результатів і впровадження їх у виробництво. Основою розробки кожного наукового дослідження є методологія, тобто сукупність методів, способів, прийомів та їх певна послідовність.

Історично відомі два основні підходи до наукових досліджень: теоретичне пізнання (Г. Галілей) та вдосконалення практики (Ф. Бекон). Аналізуючи ці два підходи, А. Новиков відзначає, що наука сьогодні розвивається другим шляхом – шляхом технологічного вдосконалення практики [19, с 58].

Дослідження у галузі педагогіки (педагогічне дослідження) – це процес і результат наукової діяльності, спрямованої на отримання нових знань про закономірності освіти, виховання, їх структуру і механізм, зміст, принципи і технології [3]. Воно покликане пояснювати і передбачати педагогічні факти і явища.

Слід зазначити, що педагогічні дослідження в наукових розвідках В. Безрукової, С. Гончаренка, В. Загвязинського, І. Зязюна, Г. Кловак, Л. Набоки, О. Сокурєнко та ін. розглядаються як складова професійної компетентності вчителя. Педагогічне дослідження являє собою процес наукового визначення, вивчення та аналізу результатів актуальної педагогічної проблеми. Фундаментальні педагогічні дослідження покликані розкрити сутність педагогічних явищ, знайти глибоко приховані засади педагогічної діяльності, дати їй наукове обґрунтування, тоді як прикладні педагогічні дослідження охоплюють питання, безпосередньо пов'язані з практикою [31].

Педагогічне дослідження здійснюється на теоретико-методологічному, теоретичному і методичному, а також історико-педагогічному рівнях. Теоретико-методологічний рівень педагогічного дослідження спрямований на аналіз існуючих і створення нових педагогічних теорій. Ефективність таких досліджень оцінюють за ступенем новизни і теоретичної значущості здобутих результатів та їх впливу на розвиток педагогіки. Теоретичний і методичний рівні забезпечують вирішення теоретичних і методичних проблем навчання і виховання дітей, їх ефективність пов'язують, насамперед, із якістю розв'язання конкретних навчально-виховних завдань. Історико-педагогічне дослідження має на меті вивчення конкретних проблем історії педагогіки. Його ефективність зумовлена не лише новизною виявлених дослідником даних, а й прогностичним їх значенням для розвитку науки і практики. Ефективність дослідження оцінюють за результатами поставлених завдань [36].

Будь-яке наукове дослідження здійснюється відповідно до методологічних установок. За таких умов головним завданням досліджень у галузі педагогіки та психології, на думку О. Онуфрієвої, є виявлення внутрішніх зв'язків і відносин, розкриття закономірностей і рушійних сил розвитку психолого-педагогічних процесів та явищ [32, с. 107-108].

Головними критеріями ефективності науково-педагогічного дослідження є отримання нового наукового результату, збагачення теоретичних знань, які сприяють удосконаленню процесу виховання, навчання й розвитку дітей, мають змогу ефективно і якісно вирішувати конкретні навчально-виховні завдання.

Результати науково-педагогічних досліджень повинні відповідати таким вимогам: суспільна актуальність; наукова новизна; теоретична і практична значущість; наукова об'єктивність і достовірність; доступність висновків і рекомендацій для використання їх в інших конкретних наукових дослідженнях або практичній діяльності; визначення міри, меж і умов ефективного застосування отриманих результатів практикою [31].

Ми поділяємо думку Т. Мишківської, яка під дослідницькою педагогічною діяльністю розуміє узгоджену із закономірностями процесу пізнання самостійну пошуково-творчу діяльність учителя в структурі його педагогічної діяльності, що спрямована на підвищення ефективності всіх її компонентів і здійснюється з використанням спеціальних методів педагогічного дослідження [17, с. 16].

Дослідницька педагогічна діяльність передбачає творчість. О. Антонова зазначає, що творчість – це «процес створення чогось нового, який нерозривно пов'язаний з пізнавальною діяльністю, яка є відображенням об'єктивного світу у свідомості людини. У процесі творчості не тільки відображаються предмети та явища об'єктивного світу, але й пізнаються цілі, умови та причини виникнення та існування цих предметів та явищ» [1].

Згідно з І. Лернером, у творчості вчителя виділяються три глобальні сфери: дослідницька робота в галузі педагогіки чи викладацької дисципліни; конструкторська діяльність у сфері прийомів, методів і засобів навчання; творчість під час організації і здійснення процесу навчання і виховання дітей [14, с. 48]. Особливу увагу автор звертає на необхідність орієнтації вчителя на постійне ведення дослідницької роботи, вказуючи, що дослідження навіть вузьких тем плідно відбивається на загальному рівні його підготовки, його педагогічної майстерності.

Уточнюючи психолого-педагогічну сутність поняття «педагогічна дослідницька діяльність», Є. Кулик писав, що це такий вид навчально-пізнавальної роботи творчого характеру, що націлений на пошук, вивчення й з'ясування фактів і явищ дійсності для набуття й систематизації суб'єктивно нових знань про них [13, с. 17].

Ми погоджуємося з висновками П. Горкуненко, який визначає дослідницьку діяльність складовою методологічної дослідницької культури вчителя, до якої він також відносить знання основ організації дослідно-експериментальної діяльності в сфері освіти; володіння вміннями психолого-педагогічної діагностики, проектування, організації, оцінювання і корекції освітнього процесу; володіння основними психолого-педагогічними критеріями використання комп'ютерної техніки в освітньому процесі [7].

Г. Кловак зазначає, що у структурі педагогічної діяльності вчителя дослідницька діяльність займає провідне місце. Вона спрямована, насамперед, на набуття нових знань для вчителя з метою пошуків засобів удосконалення педагогічного процесу [10].

На думку О. Савченко, серед багатьох функцій, якими має володіти вчитель початкових класів, важливою є дослідницька [20, с. 5], сутність якої, як зазначають науковці, полягає в проведенні вчителем у галузі свого предмета наукових (педагогічних) досліджень, збагачення дисципліни, котру він викладає, новітніми даними й висновками [15].

Молодший шкільний вік, як ніякий інший етап шкільної освіти, багатий ресурсами, які треба вчасно виявляти, підтримувати і розвивати, здійснюючи суб'єкт-суб'єкту навчально-виховну взаємодію. Вчитель початкових класів має вивчати індивідуальні особливості учнів, створювати оптимальні умови для визначення дитячих потреб і вікових можливостей, сприяти розвитку дитячих здібностей, підтримувати психічне і фізичне здоров'я учнів.

Значний внесок у розроблення проблеми дослідницької діяльності вчителя початкової школи зробив В. Сухомлинський, зокрема, підкреслюючи великі можливості педагогічної діяльності саме вчителя початкової школи, він вважав,

що першою сходинкою педагогічної майстерності є дослідницька робота. «Якщо ви хочете, щоб педагогічна праця давала вчителю радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворювалось у сумну одноманітну повинність, – зазначав він, – ведіть кожного вчителя на щасливу доріжку дослідження. Стає майстром педагогічної праці скоріше за все той, хто відчує в собі дослідника» [24, с. 72]. Учений вважав, що щоденна праця, збагачена теоретичним мисленням, стає джерелом думки, нових відкриттів, із яких народжуються теоретичні узагальнення про закономірності виховання. В. Сухомлинський наголошував на значенні не лише глибоких знань своєї справи відповідно до сучасних вимог, але й на потребі бачити педагогічні явища в їх багаторічному розвитку та розуміти цей процес за логічною наступністю [27]. Він писав, що протягом 25 років педагогічний колектив, який він очолював, вивчав духовний розвиток значної кількості 6–10 річних дітей з різних родин, використовуючи для цього різноманітні методи науково-педагогічного дослідження. Результатом багаторічної дослідницької роботи педагога було визначення таких вікових особливостей діяльності молодших школярів, як

- емоційність («Якою б не була діяльність молодшого школяра, він не може ставитися до неї байдуже: вона або захоплює його, або здається нецікавою») [25, с. 273];

- любов до гри («У грі немає людей серйозніших, ніж малі діти») [25, с. 273];

- захопленість працею («Дітей цього віку приваблює вже не лише гра. Їх цікавить діяльність, в якій яскраво виражені елементи як продуктивної, так і пізнавальної, дослідницької праці») [25, с. 274];

- нестійкість прагнень, інтересів дітей молодшого шкільного віку, що залежать від тієї діяльності, якою зайнятий на даному етапі колектив («Так, слухаючи оповідання чи переглядаючи кінофільм про героїв, які прославилися на полі битви, дитина хоче бути схожою на них. Та варто змінити обстановку..., як у тієї самої дитини виникає інше бажання...») [25, с. 249];

- багата уява («Ураховуючи такі особливості молодших школярів, як багата уява, любов до гри, ми пропонували їм уявити собі, що вони перебувають в тих чи інших обставинах, і просили розповісти, як вони діятимуть») [25, с. 249] тощо.

Водночас учений наголошує, що з кожним роком рівень розвитку інтелектуальних емоцій у дітей, що починають навчатися, підвищується. Інтерес до машин і технологічних процесів зростає, тоді як до рослин, тварин та птахів зменшується. Ця тенденція простежується і сьогодні.

Значним успіхом науково-дослідної роботи В. Сухомлинського та педагогічного колективу Пависької школи є відкриття низки закономірностей процесу виховання молодших школярів, серед яких:

1. Чим глибші, благородніші почуття пережили діти в ранньому отроцтві в процесі звичайної, простої праці, тим активніше, свідоміше прагнення до цієї праці в юнацькі роки [25, с. 277];

2. Чим глибше враження дитини від безпосереднього сприймання, чим яскравіші образи уяви, створені словами педагога, тим гострішою стає потреба відтворити світ у лініях і фарбах [25, с. 279];

3. Взаємодія, усвідомлена, осмислена завдяки творчій трудовій діяльності обох рук, вносить нову якість у роботу думки – людина охоплює думкою ланцюг взаємозв'язаних явищ, бачить їх як єдине ціле [30, с. 522].

Аналіз педагогічних праць видатного педагога доводить, що дослідницька діяльність учителів Павлівської школи здійснювалася за трьома напрямками, котрі мають місце і в сучасній початковій школі:

1. Індивідуальна дослідна робота вчителя з метою отримання нового наукового результату, збагачення теоретичних знань, які сприяють удосконаленню освітнього процесу і дають змогу вчителю ефективно та якісно вирішувати конкретні навчально-виховні завдання;

2. Колективна дослідницька діяльність (робота над комплексною темою, в основі якої є вивчення особистості учня);

3. Залучення учнів до дослідницької діяльності в процесі вивчення різних шкільних дисциплін [40].

В. Сухомлинський зазначав, що індивідуальна дослідницька робота вчителя має бути спрямована на вивчення індивідуальних особливостей кожної дитини. У порадах учителеві, який готується працювати з першим класом, видатний педагог розкриває основні сторони вивчення учня, серед яких здоров'я дитини є визначальним («Без знання здоров'я дитини неможливе правильне виховання, адже залежно від стану здоров'я кожна дитина потребує не тільки індивідуального підходу, але й цілої системи захисних заходів, які б зберігали й зміцнювали здоров'я»). Варто досліджувати і взаємовідносини в сім'ї, від чого, на думку вченого, залежить фізичне здоров'я, розумові інтереси, духовність дитини. Також необхідно вивчати тип мислення кожної дитини (математичне чи художнє) для того, щоб правильно здійснювати педагогічне керівництво розумовою працею учнів [30].

Досить цікавими є його поради щодо ведення педагогічного щоденника, який, за переконаннями В. Сухомлинського, є джерелом роздумів та творчості. «Щоденник допомагає зосередити думку, спрямувати розумові зусилля на щось одне. Щоденник учить думати». Такий щоденник, на думку вченого, має вестися роками для того, щоб була можливість співставляти результати спостережень та визначати сучасні тенденції розвитку молодших школярів. У ньому мають бути дані про пізнавальні інтереси учнів, міцність їхніх знань, особливості поведінки, інформація про батьків, домашні бібліотеки тощо. Видатний педагог наголошує, що значне місце в щоденнику мають займати записи про важких дітей [30, с. 530].

Другий напрям дослідницької роботи, до якої має бути готовий учитель початкової школи, – це колективна діяльність. Не втрачають актуальності думки В. Сухомлинського про те, що творчість педагогічного колективу невіддільна від наукового дослідження власної праці та глибокого вивчення дитини. Тобто, проблеми дослідження своєї праці і вивчення особистості

дитини – обов'язкові елементи творчої діяльності кожного вчителя, вони спільні для колективної творчої дослідницької діяльності вчителів школи. «Свій обов'язок педагогічний колектив убачає в тому, щоб усе, що стосується кожної дитини, – її мислення, її емоції, задатки, здібності, інтереси, нахили, захоплення знали всі педагоги», – писав видатний учитель у праці «Павлиська середня школа» [27, с. 56]. Тому двічі на місяць у Павлиській середній школі проводився психологічний семінар або науково-педагогічна рада, які присвячувалися проблемам розвитку особистості учня. На таких засіданнях виступали вчителі-класні керівники, які аналізували рівень вихованості класу, давали характеристику окремим учням. Про дітей висловлювали свої думки й інші вчителі, які добре знали їх. У підсумку колектив визначав шляхи виховної роботи з учнями та роль кожного вчителя у процесі утвердження кожної дитини як особистост.

Основними компонентами технології організації колективної наукової роботи у Павлиській школі були спільна мета (наприклад, «вивчити роль малювання в духовному житті дітей» [25, с. 279]), методи педагогічного дослідження (спостереження за діяльністю дитячих колективів у школі і в дошкільних закладах, за участю дітей в праці та іграх, опитування батьків, аналіз учнівських творів, узагальнення, порівняння, систематизація, експеримент тощо), колективне обговорення результатів роботи, загальні висновки. Надзвичайної уваги в організації колективної дослідницької діяльності вчителів В. Сухомлинський надавав особистому прикладу керівника школи як дослідника, що здатний зацікавити інших. Особистий приклад видатного педагога, а ще відвідування його уроків та індивідуальні бесіди про сутність педагогічної праці, надихали вчителів на творчу дослідницьку діяльність. Намагання досягнути таємниці дитячого мислення стало щоденною колективною дослідницькою роботою, що духовно об'єднувала вчителів. Директор разом із учителями початкових класів створили книгу «Триста сторінок книги природи» – опис 300 уроків. Ця праця дала змогу, крім реалізації своїх творчих задумів, дослідити емоційне забарвлення слова, що народжується в процесі спостереження дітей за природою; проблему єдності думки і почуття; прийоми мислення на різних етапах навчання тощо.

В. Сухомлинський вважав, що індивідуальний підхід до вчителя – один із найголовніших принципів керівництва колективною дослідницькою діяльністю педагогів. Він наголошував, що у процесі індивідуальної роботи з учителями директор має вивчати методи виховання, які застосовує вчитель, і водночас надавати йому практичну допомогу. «Якщо вчитель вдумливо аналізує свою роботу, в нього не може не виникнути інтересу до теоретичного осмислення свого досвіду» [27, с. 72]. В результаті після декількох років такої роботи вчителі виступали з доповідями на теоретичному семінарі або на засіданні педагогічної ради. Кожна з таких доповідей була частиною колективної дослідної роботи. В. Сухомлинський зазначав, що в їхній школі випускався рукописний збірник «Педагогічна думка», в якому значна частина вчителів опублікували свої доповіді у вигляді статей.

Предметом особливої уваги у творчій спадщині В. Сухомлинського була робота вчителів, спрямована на формування в учнів дослідницьких умінь. Видатний педагог зауважував, що важливим завданням початкової школи є навчити дитину мислити. А для цього учні мають навчитися користуватися таким методом дослідження, як спостереження, без якого, на думку вченого, оволодівати новими знаннями важко. «Школа спостережливості в молодшому віці – необхідна умова розумового розвитку» [30, с. 473]. В. Сухомлинський учив учнів бачити в звичайному незвичайне, шукати й відкривати причинно-наслідкові зв'язки, відповідати на запитання «чому»? Основними засобами дослідницької роботи молодших школярів вчений вважав природу та читання. «Активне спостереження – це, по суті, перша діяльність дитини, в процесі якої вона ознайомлюється з навколишнім світом, передусім з природою. У поєднанні з вдумливим читанням спостережливість є міцною основою розвитку розумових здібностей дитини» [28, с. 408]. Ще одним важливим завданням початкової школи є розвиток пізнавальних інтересів молодших школярів. В. Сухомлинський зазначав, що джерелом дитячого інтересу є потреба дитини відчувати себе дослідником. «Я бачу дуже важливе виховне завдання в тому, щоб повсякчас підтримувати, поглиблювати бажання учня бути відкривачем, реалізовувати це його бажання спеціальними методами роботи» [30, с. 480]. Серед таких методів провідне місце займає спостереження, узагальнення, систематизація, порівняння. Окрім того, цікавим є його досвід оформлення кабінетів, в яких він радив створювати для учнів різні куточки («Куточок Думки», «Куточок Мрії», «Куточок Важких Справ» тощо), наповнювати їх науково-популярною літературою, залучати учнів до творчої пошукової діяльності, допомоги вчителям у підготовці до навчальних занять. Слід зазначити, що педагогічний колектив, очолюваний Василем Олександровичем, постійно збагачував та вдосконалював матеріальну базу навчального закладу і цим досяг того, що вже з перших днів перебування в школі дитина мала змогу випробувати свої сили і здібності в кабінеті живої природи, в теплицях, у садку, на навчальній ділянці, в лабораторії, на метеорологічній станції та ін. На думку відомого педагога, все це сприяло розвитку кмітливості, винахідливості та дослідницьких умінь [26].

Отже, вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського переконливо доводить, що важливою функцією вчителів початкової школи, окрім навчальної, виховної, розвивальної, є дослідницька. Головною метою їх дослідницької діяльності було вивчення дитини та вдосконалення освітнього процесу; основними формами роботи – індивідуальна та колективна; шляхами організації пошукової діяльності – проведення педагогічних досліджень вчителем, керівництво педагогом дослідницькою діяльністю учнів. Результати науково-пошукової роботи фіксувалися у педагогічних щоденниках та публікувалися в збірниках методичних праць.

У контексті сучасних державних документів про освіту результатом дослідницької діяльності вчителя має бути не тільки підвищення якості освітнього процесу у школі, але й створення сприятливих умов для розвитку

особистості. Тому поняття «дослідницька діяльність учителя» визначається нами як цілеспрямована пошукова діяльність із використанням методів науково-педагогічного дослідження, спрямована на створення оптимальних умов для розвитку і саморозвитку учнів, вдосконалення освітнього процесу в школі та власного самовдосконалення.

Окрім того, сучасний учитель, виховуючи учнів початкової школи, має залучати їх до пошукової діяльності, вчити спостерігати, експериментувати, відкривати причинно-наслідкові зв'язки, що є необхідною умовою розумового розвитку молодших школярів та реалізації принципу наступності між початковою, середньою та старшою школою.

Злиття практичної діяльності вчителя початкової школи з науково-дослідною призводить до розуміння і правильного пояснення теоретичної сутності будь-якої педагогічної проблем, що є запорукою постійного розумового занурення дослідника в суть справи, у конкретні питання навчання і виховання, це основний шлях до підвищення якості освіти сучасних школярів [37].

Педагогічне дослідження у сфері початкової освіти має суттєві особливості, зумовлені його об'єктом: особистість дитини перебуває на стадії становлення, тому дослідження повинно сприяти її розвитку; оскільки кожне досліджуване явище, що розвивається, пов'язане з іншими, то його необхідно вивчати послідовно, зважаючи не лише на окремо взяті параметри, а й на їх зв'язок з іншими аспектами розвитку; дослідження проблем початкової освіти, як правило, здійснюється в умовах реального педагогічного процесу.

Конкретизуючи зміст дослідницької педагогічної діяльності вчителя молодших школярів, Л. Коржова зазначає, що дослідницька функція вчителя проявляється в процесі вивчення учнів, класу, групи, при спостереженні й аналізі уроку, при внесенні нового в зміст навчання, апробації методів викладання, при аналізі особистого досвіду, критичній оцінці методичних вказівок, при творчому розв'язанні педагогічних завдань [11].

Робота вчителя початкових класів передбачає постійний пошук, оскільки він працює в умовах змін, зумовлених реформами (починаючи з 1990-х рр.) та співпрацює з людьми. Слід зазначити, що за останні 15 років змінився взаємозв'язок науки та практики, на що вказує у своїх працях А. Новиков. Якщо раніше вчителі «могли спокійно чекати, поки наука, науковці розроблять нові рекомендації», то сьогодні таке очікування стало безглуздом. Тому практики самі розробляють авторські педагогічні технології та методики, що, на думку вченого, є науковим дослідженням учителів [19, с. 61].

На основі вивчення державних документів та праць сучасних учених було визначено низку концептуальних та структурно-сутнісних змін, які відбулися у початковій школі та зумовлюють необхідність посилення уваги до дослідницької діяльності вчителів початкових класів. Розкриємо їх.

По-перше, як зазначає О. Савченко, змінився світ дитинства, адже до школи приходять інші діти (більш інформовані, розкуті, але нерідко невідповідно до навчання і спілкування з ровесниками, з ослабленою увагою,

здоров'ям та ін.), яких вчити і виховувати значно складніше, ніж попередні покоління [21]. Робота із сучасними дітьми вимагає від вчителя зміни стереотипу сприймання молодшого школяра як такого, котрий хоче в усьому слухатись учителя. Окрім того, збільшилась кількість школярів із порушенням постави, зору, серцево-судинної системи, нервово-психічного здоров'я; у багатьох першокласників важко відбувається процес адаптації до школи. У зв'язку зі збільшенням кількості неблагополучних сімей, зниженням рівня педагогічної освіти батьків, негативним впливом засобів масової комунікації спостерігається зростання дитячої злочинності, соціального сирітства, збільшення чисельності «дітей вулиці», поширення серед них паління, алкоголізму, токсикоманії. За таких умов учитель має бути готовий до глибокого вивчення індивідуальних особливостей дітей та їх сімей, однак сучасних психологічних знань, діагностичних матеріалів і умінь йому бракує.

По-друге, початкова школа працює в умовах постійних змін, які запроваджуються зверху через модернізацію програм і нові нормативні документи або ініціюються знизу школами, творчими педагогами. Так, у 2016 р. розпочалася нова реформа початкової школи, спрямована на створення комфортних психологічних умов для навчання дитини. У Концепції Нової української школи зазначається, що основними причинами кардинальних змін у початковій школі є перевантаження учнів предметами і навчальним матеріалом, невміння школярів застосовувати набуті знання у житті [18]. Нестабільність, орієнтація на інновації зовнішнього змісту нерідко посувають на периферію вчительської праці найважливіші цілі початкової ланки щодо навчання і розвитку молодших школярів, яких слід повноцінно досягти саме у ці роки (зокрема, предметні і ключові компетентності, адже без них подальше успішне навчання неможливе) [21]. З 1 вересня 2018 р. бууть впроваджуватись нові Державні стандарти початкової освіти, освітні програми, підручники та посібники для початкових класів. Все це вимагає від учителя наукового мислення, вмінь швидко адаптуватися у новому змісті початкової освіти, проектувати навчально-виховну діяльність за нових умов.

По-третє, складність і гострота проблеми якості освіти зумовили пошук інноваційних педагогічних технологій, метою яких є оволодіння молодшими школярами такими новоутвореннями цього віку, як уміння вчитися, готовність (операційна, змістова) для продовження навчання в основній школі, моральна вихованість, позитивний соціальний досвід [39].

Тому всебічне вивчення і розуміння внутрішнього світу учнів залишається аксіомою якісного навчання і виховання. «Без знання дитини, без глибокого розуміння всієї складності явищ, які відбуваються в її душі, виховання стає сліпим і тому беззмістовним», – зазначав В. Сухомлинський [29, с. 18].

Реалізація особистісного підходу в освітньому процесі здійснюється багатопланово: у врахуванні індивідуальних особливостей дітей, у тому числі стану здоров'я, психологічного, пізнавального, і мовленнєвого розвитку, статевих відмінностей, взаємин із дорослими та іншими дітьми; шляхом гуманізації навчальної взаємодії, суб'єктності стосунків у системі «вчитель-

учні». Це передбачає діалогічність і співробітництво в освітньому процесі на засадах взаємної поваги, взаємної залежності та відповідальності, що спонукає дітей до активності, вільного вибору завдань, обміну думками, враженнями, визнає їх право на помилку і самооцінку.

Освоєння ідей особистісно зорієнтованого навчання вимагає оновлення психологічних знань учителя, оволодіння діагностичними уміннями, передбачає застосування природовідповідних методик [21].

По-четверте, задоволення вимог нового Державного стандарту в умовах масової початкової освіти об'єктивно зумовлює потребу для кожного вчителя досконалого оволодіння набором ефективних технологій предметного і загальнонавчального значення [38].

Технологічний підхід включає систему дій учителя і учнів, спрямованих на досягнення наперед визначеної мети шляхом послідовного та неухильного виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотного зв'язку [8]. Технологія навчання повинна мати чіткі процесуальні характеристики (що, як і у якій послідовності, у якому обсязі слід робити), щоб кожен учитель, застосувавши її, міг досягти запланованого результату. У цьому відмінність технологічного підходу від звичайних методичних рекомендацій, які пропонують описові орієнтири. Технології можуть змінюватися у змістовій частині і частотності завдань, залежно від результатів оперативного зворотного зв'язку, але вони мають бути застосовані повністю, а не за окремими елементами. В умовах чіткого визначення у нових програмах вимог до навчальних досягнень учнів відбувається виразна переорієнтація методики з опису процесу діяльності на процедури досягнення конкретного результату. Вимога до вчителя не «вчити», а «навчати» стає соціально і професійно обов'язковою в контексті запровадження моніторингу якості початкової освіти. Погоджуємося із думкою О. Савченко, що високої якості початкової освіти можна досягти у кожній школі, якщо там працює колектив однодумців, панує дух партнерства, взаємної підтримки та дослідництва [21, с. 6]. Тому необхідно, щоб учитель умів відповідно до поставленої мети підбирати або розробляти педагогічні технології, вмів працювати в команді однодумців.

По-п'яте, відповідно до нових вимог під час атестації вчителі мають представляти результати дослідницької роботи над вирішенням окремої проблеми свого класу. Це можуть бути дослідницькі проекти, навчально-методичні матеріали, методичні рекомендації, публікації у фахових виданнях тощо.

Аналіз педагогічної преси (журналів «Початкова школа», «Учитель початкової школи», «Педагогічна майстерність», «Рідна школа») за останні п'ять років показав, що проблемі дослідницької діяльності вчителя початкової школи приділяється все більше уваги. З'ясовано, що серед 100 % статей із означеною тематикою 65 % присвячено результатам науково-творчої роботи вчителів, 25 % – організації дослідницької діяльності молодших школярів, 10 % – підготовці студентів (майбутніх учителів початкових класів) до проведення педагогічних досліджень. До прикладу, у журналі «Початкова школа» під

рубриками «Методика навчання», «Досвід одного навчального закладу», «Науково-педагогічна творчість», «Авторські програми», «Творча лабораторія вчителя», «З досвіду роботи методичних об'єднань», «Освіта вчителя» розміщені статті вчителів та науковців, у яких описані авторські методики, технології, інноваційний зміст, методи та форми навчання та виховання молодших школярів за нових умов.

Учителі зазначають, що вони постійно розмірковують про те, як підтримати інтерес учнів до навчальних предметів, як зробити навчальний процес науковим і водночас доступним, як навчити дітей учитися, як розвивати здібності учнів, як сформувати дружний дитячий колектив, як створити сприятливі умови для виховання в них загальнолюдських якостей тощо. Тому і виникає необхідність у проведенні педагогічних досліджень учителями початкових класів.

Учитель, який володіє дослідницькими якостями, знаннями й уміннями, котрий має позитивну мотивацію до науково-дослідної роботи, може ефективно організувати дослідницьку діяльність і серед молодших школярів. Так, А. Сологуб стверджує, що засобом підвищення якості вищої професійної освіти є залучення учнів, зокрема початкової школи, до дослідницької, творчої діяльності. Серед основних завдань, які має вирішувати вчитель початкових класів, дослідник визначив: створення психолого-педагогічних умов активної дослідницької діяльності; формування в учнів поняття про дослідницьку діяльність і дослідницьку позицію як стиль і стан життєдіяльності сучасного фахівця будь-якої галузі; розвитку в учнів пізнавального інтересу до природи, суспільства, людини; формування навичок експериментування, конструювання, раціоналізаторства тощо; формування навичок узагальнення результатів дослідження тощо [23, с. 19].

Специфіка організації дослідницької діяльності учнів початкової школи представлена в статтях Т. Гільберг, М. Криворучко, Т. Сак, Т. Чернецької, Н. Ярової та ін. [4; 5; 12; 33; 41]. Усі вони визначають дослідницьку діяльність школярів дієвим способом стимулювання їхньої пізнавальної активності. Цікаво, що деякі автори (Т. Гільберг, Т. Сак та ін.) вважають дослідницьку діяльність новою формою організації навчальної роботи, новою технологією навчання у початковій школі; інші (М. Криворучко, Т. Чернецька та ін.) зазначають, що пошукова діяльність «не є новою, але затребуваною формою роботи на уроці» [12, с. 29]. Усі автори розкривають значення та специфіку організації дослідницької діяльності молодших школярів. До прикладу, Н. Ярова, вчитель початкових класів, керівник творчої групи «Пошук» КНЗ «Кіровська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів» Криворізького району Дніпропетровської області зазначає, що специфіка дослідницької діяльності учнів полягає в отриманні явища, так би мовити, «в чистому вигляді»: уникнення впливу побічних чинників, дослідження явища в різних умовах, припинення дослідного процесу на будь-якій стадії та повторення його необхідну кількість разів, вивчення його більш ретельно, поділ на окремі частини, виділення цікавого [41, с. 36].

Т. Чернецька визначає структурним компонентом навчально-дослідницької діяльності пізнавальне завдання. На її думку, його зміст може бути представлений у вигляді навчальної проблемної ситуації або навчального проблемного завдання (вправи чи системи вправ). Вона запропонувала спосіб моделювання навчально-дослідницької діяльності з використанням трьох типів таблиць-матриць: таблиці-матриці проблемного викладу навчального матеріалу, таблиці-матриці реалізації частково-пошукового методу викладу навчального матеріалу та таблиці-матриці організації творчої навчально-дослідницької діяльності дітей. Різний рівень сформованості досвіду виконання окремих операцій чи прийомів, на її думку, вимагають індивідуального підходу до організації виконання дітьми навчально-дослідницького завдання. «Індивідуалізація здійснюється шляхом побудови на однаковому змісті варіативних завдань, які мають різний ступінь складності, для дітей з високим, середнім та низьким рівнями готовності» [33, с. 29].

Т. Гільберг та Т. Сак, автори програми курсу «Природознавство», зазначають, що учням початкових класів властивий потяг до всього нового, до таємниць відкриттів, тому дослідницька діяльність має стати невід'ємною складовою початкової освіти та основою «формування компетентного учня». Основною метою такої організації навчального процесу вони визначили збереження дослідницької поведінки учнів як засобу розвитку пізнавального інтересу та становлення мотивації до навчання, розгортання дослідницької діяльності й опанування навичок дослідника. Вони висвітлюють принципи, методи навчально-дослідницької діяльності, а також основні підходи до її організації на уроках природознавства. Науковці зазначають, що дослідницька діяльність суттєво відрізняється від традиційної навчальної, в якій учні під керівництвом учителя послідовно виконують низку завдань, спрямованих на досягнення результату, про який їм повідомляють перед початком роботи. Натомість навчально-дослідницька діяльність пов'язана з виконанням учнями творчого, пошукового завдання з невідомим заздалегідь результатом і передбачає такі основні етапи: формування проблеми, висунення гіпотези, вибір способу перевірки гіпотези, підготовка отриманих результатів до аналізу, аналіз, узагальнення результатів, формулювання висновку (підтвердження або спростування гіпотези) [4].

Заслуговує на увагу низка вимог до навчально-дослідницької діяльності молодших школярів, визначена Т. Гільберг та Т. Сак: поєднання її з різними видами пізнавальної діяльності; задоволення молодшими школярами своїх потреб під час спілкування з однокласниками, вчителями, батьками тощо; усвідомлення учнями сутності проблеми, інакше пошук її розв'язання буде безрезультатним; спонукання дитини до самостійного пошуку відповідей, уникання надмірної опіки. Науковці наводять приклади організації навчально-дослідницької діяльності учнів на уроках природознавства [5].

М. Криворучко зазначає, що пошукова діяльність – це вікова потреба дитини. «Вона має певні переваги: діти перестають бути просто слухняними учнями – вони стають співучасниками навчального процесу, його режисерами й

акторами, вони безпосередньо занурюються у світ науки». Пошукові навички, здобуті в дитинстві, легко проєктуються в доросле життя й усі сфери практичної діяльності. Автор зазначає, що процес навчання пошукової діяльності є поетапним із необхідністю врахування вікових особливостей дітей і цілеспрямованого формування усіх компонентів пошукової культури учня: вміння аналізувати і виділяти головне у навчальному матеріалі, уміння порівнювати, узагальнювати та систематизувати, працювати з інформаційними джерелами; вміння проводити самостійні пошукові дослідження, бачити (моделювати) проблему, конкретизувати, доводити і спростовувати. На думку М. Криворучко, залучення дітей до пошукової діяльності повинно бути націлене не на результат, а на процес, на саму діяльність, де роль учителя полягає в умінні контролювати, спрямовувати і допомагати учням [12, с. 29-30].

До основних технологій формування дослідницьких умінь науковці та вчителі відносять проблемне навчання, роботу в малих групах, інтерактивні та проектні технології.

Опитування, проведене серед учителів початкової ланки освіти, аналіз сайтів методичних кабінетів управлінь освіти, шкіл, обласних інститутів ППО показало, що кожна початкова школа має тему наукового дослідження і педагогічний колектив працює над теоретико-практичним вирішенням означеної актуальної проблеми. Результати власної дослідницької діяльності вчителі представляють під час атестації у вигляді методичних рекомендацій, навчальних посібників. Також вони беруть участь у науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах; публікуються в наукових журналах, що теж враховується під час проходження атестації. Аналіз педагогічної преси допоміг простежити багаторічну традицію проведення Інститутом проблем виховання НАПН України щорічних всеукраїнських науково-практичних конференцій, що є ефективною формою професійного розвитку педагогів-практиків. До прикладу, О. Мельник та О. Остряньська, працівники Інституту проблем виховання, зазначають, що такі конференції сприяють удосконаленню та реалізації науково-творчого потенціалу педагогів, оскільки спонукають кожного до активізації науково-дослідної роботи, створюють умови для налагодження зв'язків із науковцями і практиками близького й далекого зарубіжжя та з редакторами видавництва; зміцнюють імідж закладів-учасників і особистісний імідж та рейтинг виконавців досліджень; забезпечують суспільне визнання отриманих наукових здобутків та підвищують авторитет педагогічної спільноти [16, с. 63].

Слід зазначити, що в Україні періодично проводяться конкурси серед кращих учителів міст, областей, країни. Наприклад, на конкурсі «Учитель року» одним із обов'язкових конкурсних завдань є висвітлення актуальної педагогічної проблеми та авторських шляхів її вирішення. Окрім того, кожен рік учителі беруть участь в обласних та міжнародних виставках «Інновації в освіті», на яких представляють свої педагогічні знахідки. Все це доводить, що сучасний учитель початкових класів має бути дослідником, готовим до проєктування, інновацій і творчості.

Отже, за нових умов посилюється роль дослідницької функції вчителя початкових класів. Основними чинниками, що впливають на необхідність проведення педагогічних досліджень учителями початкових класів, є зовнішні (освітні реформи, зміна контингенту учнів та батьків, оновлення вимог до якості початкової освіти, атестація вчителів) та внутрішні (прагнення вчителів до самовдосконалення, підвищення рівня професійної компетентності, створення та підтримання власного авторитету, отримання вищої категорії і почесних звань під час атестації).

На основі вивчення наукових праць (Л. Коржова, О. Савченко, В. Сухомлинський та ін.), практики сучасної початкової школи та аналізу педагогічної преси (О. Мельник, А. Сологуб, Т. Чернецька та ін.) нами було з'ясовано мету, завдання, напрями та результат дослідницької діяльності вчителя початкових класів.

Основна мета дослідницької діяльності вчителя початкової школи – це створення оптимальних умов для розвитку та самореалізації особистості учня шляхом удосконалення освітнього процесу у початковій школі.

Завдання дослідницької діяльності вчителя початкової школи:

- вивчати учнів та їхніх батьків, педагогічні умови, за яких відбувається освітній процес;
- вивчати та впроваджувати передовий педагогічний досвід, інноваційні технології навчання й виховання молодших школярів;
- розробляти альтернативні методики навчання, технології навчання та виховання, інноваційні моделі навчальних або виховних занять;
- перевіряти ефективність нових педагогічних ідей у своїй практиці;
- поширювати власний позитивний досвід шляхом участі у науково-практичних конференціях, виставках, конкурсах, опублікування статей, розробок методичних рекомендацій та навчальних посібників.

Форми дослідницької діяльності вчителя:

- індивідуальна дослідницька робота з метою вдосконалення освітнього процесу в класі;
- колективна дослідницька діяльність (робота над науковою темою навчального закладу). Сучасними формами колективної дослідницької діяльності вчителів є методичні об'єднання, творчі лабораторії, проектні групи, творчі команди, експериментальні педагогічні майданчики тощо [35, с. 14].

Кожна з цих форм реалізується шляхом використання методів науково-педагогічного дослідження: емпіричних, теоретичних та математичних.

Дослідник має будувати свою діяльність відповідно до загальних правил евристичного пошуку:

- а) аналіз педагогічної ситуації (діагноз);
- б) проектування результату відповідно до вихідних даних (прогноз);
- в) забезпечення сукупності засобів, потрібних для експериментальної перевірки теоретичного результату;
- г) конструювання та реалізація освітнього процесу;
- д) критичне оцінювання отриманих результатів;

г) формування нових задач [22, с. 71].

Результатом дослідницької діяльності вчителя є створення сприятливих умов для розвитку та самореалізації учнів; підвищення якості початкової освіти та рівня професійної компетентності вчителя.

Отже, важливою функцією вчителя початкових класів є дослідницька, специфіка якої зумовлена контингентом учнів і змінами, які відбуваються в початковій освіті. Дослідницька діяльність учителя має свою логіку, мету, завдання, своєрідний зміст, форми, методи і результат. Така діяльність висуває низку вимог до особистісних якостей, професійних знань та умінь вчителя як дослідника і до усвідомлення її як важливого стану життєдіяльності сучасного вчителя.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонова О. Є. Педагогічні умови підготовки вчителя до творчої професійної діяльності. *Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-новатора в контексті модернізації нової української школи*: зб. наук.-метод. праць. Житомир : Вид. Євенок О. О., 2017. С. 12–13.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

3. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.

4. Гільберг Т., Сак Т. Дослідження як спосіб пізнання і розвитку: навчально-дослідницька діяльність молодших школярів. *Учитель початкової школи*. 2014. № 7–8. С. 13–14.

5. Гільберг Т., Сак Т. Навчально-дослідницька діяльність на уроках природознавства. *Учитель початкової школи*. 2014. № 7–8. С. 15–17.

6. Гончаренко С. У., Олійник П. М., Федорченко В. К. та ін. Методика навчання і наукових досліджень у вищій школі: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2003. 323 с.

7. Горкуненко П. П. Підготовка студентів педагогічного коледжу до науково-дослідної роботи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2007. 265 с.

8. Дубасенюк О. А., Іванченко А. В. Практикум з педагогіки: навч. посіб. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. 483 с.

9. Загвязинский В. И. Учитель как исследователь. Москва: АПИ, 1980. 132 с.

10. Кловак Г. Т. Генеза підготовки майбутнього вчителя до дослідницької педагогічної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах України (кінець ХІХ-ХХ століття): автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. Київ, 2005. 36 с.

11. Коржова Л. С. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до проведення педагогічних досліджень: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Кривий Ріг, 2002. 190 с.
12. Криворучко М. В. Формування пошукової культури учня як складової особистісного росту дитини. *Педагогічна майстерність*. 2013. № 8 (32). С. 29–32.
13. Кулик Є. В. Теорія і практика підготовки майбутніх учителів трудового навчання до педагогічної дослідницької діяльності: автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2006. 40 с.
14. Лернер И. Я. Поисковые задачи в обучении как средство развития творческих способностей. *Научное творчество*. Москва: Наука, 1969. 413 с.
15. Литвин В., Андрущенко В., Гурджій А. та ін. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Кн. 3: Модернізація освіти. Київ: Навчальна книга, 2004. 943 с.
16. Мельник О., Остряньська О. Науково-практична конференція – ефективна форма професійного розвитку педагога. *Початкова школа*. 2014. № 1. С. 62–63.
17. Мишковська Т. Д. Формування дослідницько-педагогічних умінь студентів в умовах модульної організації процесу навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 1999. 19 с.
18. Концепція Нової української школи: схвалена колегією Міністерства освіти України 27 жовтня 2016 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>. (дата звернення 16 липня 2018).
19. Новиков А. М. Постиндустриальное образование. Москва: Эгвес, 2008. 136 с.
20. Савченко О. Я. Шкільна освіта як замовник підготовки майбутнього вчителя. *Рідна школа*. 2007, травень. С. 5–8.
21. Савченко О. Якість початкової освіти: сутність і чинники впливу. *Початкова школа*. 2009. № 8. С. 1–6.
22. Сластёнин В. А. Подымова Л. С. Педагогика: инновационная деятельность. Москва: Магистр, 1997. 224 с.
23. Сологуб А. Дослідництво – вісь неперервної професійної освіти. *Рідна школа*. 2011. № 7 (липень). С.18–21.
24. Сухомлинский В. А. Разговор с молодым директором школы. Москва: Просвещение, 1982. 206 с.
25. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори в п'яти томах. Т.1. Київ : Рад. школа, 1976. С. 209–396.
26. Сухомлинський В. О. Людина неповторна. Вибрані твори в п'яти томах. Т.5. Київ: Рад. школа, 1976. С. 80–96.
27. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа. Вибрані твори в п'яти томах. Т.4. Київ : Рад. школа, 1976. С. 7–390.
28. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором. Вибрані твори в п'яти томах. Т.4. Київ : Рад. школа, 1976. С. 393–628.

29. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа, 1973. 288 с.
30. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Вибрані твори в п'яти томах. Т.2. Київ: Рад. школа. С. 419–656.
31. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. пед. закл. осв. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 544 с.
32. Формування дослідницької культури молодих науковців: колект. моногр. / за ред. В. А. Семиченко. Київ: Педагогічна думка, 2007. 133 с.
33. Чернецька Т. Таблиці-матриці як дійовий засіб моделювання навчально-дослідницької діяльності молодших школярів. *Початкова школа*. 2013. № 6. С. 28–33.
34. Шквир О. Л. Дослідницька діяльність учителя сучасної початкової школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 49 (102). С. 286–292.
35. Шквир О. Л. Методика педагогічного дослідження у початковій школі: теорія та практика: навч. посіб. Хмельницький: ХГПА, 2012. 106 с.
36. Шквир О. Л. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до проведення педагогічних досліджень: теоретичний аспект. *Наукові записки кафедри педагогіки*: зб. наук. праць, частина 1. Харків, 2012. С. 236–244.
37. Шквир О. Л. Специфіка дослідницької діяльності вчителя початкової школи. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014. Вип. 3. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_3_14.pdf (дата звернення 15.09.2017).
38. Шквир О. Л. Шляхи вдосконалення якості початкової освіти. *Формування професійної компетентності педагогів в умовах упровадження Державного стандарту початкової освіти* : зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Є. Берека (гол.) та ін. Хмельницький: ФОП Мельник, 2015. С. 544–548.
39. Шквир О. Л. Якість початкової освіти. *Державний стандарт початкової загальної освіти : стан, проблеми, перспективи* : матеріали круглого столу та конференції. Хмельницький : ХГПА, 2013. С. 69–71.
40. Шквир О. Л. Вопросы творческой исследовательской деятельности учителя в наследии В. А. Сухомлинского. *Творческая личность: технологии и методики ее развития*. Международная научно-практическая конференция. Оренбург, 23-24 апреля 2013: сб. статей : в 2 т. Т. 1. Оренбург : Изд-во ОГПУ, 2013. С. 193–203.
41. Ярова Н. Дослідницька діяльність як спосіб стимулювання пізнавальної активності молодших школярів. *Початкова школа*. 2014. № 6. С.35–36.

ПЕДАГОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ В. СУХОМЛИНСЬКОГО – ЯВИЩЕ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ХХ СТ.

Теперішній час вимагає яскравої, масштабної, творчої особистості педагога, який покликаний опанувати культуру загальнолюдських цінностей, професійного мислення, методологічними знаннями як надійним інструментом теоретичної та практико-перетворюючої діяльності. У сучасній педагогічній науці розроблена концепція індивідуальної діяльності педагога, сутність якої полягає, по-перше, у розвитку його багатої, самобутньої особистості, а по-друге, у злитті громадського та особистісного смислів. Індивідуальність педагога як суб'єкта професійної діяльності знаходить своє вираження у формі й змісті. Формальна сторона – це зовнішнє вираження індивідуальних особливостей особистості педагога. Воно проявляється у формі індивідуального стилю педагогічної діяльності, спілкування, поведінки і т.д. Змістовна сторона має серйозну філософську основу.

Практично всі без виключення видатні педагоги минулого і сучасності мають глибокі філософські підстави до своїх педагогічних концепцій. Тому більшість дослідників педагогічної творчості особливу увагу приділяють опису і аналізу філософсько-педагогічних поглядів. Виявити філософські витoki творчості, прослідити духовне становлення педагога – це означає осмислити процес формування його індивідуальної діяльності. Блискучим прикладом проникнення філософських ідей у вітчизняну педагогіку служать філософсько-педагогічні переконання В. О. Сухомлинського [18]. На нашу думку, знайомство сучасних педагогів з еволюцією філософських поглядів видатного вчителя допоможе їм здійснити моніторинг власних філософсько-педагогічних ідей.

Як відомо, філософські знання є основою світоглядних поглядів, тому саме вони визначають ті принципи і положення, які В. О. Сухомлинський виклав у своїй виховній теорії. Педагог розмірковував над воістину важливими філософськими проблемами, щоразу заново переосмислюючи і по-своєму вирішуючи їх. Серед питань, які хвилювали педагога, були антропологічні, онтологічні, гносеологічні, аксіологічні. Філософські погляди В. О. Сухомлинського охоплюють найбільш істотні, універсальні поняття філософії: ставлення до природи людини, категорії добра і зла, етику й загальнолюдські норми моралі, сенс життя, поняття щастя і свободи, проблеми життя і смерті, категорії трагічного і прекрасного.

В. О. Сухомлинський прагнув знайти вирішення багатьох філософських проблем, серед яких усвідомлення людиною своєї природи, пояснення навколишньої дійсності, структури людських цінностей, обґрунтування моральності, осмислення людської діяльності та ін. Десятиліття пішли у В. Сухомлинського, щоб теоретично і філософськи узагальнити свою педагогічну практику. Це не випадково, так як людині потрібні багато років,

щоб сформувалися тверді філософсько-світоглядні установки, склалися теоретичні позиції і зрілі переконання. Вони є своєрідним підсумком наукової діяльності, результатом життєвого досвіду, наслідком професійної діяльності. В. О. Сухомлинський був не тільки видатним педагогом, а й людиною глибокої філософської культури. Його погляди, життєва позиція, моральні установки були засновані на міцних філософських знаннях. Філософська культура і, в рамках її, гуманізм як світоглядний принцип були одним з факторів, що визначили феномен В. О. Сухомлинського.

Внутрішня логіка філософсько-педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського мала свою еволюцію. Його філософські погляди формувалися під впливом робіт багатьох філософів. Посилання на відповідні джерела можна знайти практично у всіх великих роботах педагога. Уважно стежачи за розвитком філософської науки і її впливом на суспільну свідомість, В. О. Сухомлинський розглядав все це духовне та ідейне багатство не як механічну суму знань, а як одне з джерел збагачення педагогіки.

В дійсності В. Сухомлинський ніколи не писав спеціальних філософських праць, також немає у нього і досліджень виключно морально-етичного характеру. Однак це не дає підстави думати, що він далекий від теоретичності. Вся його педагогічна система пронизана матеріалістичної філософією, яка органічно розчинена в його педагогічних дослідженнях. Він володів дивовижною здатністю – просто, образною мовою передавати всю складність і глибину моральних, естетичних і філософських поглядів. Дослідник біографії В. Сухомлинського Ю. Руденко справедливо зазначив, що роботи В. О. Сухомлинського відрізняє особливий стиль, творчий підхід до переміни філософських узагальнень при описі педагогічних явищ. Для створення творів такого роду педагогу необхідно мати не тільки глибоко гуманістичну спрямованість особистості, а й високий рівень освіченості, виняткову культуру мислення, володіти всім обсягом передових філософських ідей [2, с.98].

Науковим фундаментом педагогічних поглядів В. О. Сухомлинського був філософський напрямок – гуманізм. Згідно гуманістичної філософської системи поглядів визнається абсолютна цінність людини як особистості, затверджується його право на свободу, щастя, розвиток і прояв всіх здібностей. Звернемося до деяких філософським поглядам В. О. Сухомлинського, які, на наш погляд, є основоположними в його педагогічній концепції.

Ставлення до природи людини – одна з основ будь-якої філософської концепції. Суть цього відношення проявляється в принциповому підході до вирішення багатьох інших філософських проблем. В. Сухомлинський був глибоко переконаний, що знання про людину, в її індивідуальному внутрішньому світі, самотньому сприйнятті себе і всього навколо відбувається – невід'ємна частина цілісної наукової картини світу, без якої повноцінна людина сформуватися не може.

Справжній людина – це дух людський, який виражається в переконаннях і почуттях, волі і прагненнях, у ставленні до людей і до самого себе, у здатності любити і ненавидіти, бачити у мрії ідеал і боротися за нього [21, с.19]. Таке

піднесення людини у В. О. Сухомлинського було не тільки метою, а й засобом, і формою існування.

У полі зору директора Павлівської школи перебувало все людське життя. В. Сухомлинський говорив про народження дитини, пробудження батьківського і материнського почуття любові, синівський обов'язок, почуття співчуття, вдячність, про те, як вчинки відображаються на душевних переживаннях інших – словом, про все, що робить людину Людиною.

Досліджуючи філософську проблему людини, у своєму творі «Як виховати справжню людину» (1977 р.) педагог відзначив наступні риси: розуміння і переживання мети і сенсу життя; багатство духовного світу, духовних інтересів, духовних запитів і потреб; потреба людини в людині як в носії духовних цінностей. Особливу увагу у концепції справжньої людини педагог приділяв готовності боротися за свої переконання, відстоювати їх, почуття людської гідності – повазі самого себе, вмінню дорожити своєю особистою честю, своїм ім'ям; інтелектуальному багатству, творчому розуму, прагненню жити в світі думки, постійному бажанню збагачувати і розвивати свій розум.

Завершуючи опис психічної та духовної сутності людини, В. Сухомлинський відзначав естетичне багатство особистості, тонко розвинену потребу в прекрасному, любов до праці, високу моральність трудових відносин, закоханість у конкретну справу, прагнення до вдосконалення трудової майстерності, фізична досконалість [22, с.10-12].

Таким чином, глибоко гуманістичними ідеями про людину, добро, свободу, творчість, борг, радості, В. Сухомлинський увійшов в суспільно-педагогічну свідомість кінця 60-х рр. ХХ ст. Багатьом його ідеї здалися несвоечасними, небезпечними і помилковими. В. Сухомлинського звинуватили у відступі від принципів марксизму-ленінізму, в пропаганді абстрактного гуманізму. Слід підкреслити, що гуманізм В. О Сухомлинського не мав нічого спільного з абстрактним гуманізмом, який, визнаючи людину найвищою цінністю, відриває її від соціально перетворюючої діяльності, розглядає його як абсолютну самодетермінованість, що не притісняється зовнішніми умовами і внутрішніми обмежувачами.

Варто зазначити, що вникаючи в проблему людини, В. О. Сухомлинський не міг обійти питання про природу людських потреб. Він розумів, що потреби – великий двигун людської особистості. Вони залежать від рівня та характеру потреб людини, особливостей його емоційного ставлення до явищ навколишнього життя.

Погляди на еволюцію потреб у роботах В. О. Сухомлинського в чому переграють з думками К. Маркса і Ф. Енгельса, висловленими в «Німецькій ідеології». Першою передумовою існування будь-якої людини була названа можливість жити, щоб бути в змозі творити історію. Тому, перший історичний акт – це виробництво засобів, необхідних для задоволення цих потреб, виробництво самої матеріального життя. Про ці первинні матеріальні потреби В. Сухомлинський пам'ятав завжди. Він намагався надавати матеріальну

підтримку молодим педагогам і не вважав прагнення людини до матеріального благополуччя чимось ганебним і нехарактерним для радянської людини.

Однак його хвилювало питання: як повинні співіснувати зростаючі потреби в матеріальних благах з формуванням морального обличчя людини? Всебічний розвиток особистості полягає у вихованні духовних і матеріальних потреб, в їх гармонійному розвитку. «Виховання культури бажань у більшій мірі визначається тим, наскільки мудра гармонія встановлюється в житті людини між задоволенням матеріальних потреб і становленням, розвитком, задоволенням потреб духовних» [24, с.80]. Таким чином, В. О. Сухомлинський, не заперечуючи важливості матеріальних потреб, віддавав пріоритет потребам якісно іншого порядку. Перша з таких потреб – потреба пізнання. «Людина за своєю природою не тільки споживач, і задоволення насущних потреб – лише передумова ... щастя» [25, с.114].

Протягом усього життя людина є дослідником. Одна з основних потреб – пізнати – особливо сильно виражена в ранньому дитинстві. В. Сухомлинський бачив одну з найважливіших завдань виховання в постійному стимулюванні дитячої цікавості, підтримці бажання дітей дізнатися нове. Педагог знайшов спеціальні прийоми і методи, які стануть сильним стимулом до пізнання, сформулюють і розвинути інтерес до навчання. У цьому ідеї В. О. Сухомлинського перегукуються з твердженням Аристотеля про те, що «всі люди від природи прагнуть до знання, користуючись при цьому мистецтвом і міркуваннями» – все це починається подиву. У своїй монографії «Розмова з молодим директором школи» (1973 р.) В. Сухомлинський писав: «... досвідчені вчителі на практиці здійснюють класичне правило Аристотеля – мислення починається з подиву. ... Чому це так відбувається? Почуття подиву – могутнє джерело бажання знати [25, с.442]. Потреба в пізнанні, на думку В. О. Сухомлинського, безпосередньо пов'язана з рівнем розумового розвитку і формуванням особистості людини. Унікальний процес пізнання створює активний інтерес до життя, дозволяє сформулювати особистісні переконання, забезпечує знайомство з фактами, подіями, явищами. Почуття, яке приносить процес пізнання, навчання – одне з основних потреб сучасної людини. Вчення, оволодіння знаннями, сидіння за книгою – велике благо і щастя. Знання лише тоді стають благом, коли вони народжуються з злиття внутрішніх духовних сил людини і світу, який пізнається. «Важливе джерело радості пізнання – ... переживання і відчуття того, що знання – це плоди напруги мого людського духу, плоди пошуку, творчості - праці думки, душі» [22, с.78-79].

Аналізуючи зміст пізнавальних потреб, В. О. Сухомлинський серйозно підходив до проблеми формування у людини здатності до творчої діяльності, яка повинна ґрунтуватися на творчому пізнанні, вільної думки. Додання праці творчого характеру робить його джерелом позитивних емоцій, що задовольняє не тільки матеріальні, але й духовні потреби. Будь мислителем. Живи в світі думок, осягай ідеї. Жити без думки – тягнути жалюгідне існування. День без думки, без читання – марно прожитий день. Марнотратство часу – марнотратство безцінних багатств людського життя [22, с.96].

Існує кілька десятків класифікацій людських потреб. Ієрархія потреб, як її мислив В. О. Сухомлинський, виглядає наступним чином: матеріальні потреби, потреба в пізнанні і, нарешті, потреба в іншій людині, у спілкуванні з іншими людьми. Ця класифікація склалась у педагога в міру розвитку його філософсько-педагогічних поглядів. Вона співзвучна з тією класифікацією потреб, яку дає Гегель в «Естетиці», Маркс і Енгельс – в «Німецькій ідеології». Більш пізніші положення про зростання потреб сформулював В. І. Ленін. Його «закон возвеличення потреб» проходить через всю педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського. У возвеличенні потреб В. Сухомлинський бачив шлях до вирішення багатьох проблем. Чим багатше і повніше задовольняються матеріальні потреби, тим тонше повинна бути людська натура, тим гостріше вона повинна сприймати світ, душевний стан інших людей [14, с.98-103; 15, с.102-104с.102; 62, с.20-22].

Уважно досліджував В. Сухомлинський аксіологічні аспекти філософії, розуміючи, що біопсихологічні потреби людини є джерелом цінностей. Розмірковував він і над морально-філософським поняттям «щастя». Залежно від того, що є для людини сенсом життя, її метою та шляхами до неї, щастя розуміється по-різному. Відповідно до світоглядних установок В. О. Сухомлинського, сенсом життя є праця на користь людей, благо людства, особисте самовдосконалення. Таким чином, праця відкриває шлях до щастя. У поняття «праця» вчитель вкладав широкий філософський зміст. Тільки в праці людина може виразити себе, самореалізуватися як особистість, домогтися чогось значного в житті. Праця збагачує людину інтелектуально і духовно. Сухомлинський був переконаний, що творча праця – найважливіше джерело щастя. У багатьох його роботах присутня думка про те, що праця є вищим сенсом життя суспільства. Своє розуміння ролі праці В. О. Сухомлинський переніс в область педагогіки, виховання: «Від нас ... у величезній мірі залежить, щоб маленька дитина став мислителем, який розуміє і переживають велике людське право на життя, щастя, радість. ... Ця сфера духовного життя вимагає великого такту, глибокої поваги людського права на щастя» [22, с.22].

Правильно обрати життєвий шлях, знайти своє покликання, затвердити людську гідність – значить, знайти своє щастя. У цьому сенсі щастя – це прагнення до нього, здатність змінити обставини на краще, досягнення його, це прагнення до життя, наповненого глибоким змістом. Не тільки працю В. О. Сухомлинський включав в поняття «щастя». Такі цінності як любов, сімейні радощі, матеріальне благополуччя, гідну, що забезпечує нагальні потреби життя, педагог знаходив вкрай важливими. Тому, навряд чи вірно сказати, що виконання боргу В. О. Сухомлинський вважав головним сенсом життя, а досягнення, припустимо, особистого щастя – другорядним.

Філософські поняття «щастя» і «сене життя» В. О. Сухомлинський тісно пов'язував з проблемою свободи особистості, як здібності до активної діяльності у відповідності зі своїми бажаннями. Розробка цих понять займає в роботах В. Сухомлинського значне місце. Свобода визначається В. О. Сухомлинським тим, наскільки глибоко людина усвідомлює себе,

наскільки вона незалежна від будь-яких причин і в якій мірі вона орієнтується на суспільні потреби у своїй діяльності. «Прагнення до свободи і самостійності без високорозвиненої здібності повинності перетворюється на розбещеність, в потуранні ницим бажанням. Там, де порушувати гармонію відповідальності та свободи, починається хаос, недисциплінованість, свавілля [24, с.166].

Свобода для В. О. Сухомлинського – не просто абстрактне філософське поняття, а конкретна усвідомлена позиція людини, пов'язана зі здатністю приймати рішення. Розглядаючи поняття «свобода волі» В. О. Сухомлинський називає її головні елементи – розум і совість. Свобода є повинність, відповідальність і добровільна детермінація вчинків людини. У роботі «Як виховати справжню людину» В. О. Сухомлинський писав, що життя, яке дано людині і свобода – найбільші людські цінності, в яких виражається сама природа людини. Для того, хто глибоко вивчив, що таке життя і свобода, зло стає нетерпимим.

Справді моральна особистість не може формуватися без прагнення до прекрасного. Філософи різних часів і шкіл по-різному трактували питання про естетичну категорію «прекрасне». В. Сухомлинський не сумнівався в реальності об'єктивної природи краси. Світ, що оточує людину, – це світ з безмежною і невичерпною красою. Вічне джерело прекрасного В. О. Сухомлинський знаходив у природі. Пізнання прекрасного, переживання радості, пов'язане з його створенням, з'єднує моральну чистоту і мораль, етику і естетику. Як видно з висловлювань В. Сухомлинського, явища природи, духовне начало в людині, любов, істину, нічим не обмежене прояв доброти, здатності відчувати і розуміти, здатності творити, діяння і пізнання, що розкривають справжній зміст людського існування, педагог вважав різними проявами прекрасного. Спираючись на матеріалістичне розуміння прекрасного, яке існує незалежно від людини, але відбивається його свідомістю, В. О. Сухомлинський будує систему естетичного виховання. Ідеал естетичного виховання педагог вбачав у тому, щоб кожна дитина, побачивши прекрасне, зробив його частиною свого життя. Пізнання прекрасного надзвичайно важливо для формування світогляду, який ґрунтується не тільки на сумі знань, але й на морально-естетичному, емоційному світі людини, у тому числі і на почутті прекрасного. В. О. Сухомлинський поділяв думку про те, що успіх виховання визначається розвитком емоційно-чуттєвої сфери. Основою цієї вимоги була ідея про єдність чуттєвого і логічного пізнання. Безумовну істинність цього філософського принципу В. О. Сухомлинський довів при навчанні дітей в «Школі радості».

Педагог прагнув розвивати образне мислення своїх учнів з раннього дитинства. У цьому переконанні він ґрунтувався на працях видатних фізіологів І. Сеченова, В. Бехтерева, І. Павлова. У ранньому дитячому та шкільному віці проявляється найбільше естетичних почуттів і нахилів, вони найбільш яскраві і значно багатшими, ніж протягом всієї його подальшого життя. Сприймаючи і вбираючи красу саме в цьому віці, дитина може стати чуйним цінителем прекрасного, гармонійно включити його у всю подальше життя як необхідний елемент світогляду. Тому формування естетичних почуттів дітей, їх емоційної

культури – одне з найважливіших завдань виховання. У своїх роботах В. Сухомлинський вказував ті фактори, які позитивно впливають на формування почуття прекрасного. Це яскраві художні картини, виразно прочитані вірші, народні казки, рідна природа, музичні звуки. У Павлиській школі були організовані театр казки і ляльковий театр. Вихованці самі складали казки, художні оповідання, вірші. У такій творчій діяльності вони передавали набутий досвід, вміння, майстерність своїм одноліткам або молодшим дітям, які також відчували себе творцями. Настільки ж великого значення в естетичному вихованні В. О. Сухомлинський надавав живопису і музиці «Музика тісно пов'язана з ліричною поезією і є як би наступним етапом у розвитку людини. Музика об'єднує моральну, емоційну і естетичну сфери. Твори образотворчого мистецтва стверджують в юній душі почуття величі і краси людини, піднімають особистість в її власних очах» [23, С.595-600]. На кращих зразках живопису і музики, вважав В. Сухомлинський, виховується любов до справді людську красу. Завдяки музиці і живопису в людині пробуджується уявлення про піднесеному, величному, прекрасному не тільки в навколишньому світі, але і в самому собі. Створюючи твори мистецтва, людина бачить у природі джерело краси, джерело радості та натхнення. Знайомлячи дітей зі світом прекрасного, В. Сухомлинський використовував психологічний вплив та розроблені ним педагогічні правила. Насамперед, виховання прекрасним ґрунтувалося на позитивних емоціях і доброї волі. Прекрасне тільки тоді може сприйматися і бути прекрасним, коли дитина емоційно підготовлена до цього [16].

В. Сухомлинський розглянув основні питання етики та запропонував шляхи формування у підростаючого покоління правильного розуміння життєвих, особистісно і суспільно значущих цілей, потреб, інтересів, прагнень. У свою структуру виховання В. О. Сухомлинський органічно включив категорії етики та естетики, поняття про добро і зло, обов'язок, гідність, честь, совість, свободу, відповідальність, громадянськість, любов, життя і смерть. Проаналізувавши ці поняття, він пояснив їх значення для вирішення проблем ідейного, трудового, морального, розумового, естетичного, фізичного виховання.

Своєю педагогічною працею, результати якої відображені в численних творах, В. О. Сухомлинський довів, що сенс життя – в самому житті, в її правильному розумінні і правильній організації, в діалектичному взаємозв'язку, збігу індивідуальних цілей із суспільними.

Твори В. О. Сухомлинського написані не в строгій академічній формі, а у своєрідній художньо-публіцистичній, але це не заважало автору міркувати, проводити аналіз, звертатися до складних світоглядних проблем. У повсякденній практиці В. Сухомлинський обстоював і здійснював головну філософську ідею свого життя: гуманне суспільство можуть створити лише мудрі, гуманні люди; таких людей може виховати тільки гуманізм. Гуманістичні ідеали визначили особливості гуманістичних позицій В. О. Сухомлинського, широту проблематики його теоретичних пошуків і

моральну атмосферу його життя. У своїй філософії освіти педагог не тільки запропонував вирішення окремих філософсько-педагогічних питань, а й трансформував найбільші досягнення філософської думки попередніх століть. Створення гуманістичної виховної системи В. О. Сухомлинського стало наслідком і втіленням його філософських світоглядних переконань.

У сучасних умовах державотворення в Україні зростає роль гуманістичного виховання підрастаючого покоління. У Законі України «Про освіту» метою освіти визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Велика роль у цьому процесі належить вчителю, адже школа й учителі повинні формувати особистість відповідно до вимог сьогодення: «Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється» [11].

На нашу думку, педагогічна система В. Сухомлинського дає змогу реалізації основних цілей освіти. Адже, головною метою навчально-виховного процесу В. О. Сухомлинський вважав всебічний розвиток особистості [4, с. 4].

Одним із основних положень у системі поглядів В. О. Сухомлинського на сутність навчально-виховного процесу є положення про неповторність кожної дитини. «У практиці своєї виховної роботи ми виходимо з того, що людина неповторна ...», – пише ВасильОлександрович у праці «Духовний світ школяра» [23, с.284]. «Людська індивідуальність дитини неповторна ...», – повторює він у прані «Розмова з молодим директором» [24, с.449]. Цій темі була присвячена і окрема стаття – «Людина неповторна», що була надрукована у часопису «Народное образование» у 1961 р. [23, с.80-96].

Мабуть, доречним буде навести тут і слова Г. Гейне, на які посилається В. О. Сухомлинський у праці «Серце віддаю дітям»: «Кожна людина – це світ, який з нею народжується і з нею вмирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія» [23, с.97]. Положення про неповторність кожної дитини є немовби наріжним каменем, на якому побудована вся система поглядів В. О. Сухомлинського на проблеми навчання й виховання. Таке ж важливе значення воно має і для концепції особистісно орієнтованого підходу, оскільки саме з нього випливає положення про дитину як найвищу цінність і, відповідно, головного суб'єкта навчально-виховного процесу. Це дає змогу сформулювати перший, фундаментальний принцип особистісно орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип неповторності кожної дитини. Як перший і головний принцип особистісно орієнтованого навчання розглядає унікальність і неповторність кожної дитини і професор І. С. Якиманська.

З положенням про неповторність кожної дитини безпосередньо пов'язане наступне положення В. О. Сухомлинського – про «відсутність подібних, бездарних і лінивих дітей». «У кожній людині, – пише Василь Олександрович у статті «Людина неповторна», – є задатки, обдаровання, талант до певного

виду або кількох видів (галузей) діяльності» [23, с.88]. Він повертається до цієї думки в різних працях і акцентує увагу на необхідності розвивати здібності і таланти всіх без винятку дітей, що прийшли до школи. «Ми глибоко переконані в тому, – пише В. О. Сухомлинський в уже згаданій вище статті, – що немає людини, яка в належних умовах, за вмілого виховання не виявила б свого самобутнього, неповторного таланту. П'ятсот вихованців, духовне обличчя яких ми повинні сформувавши, – це п'ятсот неповторних талантів і обдаровань. Поважати в кожному учневі людину, виявляти до нього гуманне ставлення – це насамперед розкрити в ньому таку людську неповторність» [22, С.88-89].

Звідси випливає наступний, другий принцип особистісно орієнтованого підходу до навчання й виховання – принцип визнання відсутності нездібних дітей [6, с. 8].

З положенням про відсутність нездібних, бездарних і лінивих дітей у свою чергу пов'язане положення про нерівність розумових здібностей дітей, яке, на перший погляд, йому суперечить. Проте протиріччя тут нема. Наявність такої нерівності обумовлена різними розумовими задатками дітей. «Ми бачимо, – пише В. О. Сухомлинський у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», – що дискретність роботи мозку проявляється у дітей по-різному: в одного ця робота дуже швидка, в іншого – повільна, звідси – кмітливості і некмітливості, тямущості і нетямущості, міцності і неміцності пам'яті, сильно і слабо виражена здатність до оволодіння знаннями» [24, с.98]. Без урахування цього не можна уявити сучасний навчально-виховний процес. Отже, третім принципом особистісно орієнтованого підходу є принцип урахування нерівності розумових здібностей дітей.

Навчання й виховання дітей із високими розумовими здібностями не викликає особливих труднощів. А що робити з дітьми, які мають знижену здатність до навчання? Як вчити і виховувати таких дітей? Впоратися з цим завданням можна, на думку В. О. Сухомлинського, лише за умови використання для навчання і виховання таких дітей особливих заходів, тонкого і делікатного індивідуального підходу. «З учнями, що з трудом опановують знання, – пише В. О. Сухомлинський у праці «Павлиська середня школа», – ми проводимо копітку індивідуальну роботу. Розвиваючи індивідуальні нахили цих учнів, ми добиваємося, щоб кожний з них досяг успіху, якщо не в навчанні, то в праці. Цей успіх стає моральною підтримкою, яка надихає учня на подолання труднощів у навчанні» [24, с.28]. Сутність методики такої виховної роботи В. О. Сухомлинський розкриває у багатьох працях. Згадаємо лише одну – «Духовний світ школяра», у якій він пише: «Вихованці, що зазнавали труднощів у своїй розумовій діяльності, часто викопували спеціально підібрані для них види роботи. Вправа, необхідні для закріплення п розпитку знань, давалися їм з таким розрахунком, щоб теоретичний матеріал осмислювався поступово, за складовими частинами і елементами» [24, с.331].

Школа – це не комора знань, а світоч розуму, святиня і надія, духовна колицка народу, норавливе дитя суспільства. Це світ душевних людських доторкань, зосередження добрих почуттів, тонких переживань. Це вічне

вогнище краси, освіти й освіченості. В школі дитина проводить один з найважливіших періодів свого життя, а не лише засвоєння знання, вміння, навички, способи діяльності. Школа для Василя Сухомлинського була незвичайним місцем роботи, а самим смислом його щоденних діянь.

В. О. Сухомлинський вважав, що кожна людина повинна бути щасливою, і в цьому їй має допомогти школа. Суттєвим є те, що в системі Василя Олександровича дитина наділялася значною автономією.

У застійні часи Сухомлинський удостоївся найвищих нагород соціалістичного суспільства. Сьогодні при перегляді подій того часу ставлення до діяльності та ідей Сухомлинського не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку.

Як відомо найголовнішим у його житті була любов до дітей. У записних книжках Сухомлинського, які він вів все своє життя, 3700 сторінок, кожна з яких присвячена одній людині – його учневі: «Три тисячі сімсот людських доль... Кожна дитина була світом – цілком особливим, унікальним» [10, с.12].

Ще за життя Василя Сухомлинського називали історичною постаттю, класиком педагогіки, а його ім'я ставили в один ряд з Константином Ушинським і Антоном Макаренком. Усього себе він віддавав дітям, школі. Справі навчання, виховання, гармонійного розвитку гуманної особистості Василь Сухомлинський присвятив стільки самовідданої і титанічної праці, сумлінних турбот, зусиль волі та інтелектуальної енергії. На наш погляд, сьогодні варто говорити більше про його спадщину, як про авторську систему гуманістичних поглядів, що вже стали органічною складовою розвитку сучасної освіти й педагогічної науки в Україні.

Авторська школа В. Сухомлинського являла собою школу радості, спрямовану на виховання всебічно розвиненої особистості, школу співдружності поколінь. У ній упродовж 1948-1970 років була реалізована оригінальна система навчально-виховної роботи, вибудована з урахуванням наукових надбань вітчизняної науки та педагогічного досвіду. Педагогічна система В. Сухомлинського, як і інші авторські педагогічні системи, носить персоніфікований характер, відображає погляди, ідеї та діяльність її автора.

Василь Сухомлинський обґрунтував теоретичні основи своєї системи, вибудував концепцію і реалізував їх у практичній діяльності, визначив суб'єкти (учитель, учень, родина), мету (формування всебічно розвиненої особистості), складові всебічно розвиненої особистості (розумове, моральне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне, патріотичне, ідейно-політичне виховання), що спиралися на гуманістичні основи (окультурення потреб дитини; формування культури бажань, культури почуттів; створення для дитини «радості буття»; формування почуття власної гідності; створення атмосфери успіху; перевага позитивних стимулів і реакцій на поведінку дитини над негативними; взаємодія школи, сім'ї, громадськості тощо).

Осередком, сутністю педагогічної системи Сухомлинського стали гуманізм, ставлення до дитини як до унікальної особистості, природовідповідність, культуровідповідність, опора на позитивне в дитині, створення ситуації успіху, одухотворення знання, формування радості пізнання, створення «інтелектуального фону школи» тощо.

У педагогічній системі В. Сухомлинського через різні форми організації навчання та виховання дітей було реалізовано принцип культуровідповідності, який спирався на педагогізовані народні традиції, та природовідповідності як складової особистісно орієнтованого і розвивального навчання, які включали «інтелектуальний фон школи», «створення радості пізнання», «емоційний фон», школу під голубим небом, школу радості, уроки в зелених класах, уроки мислення, уроки розвитку мовлення, «вузлики знань» (проблемні запитання), «Книгу природи», дві програми навчання (обов'язкова і розширена) тощо.

Теоретичні положення також реалізувались у спільній, творчій роботі колективу школи і сім'ї (єдині вимоги школи і сім'ї; педагогічна освіта батьків; цінності сім'ї; народнопедагогічна основа; підготовка дітей до школи) через специфічну систему управління (організація і планування науково-методичного забезпечення відповідно до умов роботи сільської школи, створення специфічної матеріально-технічної бази школи, системний і гуманістичний стиль керівництва школою, організація самоосвіти й самовиховання школярів, організація спільної діяльності педагогів, батьків, дітей у досягненні колективних та індивідуальних цілей, підвищення педагогічної кваліфікації вчителів).

Система роботи В. Сухомлинського та діяльність керованої ним Павлиської середньої школи викликали велику увагу педагогічної громадськості. Його ідеї отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, наукових розвідках. Вони почали виокремлюватися в напрям в історії педагогіки 80-х років ХХ століття й отримали назву «сухомлиністика». Особливості сухомлиністики полягають у різноманітності авторських позицій, з яких висвітлюється, аналізується й розвивається педагогічна спадщина В. Сухомлинського. У своєму становленні та розвитку вона пройшла три етапи:

Перший етап. 1948-1990 рр. – період накопичення досліджень різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського на засадах радянської ідеології та марксистсько-ленінської методології. Джерельну базу сухомлиністики цього періоду становлять як праці самого педагога, так і кандидатські дисертації, публікації в періодичних виданнях (як фахових, так і масових) і перші розвідки, де зроблено аналіз окремих аспектів творчої спадщини педагога. Метою звернення більшості авторів до вивчення різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського було вивчення спадщини педагога та пошук шляхів для розв'язання проблем, поставлених тогочасними реаліями.

Другий етап. 1991-2000 рр. – період вивчення та інтерпретації педагогічної системи В. Сухомлинського на ґрунті національної ідеології й об'єктивного наукового, гуманістичного підходу, коли було значно розширено джерельну

базу та тематику досліджень. Зростає кількість праць (як монографій, так і публікацій у педагогічній пресі), в яких розглядається педагогічна система, створена педагогом, і вона розцінюється як внесок в історію української педагогічної думки.

Третій етап. 2001-2005 рр. – якісно новий період дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога з культурологічних і компаративних підходів з позицій філософії освіти. Численні дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, його практичної діяльності привели до групування педагогів навколо імені та спадщини Василя Олександровича, які представляються як наукові школи. Серед них виділено: Уманська наукова, Київська наукова школа при лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України, Наукова школа Української асоціації Василя Сухомлинського.

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського багатопланова. Вона зазнавала певної еволюції, постійно збагачувалася, поглиблювалася. Хоча він жив і творив у застійні часи, ставлення до його діяльності та ідей не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку.

Особливу увагу В. Сухомлинський приділяє школі як осередку культури. Педагогічну спадщину великого педагога пронизує ідея проектування людини. Для того щоб педагогіка виконувала таку функцію, вона має спиратися на психологічні знання, відійти від емпіричних узагальнень, у досягненні цілей навчання й виховання використовувати ціле покладання, моделювання, технологію активного перетворення педагогічної дійсності. Головною метою, якої має прагнути виховання, є всебічний розвиток особистості. Його можна досягти залученням її до різних видів діяльності, постійним і планомірним формуванням пізнавальних здібностей.

Василь Сухомлинський створив психолого-педагогічну систему, в якій усе зосереджено навколо дитини – людини. Це надзвичайно потужна і гуманістична педагогіка побудована на походженні тієї філософської істини, що освіта, виховання й розвиток людини – це передусім утвердження гармонії розуму і серця. Де все таке серцю, за образним висловлюванням Василя Сухомлинського, належить найніжніша і найтонша мелодія: «Що було найголовнішим в моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей» («Серце віддаю дітям») [26, с.57]

Як писав В. Сухомлинський, вчительська професія – це людинознавство, постійне проникнення у складний духовний світ людини. Чудова риса – постійно відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – складає підвалини, що живлять покликання вчителя до педагогічної праці. У творчій спадщині В. Сухомлинського виокремлюємо педагогічні умови виховання гуманістичних цінностей школярів [4; 6; 25].

Отож, гуманістичні ідеї педагогічної системи Сухомлинського спрямовані на визнання самоцінності вихованців, їхньої неповторної індивідуальності, забезпечення умов для задоволення їхніх прав на свободу й гідність [8; 9; 13].

Перш за все, вона орієнтується на загальнонауковий принцип оптимізації функцій будь-якого організму, згідно з яким життєдіяльність систем скерована спрямуванням до оптимального режиму функціонування.

Останнє знаходить своє втілення в розроблених В. Сухомлинським психолого-педагогічних принципах, серед яких принципи: природовідповідності, цілісності, неперервності, цілеспрямованості, гуманізму і демократизму в поєднанні з високою вимогливістю й повагою до особистості вихованця.

Усі сформульовані на підставі аналізу праць В. О. Сухомлинського принципи особистісно орієнтованого підходу проникнуті пильною увагою до індивідуума (особистості) як суб'єкта навчання і виховання. Однак поняття особистість має соціальне підґрунтя і може розглядатися лише у співвідношенні із поняттями соціум, суспільство, колектив [3; 17]. У сучасних умовах школа постає як соціально-педагогічний комплекс, що об'єднує та інтегрує виховні зусилля педагогів, батьків, громадськості. Вона залишається інститутом, у якому оптимально поєднуються і взаємодіють педагогічні та соціальні процеси.

Змінюються наукові парадигми, практичні підходи й методи, а ідеї педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського, який продовжив найкращі традиції світової та вітчизняної педагогіки, залишаються актуальними.

Звернення до педагогічної спадщини В. Сухомлинського, розгляд його педагогічної системи, наявність наукових шкіл та їх активна діяльність як наукова, так і просвітницька, свідчать про плідність і перспективність цього напрямку досліджень не лише в структурі історико-педагогічної науки, а й значущість для розв'язання актуальних проблем сучасної освітньої та виховної практики.

Аналіз джерельної бази дав змогу встановити, що педагогічна система Василя Олександровича Сухомлинського досліджувалася науковцями за радянських часів, у пострадянський період та інтенсивно вивчається на початку XXI ст.

Аналіз науково-педагогічної літератури дає можливість зазначити, що педагогічна концепція видатного українського вченого базується на антропологічних та культурологічних уявленнях і власному педагогічному досвіді. Його педагогічна система являє собою сукупність складових педагогічного процесу (навчання, виховання, управління, сім'я, навколишнє середовище), відображає засоби, методи, форми та прийоми досягнення поставленої мети.

Вона відзначається цілісністю і завдяки діяльнісному підходу набуває практичного характеру. Педагогічна система В. Сухомлинського включала в себе, за його власним баченням, «всю багатогранність, сукупність методів і прийомів виховного впливу особи педагога на колектив і особу вихованця з метою виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Педагогічна система, за Сухомлинським, – це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, в повсякденному їх

спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності».

Аналіз творів педагога, публікацій про життя, творчість, науково-педагогічну діяльність В. Сухомлинського дають змогу вказати на цілісність, наукову виваженість, обґрунтованість педагогічної системи, що була вибудована автором на основі розв'язання навчально-виховних проблем упродовж 50-70-х рр. ХХ ст. Становлення ідей В. Сухомлинського відбувалось у зіткненні протиріч різних поглядів на проблеми освіти та виховання школярів. В основі цієї системи – загальнолюдські цінності (добро, совість, чесність, співчуття).

Як зазначалося вище, реалізація гуманістичної ідеї у процесі виховання пронизує всю теорію й практику В. О. Сухомлинського як педагога. Гуманізм педагогічної системи Сухомлинського ґрунтується на положенні про самоцінність людини, її праві на свободу і гідність як неповторної індивідуальності. Одна з найважливіших гуманістичних ідей, що пронизують педагогічну систему Сухомлинського, полягає в запереченні, неприпустимості будь-якого насильства над дитиною, визнанні педагогом права учня бути суб'єктом власної активності, навчально-виховного процесу, рівноправним разом з ним його учасником, хоча і виконавцем інших обов'язків [13]. На підставі глибокого вивчення спадщини В. О. Сухомлинського його принцип гуманізму можна уявити як струнку систему, що охоплює систему блоків, кожен з яких – це вимоги до педагогічної діяльності вчителя: [25]

- систематичне піклування про всебічний розвиток особистості учня;
- любов до учнів і кожної окремої особистості;
- повага до вихованців, здатність бачити в кожному з них особистість;
- віра в учня як запорука педагогічного успіху;
- глибоке знання особистості вихованця;
- розуміння, вияв педагогічної емпатії до особистості учня;
- бережливе ставлення до духовного світу і природи вихованця;
- розвиток у школярів почуття власної гідності;
- привчання вихованців піклуватися про інших людей;
- бути другом, мудрим радником учня.

Василь Олександрович Сухомлинський закликав і вчив педагогів створювати організовану, побудовану на принципах гуманізму систему впливів на вихованців, яка сприяє всебічному розвитку особистості. Він вважав, що педагогічний ефект кожного впливу на учнів залежить від того, наскільки продумані, цілеспрямовані, результативні інші засоби впливу. Методика гуманістичного виховання Василя Сухомлинського є системою органічно поєднаних різноманітних методів, прийомів впливу на вихованців, реалізувати які можна засобами майстерного спілкування вчителя з учнями.

У Павлівській середній школі, яку ще за життя педагога (1948-1970 рр.) називали школою-лабораторією педагогічної думки і практики навчання, виховання, поступово формувалася й розвивалася струнка методика гуманістичного виховання, що охоплює найголовніші методи:

- виховання словом: роз'яснення вчителем моральних понять, цінностей, норм, правил гуманної поведінки; етичні бесіди; навіювання; переконання, роздуми; створення казкових образів гуманної поведінки й взаємин тощо;

- виховання прикладом: подання вчителем зразків ставлення до людей, навколишнього світу, природи, України, людства;

- організація діяльності і формування досвіду гуманної поведінки дітей: вправлення учнів у добрих справах; організацію спеціальних педагогічних ситуацій; доручення; організацію творчої, суспільно корисної діяльності; створення ситуацій успіху тощо;

- стимулювання й оцінювання вчинків, поведінки, діяльності: похвалу, заохочення, стимули, осуд, недовіру, нагляд, заборону, обмеження, моральну підтримку та інші;

- стимулювання учнів до самовиховання, саморозвитку як вершину, мету виховання [5; 6; 7];

- одну із своїх педагогічних статей Сухомлинський назвав «Не бійтесь бути ласкавими». У ній він з боєм зазначав, що дуже часто в сім'ї та школі звучить неласкаве, байдуже, часом грубе слово, що раниць душу дитини, робить її байдужою до будь-якого прояву людяності. Підвищений тон голосу у спілкуванні з дітьми створює нервову напругу, виснажує нерви. Діти можуть звикнути до цього. Тоді у дитини притупляються почуття, зникає сердечна чутливість, а сам педагог назавжди втрачає ті найважливіші відтінки голосу, тони, півтони емоційної чуттєвості, які саме і роблять людину Людиною [19].

В. Сухомлинський обґрунтував принципи гуманістичної педагогічної діяльності:

- пізнання багатогранності вихованця;
- віри в неповторність і талановитість особистості;
- визнання природного оптимізму учня;
- обережного звернення до душі й розуму вихованця;
- захисту багатства людської природи в дитячій душі;
- виховання в учнів самоповаги;
- утвердження краси в природі і в людині [13].

Для сучасного педагога мають велику цінність методичні поради В. Сухомлинського щодо шляхів виховання гуманістичної культури дітей, підлітків, практичної естетичної роботи з учнями, формування духовного світу людини. Ідеалом учителя сучасної школи повинен бути той взірець вихователя, яким був сам В. Сухомлинський і якого він бачив у своїх мріях. Головними рисами такого вихователя – гуманіста є:

1. Мудрі любов і влада педагога над розумом і душею дитини.
2. Багатство думки, висока загальна культура.
3. Спільні з дитиною погляди на життя, людину як найвищу цінність.
4. Здатність зцілення душевних ран дитини.
5. Ніжне, ласкаве ставлення до дитини.

Як писав В. Сухомлинський, вчительська професія – це людинознавство, постійне проникнення у складний духовний світ людини. Чудова риса –

постійно відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – складає підвалини, що живлять покликання вчителя до педагогічної праці [6].

У творчій спадщині В. Сухомлинського виокремлюємо педагогічні умови виховання гуманістичних цінностей школярів:

- відповідність навчально-виховної практики засадам особистісно зорієнтованої гуманістичної моделі етичного виховання;
- стимулювання ініціативи всіх суб'єктів навчально-виховного процесу;
- організація різнобічної життєдіяльності молодшої людини для вияву нею життєтворчості, суб'єктної активності вищого порядку;
- забезпечення успіху молодій людині в освоєнні гуманістичних цінностей, її самоствердженні, надання їй захисту й підтримки;
- створення ситуацій різноманітних позитивних емоційних переживань особистості учня в предметно-практичній, комунікативній діяльності, спрямованій на його суспільне й особистісне самовизначення, інтелектуально-моральний розвиток;
- проведення моніторингу змін індивідуальних рис вихованців;
- сприяння вихованцям у набутті позитивного суб'єктного досвіду, досвіду самовизначення, творчості, комунікації як кооперації;
- поєднання розумного утилітаризму і морально-духовних устремлінь учнів;
- утвердження позиції школяра як рівноправного учасника навчально-виховного процесу, створення неформального, доброзичливого мікроклімату, розвиток позитивної установки учнів на кожен особистість;
- стимулювання інтересу педагогів до оволодіння гуманістичними технологіями, спрямованими на забезпечення єдності виховання й життя вихованців.

Окреслимо гуманістичні поради-заповіді В.О. Сухомлинського педагогам-практикам на підставі аналізу його творів: [4; 22; 28].

Перш за все, вона орієнтується на загальнонауковий принцип оптимізації функцій будь-якого організму, згідно з яким життєдіяльність систем скерована спрямуванням до оптимального режиму функціонування.

Останнє знаходить своє втілення в розроблених В. Сухомлинським психолого-педагогічних принципах, серед яких принципи: природовідповідності, цілісності, неперервності, цілеспрямованості, гуманізму і демократизму в поєднанні з високою вимогливістю й повагою до особистості вихованця [7; 12].

У контексті нашого дослідження варто зазначити, що основним принципом процесу навчання на всіх етапах діяльності був у педагогічній системі В. Сухомлинського шлях дитини від успіху до успіху. Педагог закликав учителів не закривати цей шлях, особливо у молодшому шкільному віці. Основними ж принципами, на яких була заснована концепція педагога є такі принципи: гуманістичної педагогічної діяльності, природо відповідності, цілісності навчально-виховного процесу, неперервності, цілеспрямованості.

Окрім того, довіра до дітей, навчання без примусу та покарань, співпраця дітей та дорослих, творча праця та моральна свобода, можливість вчинку, лінії поведінки, способу життя, відповідальність за свій вибір. Причому, це далеко не повний перелік гуманістичних принципів, які вказують на гуманістичну спрямованість педагогічної системи В. О. Сухомлинського.

Ключову роль у творенні школи для дитини Василь Олександрович відводив постаті вчителя, його психолого-педагогічній та фаховій підготовці. У своїй педагогічній спадщині В. О. Сухомлинський неодноразово звертається до сутності й соціальних функцій професійної діяльності вчителя як наставника дітей, посередника між дитиною та соціумом. «Головне, – підкреслює педагог, – це віра в людину, чутливість до всього хорошого в ній. Висока моральність учителя стає нині найважливішою умовою його педагогічної майстерності... Улюбленим і авторитетним учителем стає не тільки тому, що досконало знає свій предмет, а й тому, що, глибоко люблячи його, поєднує у своєму серці цю любов з любов'ю до людини-дитини» [25, с.114]. Василь Олександрович, як уже зазначалося, відстоював гуманістичну позицію педагога, який повинен сприймати дитину такою, якою вона є. Більш того, він окреслив педагогічні норми стосунків учителя й учнів. У практиці роботи Павлівської середньої школи В. О. Сухомлинський великого значення надавав опануванню педагогічними працівниками способів індивідуальної психокорекції, адже виховний ефект залежить від урахування особливостей внутрішньої позиції вихованця. З цією метою було організовано роботу психолого-педагогічного семінару вчителів.

До функцій педагога В. О. Сухомлинський відносив організацію шкільного життя і позашкільної діяльності, спілкування та партнерства у класі. Василь Олександрович наголошував на важливості виховного значення колективу, в якому потрібно формувати гуманні стосунки. Він радив учителям завжди бачити у колективі окрему дитину, її духовний світ, здобутки й проблеми. Обґрунтовуючи сутність педагогічної професії як творчого процесу, В. О. Сухомлинський неодноразово підкреслював, що у своїй основі педагогічна праця – це творчість, наближена до наукового дослідження. Однак педагогічна творчість неможлива без праці душі вчителя. Тому однією з найголовніших вимог до вчителя, на думку В. Сухомлинського, є здатність поєднувати щирість і мудрість. Він вказував на особливу роль умінь учителя щодо професійного самопізнання і самовиховання [5, с. 15-19].

Неоціненним, на нашу думку, є внесок В. О. Сухомлинського в розробку змісту і форм роботи школи з батьками. У праці «Павлівська середня школа» Василь Олександрович доводить, що найбільш повноцінним суспільним вихованням є виховання родинно-сімейне, яке не тільки дає змогу виховати молоде покоління, а й удосконалювати моральне обличчя родини.

За переконанням педагога, плідна співпраця школи і родини можлива за умов: органічного взаємозв'язку змісту виховання у школі і родині та єдності їх виховної діяльності; залучення батьків до активної участі у роботі школи; організації педагогічного просвітництва батьків, згуртування батьківського

колективу; поєднання і взаємозв'язку колективних та індивідуальних форм роботи школи й сім'ї; врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей у спільній виховній роботі; здійснення індивідуального підходу у педагогічній роботі з кожною родиною.

В. О. Сухомлинський радив розподіляти слухачів батьківської школи на групи за віком їхніх дітей: молоде подружжя, у якого немає дітей; батьки дітей дошкільного віку; батьки учнів 1-2 класів; батьки учні 3-4 класів; батьки учнів 5-7 класів; батьки учнів 8-10 класів; батьки, діти яких мають відхилення у розвитку [20].

У книзі «Розмова з молодим директором школи» Василем Олександровичем розроблено орієнтовну тематику лекцій для батьків згаданих груп. Зміст педагогічної підготовки батьків розкривається й конкретизується у програмах, методичних матеріалах для батьків і вчителів. Така копітка робота з батьками допомагала їм зрозуміти сутність батьківської любові, побачити наслідки жорстокості та зловживання батьківською владою. На думку педагога, у роботі Школи для батьків мають враховуватися такі вимоги: диференційованість змісту освіти для батьків з урахуванням вікових особливостей дітей і рівня педагогічної культури батьків; чітка організація системи педагогічної освіти, практична спрямованість занять, використання індивідуальних і групових форм роботи; позитивне ставлення батьків до педагогічного просвітництва, інтерес до педагогічних знань [21, с. 5].

В. О. Сухомлинський встановив таку закономірність: чим багатші духовні цінності, накопичені і дбайливо охороняються у педагогічному колективі, тим виразніше колектив вихованців виступає як активна, справжня сила, як учасник виховного процесу, як вихователь. На питання, як же і завдяки чому створюється педагогічний колектив, В. О. Сухомлинський відповідав однозначно – його творять колективна думка, ідея, творчість.

Педагогічна справедливість представляє собою своєрідне мірило об'єктивності вчителя, рівня його моральної вихованості. В. О. Сухомлинський писав: «Справедливість – це основа довіри дитини до вихователя ... щоб стати справедливим, треба знати духовний світ кожної людини» [6, с. 83].

Окрім того, В. О. Сухомлинський вважав, що «майстер педагогічної справи настільки добре знає абетку своєї науки, що на уроці, в ході навчального матеріалу, в центрі його уваги не сам зміст того, що вивчається, а учні, їх розумова праця, їхнє мислення, труднощі їх розумової праці» [5, с. 39].

Питання про роль і значення педагогічного стилю для формування колективу і особистості не новий, він неодноразово піднімався у психологічній та педагогічній літературі і, насамперед, у роботах В. О. Сухомлинського. Особливо серйозній критиці піддавався авторитарний стиль, зловживання вчителів владою.

Так, наприклад, В. Сухомлинський писав: «Володарювання над дітьми – одне з найважчих випробувань педагога, один з показників педагогічної культури ... Цінувати довірою, а значить, і беззахисністю дитини – ця педагогічна мудрість має збагатити всю нашу роботу» [4, с.18-22].

Перед кожною дитиною, вважав Сухомлинський, навіть самою посередньою і важкою, вчитель повинен відкрити сфери, де вона зможе досягти своєї вершини, сформуванню своєї людської гідності, своєї душі. Тому й створив «Азбуку моралі», що навчає осягати суть добра і зла, честі і безчестя, справедливості і обману. Ця азбука стала засобом подолання емоційної нерозвиненості. У дитини необхідно відкривати здатність відчувати стан інших, вміння ставити себе на місце іншої людини.

Найсерйознішої уваги заслуговують рекомендації В. О. Сухомлинського про способи спілкування на заняттях. Він безкомпромісно виступав проти зайвого порушення психіки учнів підвищеним тоном, напругою, проти перевантаження мови вчителя інформацією, проти непотрібних повторень і питань. Учитель, на думку В. Сухомлинського, повинен робити з учням «те, що підказали йому мудрі роздуми», а не те, «на що його штовхає щохвилиний, скороминучий настрій».

Василь Олександрович пред'являв досить високі вимоги до особистості педагога як керівника і організатора навчально-виховного процесу: «Ми повинні бути для підлітків прикладом багатства духовного життя; лише за цієї умови ми маємо моральне право виховувати» [5, с.19]. Високі особистісні якості вихователя, його знання і життєвий досвід повинні стати для дітей незаперечним авторитетом. Під авторитетом Василь Олександрович розумів не піднесення, відгородження від дітей ерудицією, вимогами беззаперечного послуху, формальне і авторитарне управління дитиною, а доводив, що без постійного духовного спілкування вчителя і дитини, без взаємного проникнення в світ думок, почуттів, переживань один одного немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної.

«Найважливіший джерело виховання почуттів педагога – це багатогранні емоційні відносини з дітьми в дружньому колективі, де вчитель не тільки наставник, а й друг, товариш» [5, с.19].

Намагаючись знайти відповіді на багато життєво важливі питання, В. О. Сухомлинський, його колеги та учні розмірковували над етичними і естетичними проблемами. Так, для В. Сухомлинського проблеми життя і смерті, пам'яті і забуття, трагічного і прекрасного були постійним предметом роздумів.

Подолання смерті у філософсько-педагогічних поглядах В. О. Сухомлинського – це символічне безсмертя результатів людської творчості. Педагог завжди прагнув до того, щоб розуміння життя і смерті, відчуття і переживання близької людини сприяло дорослішанню дитини, вносило в її життя зрілість, виховувало вміння дорожити людьми, ставитися до них як до великої цінності. «Розуміння етичної сторони смерті – найважливіша передумова справжнього оптимізму, життєлюбства, вміння дорожити життям і берегти її. Багаторічний досвід виховної роботи переконав мене, що дитина разом з дорослими, осягаючи смерть як невідворотне горі, у дорослих ж черпає оптимістичну віру у всеперемагаючу силу життя» [22, с. 260].

В. О. Сухомлинський вважав, що в бесідах з учнями вчитель зобов'язаний зачіпати питання життя і смерті, що об'єднують біологічну і соціальну сутність людини, хоча це майже не досліджена область виховання. Тому такі розмови вимагають дуже дбайливої та ретельної поведінки з матеріалом і повинні спиратися на знання, розуміння і відчуття стану дитини, його характеру, емоційного світу. Учитель, який за складом свого мислення не відчуває в собі схильність до роздумів і розмов на ці теми, повинен просто опускати їх у процесі роботи.

Дотримання етичних принципів забезпечить успіх педагогічної діяльності вчителя. Етична культура педагога сприяє встановленню психологічної сумісності вчителя з учнями. І основною умовою тут є педагогічний такт. Вчитель, як ніхто інший повинен керувати своїми почуттями, темпераментом, бути прикладом для дітей – адже різним проявом своїх емоцій, ставленням до людей він передає дітям справжню науку високоморальної поведінки. Нетактовність, образливе ставлення до дітей завдає глибокі душевні травми, шкодить всій справі навчання і виховання.

«Будьте доброзичливі!» – радив Сухомлинський вчителям, відносячи цю пораду до азбуки педагогічної культури.

В. О. Сухомлинський вважав, що в процесі виховання значущу роль відіграють взаємини вчителя й учня. Тому вони повинні бути уважними, доброзичливими та зацікавленими. Саме виходячи з подібних установок у школі Сухомлинського, стали практикуватися спільні походи, твори і читання віршів, слухання «музики» лісу, річки, полів, повітря. Наприклад, він писав: «Музика є самим чудодійним, найбільш тонким засобом залучення до добра, краси і людяності» [20, с. 355]. Саме через подібні моменти формується дорогоцінний досвід спілкування учнів і вчителів.

Учитель у першу чергу, на думку В. Сухомлинського, повинен уміти пізнавати духовний світ дитини, розуміти в кожній дитині «особистість». Як писав В. Сухомлинський: «Немає в світі нічого складнішого і багатше людської особистості» [20, с.355]. І саме до особистості звернений педагог у своїй діяльності, тому вчитель – це людина, яка не тільки опанувала теорію педагогіки, вона ще і практик, який відчуває дитину, вона мислитель, який з'єднує теорію та практику воедино.

Дитина не може бути щасливою, якщо в школі їй нудно і погано, якщо вона не відчуває себе досить здатною, що б опанувати шкільну науку. Зробити дитину щасливою – означає, перш за все, допомогти їй вчитися.

Навчання не дає бажаних результатів, якщо вчитель ставить перед учнем на перше місце мету: «Вивчити, запам'ятати!». Шкода зубріння величезна – вона мимоволі знищує основні ідеї навчального предмету. Учитель повинен точно розмежувати, що треба запам'ятати на все життя, а що треба тільки зрозуміти і засвоїти без зубріння – у вправах.

Одне за другим робить В. Сухомлинський маленькі відкриття: виявляється, кожен вчитель, який предмет він ні викладав, повинен бути вчителем словесності ... Слово – перший крок до думки учня.

У виховній роботі важливий і зміст матеріалу, і тон розмови, і час цієї розмови, і зовнішній вигляд учителя, і манери його поведінки [27].

Слово вчителя знаходить відзвук у серцях учнів і стає їхнім особистим надбанням лише тоді, коли мудрість вихователя залучає, одухотворяє вихованців цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, морально-етичних принципів. Діти дуже добре відчують фальш слів, якщо вони не відповідають моральному переконанню вихователя. Вони зневажають того, хто намагається видати темне за світле, прикрити похмуре світлими словами.

Десятки, сотні ниток, духовно зв'язують вчителя і учня, – це ті стежки, які ведуть до людського серця, це найважливіша умова дружби, товариства вчителя та учнів. Вчителів та учнів повинна об'єднувати духовна спільність, при якій забувається, що педагог – керівник і наставник. Виховання без дружби з дитиною, без духовної спільності з нею можна порівняти з блуканням в темряві [26].

Отже, Сухомлинський показує: діти повинні постійно переживати радість успіху, подолання труднощів. Не можна давати дитині відчуття, ніби вона гірша за інших, не здатна, відстає, не можна принижувати її гідність: вона не винна в тому, що думає повільніше інших. Постійно підтримувати дитину, не ставити їй поганих оцінок, не ставити їй ніяких відміток, поки він не досягне успіху.

Оцінювати не знання саме по собі і не старанність, а саме просування вперед, цей результат з'єднання знання зі старанністю. «Навчання – праця, серйозна праця дитини, отже, воно повинно бути радістю, тому що праця, успіх в праці, подолання перешкод у праці, її результат – все це надійні джерела людської радості» [20].

Багаторічний досвід переконав В. О. Сухомлинського в тому, що вплив однієї людини на іншу при розкритті кращих людських рис – найсприятливіша обстановка для виховання особистості. Почуття власної гідності, честі, гордості пробуджується за умови, коли можна вкладати частку своїх духовних сил в іншу особистість, прагне зробити її кращою.

Вихователь сам повинен бути високоморальною особистістю, щоб досягти успіхів у вихованні дітей. Цій меті В. Сухомлинський невпинно домагався в роботі з педагогічним колективом Павлівської середньої школи. Виховання, згідно ідеям педагога, являє собою єдність духовного життя вихователя і вихованців. Він радив молодим директорам шкіл, в першу чергу, домагатися дружної творчої атмосфери в педагогічному колективі.

Гуманістична спрямованість педагогіки Василя Олександровича об'єднувала учнів та вчителів. Василь Олександрович не вірив у рятівну силу покарань, був проти, як він говорив, «педагогічного екстремізму», переконаний був, що виховання можна організувати так, щоб потреби в покаранні взагалі не було. Це дійсно можливо, якщо між вихователем і вихованцями встановлюється духовна єдність, якщо вони на якомусь ступені розвитку спільних відносин стають однодумцями в утвердженні високих моральних цінностей [27].

Сухомлинський вчить, що педагог, вихователь покликаний відчувати в кожному свого вихованця активну істоту, читати його душу, вгадувати його складний духовний світ, але при цьому – берегти, шанувати його недоторканність, його вразливість. Він застерігав від нанесення ненавмисних ран і образ, тривог і неспокою і наполягав на повазі особистості вихованця. Однак цю свою здатність наставник повинен передати і своєму учневі. Тільки поважаючи гідність іншого, людина може здобути повагу і до себе. Немає більшого зла у людських стосунках, ніж підвищена увага до своєї персони і байдужість (або – ще гірше – зарозумілість) до оточуючих. «Як важливо, щоб діти навчилися відчувати душевний стан товариша, розпізнавати чуже горе, переживати його, як своє особисте» [25, с.235].

Дитинство, шкільні роки повинні бути роками виховання сердечності. Вона не успадковується генетично, вона отримується разом з іншими рисами характеру, формується процесом виховання. Дитинство – найважливіший період людського життя. І від того, як минуло дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу, – від цього у вирішальній мірі залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк.

«Серце віддаю дітям» – так назвав Сухомлинський книгу, яка стала підсумком тридцяти трьох років безвиїзної роботи в сільській школі. У передмові він розповів, який величезний вплив на нього зробили життя і подвиг Януша Корчака. «Життя Януша Корчака, його подвиг дивовижної моральної чистоти – пише Сухомлинський, – стали для мене натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце» [24, с.10].

Назви лише деяких статей В. Сухомлинського, опублікованих в різних журналах і газетах, – свідоцтво яскраво вираженої гуманістичної спрямованості його педагогіки: «Людина неповторна», «Щоб душі не іржавіли», «Виховання почуттів», «Не бійтеся бути ласкавими», «Чистота і благородство» та ін.

Василь Олександрович глибоко вірив, що кожна людина може досягти високої майстерності в тій чи іншій галузі праці і прагнув пробудити у своїх вихованцях творчий початок. «Ні дітей обдарованих і необдарованих, талановитих і звичайних. Розпізнати, виявити, розкрити, виплекати, виплекати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант – значить підняти особистість на високий рівень розквіту людської гідності» [25, с.92].

В одному з нарисів В. О. Сухомлинський розповідає про долю хлопчика, у якого, вважалось, немає здібностей. А вчитель -біолог відкрив у ньому приховану «пружинку» за допомогою якої був пробуджений інтерес і став розвиватися творчий початок. Тільки праця пробуджує розум і відкриває невичерпне джерело вольових зусиль, спрямованих на подолання труднощів. Автор підкреслює, що вольові мотиви, які спонукають до подолання труднощів, повинні бути пов'язані не із задоволенням особистого марнославства, власного самолюбства, а з свідомим ставленням до праці, з підготовкою до майбутньої діяльності.

Виховання інтересу, потреби в самостійній осмисленій діяльності закладає в характер стимул самосвідомості особистості. Байдужість, інертність школяра

– його власний ворог номер один. В. Сухомлинський закликав докопуватися до самих коренів цієї небезпеки і рішуче її усувати. Один з таких коренів – нав'язування готових формулювань, гасел, повчань, риторичних правил. У подібному випадку в свідомості включаються гальма. Зняти їх можна тільки живим ділом і прикладом [20].

Праця і культура, вся життєдіяльність сучасної людини з кожним роком все більше залежать від рівня її духовності, моральної позиції. Навчання не дає бажаних результатів, якщо вчитель ставить перед учнем на перше місце мету: «Вивчити, запам'ятати!». Чим більшою мірою на перше місце висувається ця задача, чим більше вона захоплює внутрішні сили учня, тим далі відходить на задній план завдання морального виховання. Шкода зубріння величезна – вона мимоволі знищує основні ідеї навчального предмету. Сподіватися лише на формальне заучування готових формул, на просте збільшення ідейного чи морального змісту в досліджуваних предметах і тим самим сподіватися, що ми вирішимо всі завдання з формування всебічно розвиненої особистості, було б занадто великим спрощенням. Подібне виховання впливає лише на логічну, абстрактну систему мислення, не зачіпаючи область почуття й емоцій людини. Велика біда, вважає педагог, якщо вихователь не уміє вибрати зі скарбниці мови саме ті слова, які необхідні, щоб знайти шлях до серця дитини, якщо в процесі виховання норм моралі і моральності ми не викликаємо позитивних емоцій, подібних тим, які з'являються у людини від зіткнення з чимось близьким і дорогим [27]. Слово має бути ємним, мати глибокий сенс, емоційне забарвлення, воно повинно залишати слід в думках і душі вихованця. Адже якщо слова, нехай навіть самі потрібні і красиві, про високу моралі не викликають емоцій, не хвилюють, то вони так і залишаться порожніми звуками, благими побажаннями. У тому полягає майстерність вихователя, щоб розмова з вихованцем викликав в останнього власні думки, переживання, спонукаючи до активної діяльності.

Змінюються наукові парадигми, практичні підходи й методи, а ідеї педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського, який продовжив найкращі традиції світової та вітчизняної педагогіки, залишаються актуальними [23, с.25-27]. Ефективність системи, за В. Сухомлинським, залежить від органічного поєднання впливу особи педагога з самовихованням учнів. Її основу складають: індивідуальний підхід до дитини, духовне багатство вчителя, педагогічна культура, такт учителя.

Школа, як визначив у свій час видатний педагог В. О. Сухомлинський, – це не тільки місце, де діти здобувають знання і вміння, а й місце формування духовного світу дитини. Над тим, щоб зробити це середовище найбільш сприятливою і досконалою, і б'ються педагоги з першого дня заснування шкільного процесу. На це йдуть роки, десятиліття, століття. Змінюються світ, життя, погляди та звичаї, політичний і економічний устрій. Тим не менш школа як була, так і залишається найважливішим і головним інститутом виховання людини. І для будь-якої дитини і дорослого школа – це в першу чергу вчителі і педагоги.

В. О. Сухомлинський, залишив багату літературно-педагогічна спадщина, характеризуючи найважливіші вимоги до вчителя, писав: «Що значить хороший вчитель? Це, перш за все, людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі й прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що і сам він був дитиною» [27, с. 40].

В. Сухомлинський підкреслював, що якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, в серці дитини ніколи не з'явиться зло. І якщо в школах є насторожені, наїжачені, недовірливі, а іноді й злі діти, то лише тому, що вчителі не впізнали їх, не знайшли підходу до них, не зуміли стати їх товаришами. Виховання без дружби з дитиною, без духовної спільності з нею можна порівняти з блуканням в темряві. Саме в цьому і укладені, на його думку, основні вимоги до педагога – стати другом своїм учням.

Список використаних джерел та літератури

1. Азбука Моральних Заповідей: Складено На Основі Книги В. О. Сухомлинського «Як Виховати Справжню Людину». *Позакласний Час*. 2005. №18. С.33-34.
2. Антиповский А. А., Боровская Н. Е. Политика в области науки и образования в КНР (1949-1980 гг.). М.: Наука, 1980. 287с.
3. Антоненць М. Погляди В. О. Сухомлинського на процес шкільного навчання. *Рідна Школа*. № 5, 2005. С. 16-18.
4. Антоненць М. Дитиноцентричні доміанти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2010. №9. С.18-22
5. Антоненць М. Перевантаження школярів : причини виникнення і шляхи запобігання та подолання. *Початкова Школа*. 2005. №9. С.15-19.
6. Антоненць М. Проблема педагогічної творчості вчителя у спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2006. №9. С.7-10.
7. Бондар Л. В. О. Сухомлинський: Ціннісно-Гуманна Основа Виховного Процесу. *Рідна Школа*. 2009. №8-9. С.14-17.
8. Буряк В. Питання педагогічної майстерності в теорії і практиці В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2004. №3. С.3-6.
9. Ван Игао. Выступление [электрон. ресурс] / Ван Игао // Развитие педагогических идей В. А. Сухомлинского и реформа общеобразовательной школы: материалы Междунар. конф. Хуаши, 2004. Режим доступа: URL: <http://www.hsg.com.cn/> на кит. яз./ (дата звернення: 30.09.2018)
10. Виховання моральних цінностей у школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. С. Бондар, А. І. Кузьмінський, Л. І. Прокопенко; Рец.: О. А. Біда, Т. М. Черкаси: Видавництво Чну Ім. Б. Хмельницького, 2008. 160 С.
11. Дічек Н. Духовні Доміанти В. О. Сухомлинського. *Рідна Школа*. 2008. №9. С.5-7.

12. Коломійченко О. В. О. Сухомлинський у контексті сучасної дійсності. *Початкова Школа*. 2009. №9. С.1-2.
13. Онишків З. В. О. Сухомлинський про індивідуалізацію навчально-виховного процесу в початкових класах. *Початкова Школа*. 2008. №6. С.4-569.
14. Родчанин Е. Г., Зязюн И. А. Об истоках философско-педагогических воззрений В. А. Сухомлинского // *Советская педагогика*. 1988. № 10. С. 98-103., с.102.
15. Родчанин Е. Г., Зязюн И. А. Об идеалах В. А. Сухомлинского. М.: Педагогика, 1991. 107 с., с.120-124
16. Савченко О. Школа Культури – Діалог з В. О. Сухомлинським. *Початкова Школа*. 2006. №12. С.1-4.
17. Сухомлинська О. В. Сухомлинський Василь Олександрович. Українська Педагогіка у персоналіях: у 2 Кн. Кн. 2. 2008.
18. Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна Школа*. 2010. №3. С.3-7.
19. Сухомлинський В. Всі добрі люди – одна сім'я: збірка творів; Мал. О. Макієвої. Х.: Видавництво «Школа», 2012. С.160: Іл. (Серія «Дитячий Бестселер»).
20. Сухомлинський В. О. Сто Порад Учителеві. Розмова з Молодим Директором Школи. Педагогіка: Хрестоматія [Уклад. А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко]. К.: Знання-Перес, 2003. 700 С.
21. Сухомлинский В. А. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. М.: Просвещение, 1979. 122 с.
22. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания. М.: Педагогика, 1990. 288 с.
23. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 5 т. Киев: Радянська школа, 1979., т.3, с.595-600.
24. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 5 т. Киев: Радянська школа, 1979., т.1.
25. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 5 т. Киев: Радянська школа, 1979, т.5.
26. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. К.: «Радянська школа», 1974. 287с.
27. Сухомлинський В. О. Сто Порад Учителеві [Електронний Ресурс]. URL: [Http://Www.Tnpu.Edu.Ua/Kurs/2/Iptext/](http://Www.Tnpu.Edu.Ua/Kurs/2/Iptext/) (дата звернення: 01.09.2018)
28. Сухомлинський В. О. Здоров'я, здоров'я і ще раз здоров'я. *Початкова Школа*. 2006. №9. С.1-3.

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Факультет початкової освіти та філології
Кафедра педагогіки

МОНОГРАФІЯ

Нова українська школа – діалог з Василем Сухомлинським

Нова українська школа – діалог з Василем Сухомлинським:
колективна монографія / [укл. М. М. Балух, Г. В. Бучківська, І. С. Вітюк,
І. А. Гайдамашко, В. П. Давидова, Г. І. Дудчак, Н. В. Казакова, Л. А. Машкіна,
І. О. Рашина, Н. А. Сівак, Т. М. Цегельник, С. В. Чернюк, О. Л. Шквир,
І. М. Шоробура, І. П. Ящук]. Хмельницький: ФОП «О. М. Казаков», 2017. 258 с.

Відповідальні за випуск **Н. В. Казакова, Н. А. Сівак.**
Комп'ютерний набір та упорядкування: Н. А. Сівак.
Художнє оформлення: В. Лисенко

Здано до друку 25.09.2018 р. Підписано до друку 24.09 2018 р.
Формат 60/84/61. Гарнітура Times New Roman.
Тираж примірників.
Віддруковано з готового набору у ФОП «О. М. Казаков».
29000, м. Хмельницький, вул. Проспект миру, буд. 44, тел. 71-27-87